

Κ. Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΑΙ

(Ἡ κατὰ τὸν Μέγαν Ἀγῶνα δράσις των)

ΑΘΗΝΑΙ 1926

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.....	4
Α'. Ἡ σημασία τῶν ἀγώνων τοῦ Μεσολογγίου.....	6
Β'. Ὑψηλάντης καὶ Μαυροκορδαῆτος.....	9
Γ'. Ἡ Ἐπανάστασις τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος.....	17
Δ'. Προτοῦ πολιορκηθῆ τὸ Μεσολόγγι.....	21
ΣΤ'. Ἡ πρώτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου.....	27
Ζ'. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μουσταῆ. (Β'. Πολιορκία).....	38
Η'. Οἱ Σουλιῶται.....	42
Θ'. Τρίτη Πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Προπαρασκευαὶ Πολιορκίας.....	47
Ι'. Ἐπίθεσις, Ἀμυνα καὶ Ἔξοδοι.....	53
ΙΑ'. Μπραΐμης.....	63
ΙΒ'. Ἀθαν. Ῥαζηκότσικας.....	67
ΙΓ'. Ἡ Ἔξοδος.....	72
ΙΔ'. Τὸ Τραγοῦδι τῶν Μεσολογγιτῶν. (Ἀνέκδοτον).....	77
ΙΕ'. Μετὰ τὴν Ἔξοδον.....	79
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'. Παράρτ. 1.....	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'. Παράρτ. 2.....	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'. Παράρτ. 3.....	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'. Παράρτ. 4.....	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ' Παράρτ. 5.....	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'. Παράρτ. 6.....	84
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ', Παράρτ. 7.....	84
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'. Παράρτ. 8.....	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'. Παράρτ. 9.....	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'. Παράρτ. 10.....	86
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'. Παράρτ. 11.....	86
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 12.....	86
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 13.....	86
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 14.....	87
Ι. Μεσολογγίται φονευμένοι ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν Ἀθαν. Ῥαζηκότσικα.....	88
Οἱ πρόκριτοι.....	91

Οἱ Πατριῶται.....	91
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 16.....	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 17.....	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 18.....	92

www.pentalofo.gr

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἀπὸ τότε ποὺ ἐκατάλαβα τὸν ἑαυτὸν μου εὐρέθην εἰς μιὰν ἀτμόσφαιραν ἐγῴσμου καὶ διαμαρτυρίας ἐκ μέρους τῶν Μεσολογγιτῶν.

Ἐγῴσμου, διὰ τὴν μεγάλην δόξαν μὲ τὴν ὁποίαν περιεβλήθη ἡ πατρίς των, καὶ τῆς ὁποίας κυριωτέρους ἐργάτας ἐθεώρουν ἑαυτούς.

Διαμαρτυρίας, διότι ἐπίστευαν ὅτι ἡ Ἱστορία τοὺς ἐδίκησεν, ἀποδώσασα εἰς ἄλλους τὴν δόξαν των, καὶ ὅτι ἡ Πολιτεία δὲν ἀντήμειψε τὰς ὑπηρεσίας των, καὶ δὲν τοὺς ἀπεζημίωσε διὰ τὰς περιουσιακὰς θυσίας των¹.

Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἐπῆγα εἰς τὰς Ἀθήνας εἰς ὁποίαν ἀτμόσφαιραν εὐρέθην. Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος τὸν ὁποῖον ἐκεῖ ἐγνώρισα ἦτο ὁ μακαρίτης Γερουσιαστὴς Νικολὸς Μαυρομμάτης: «Σεῖς οἱ Μεσολογγῖτες, μοῦ εἶπε μὲ τὴν βροντώδη φωνήν του ὁ εὐπατρίδης Ἀκαρνάν, ἐδώσατε θαυμάσιο ὕλικό σὲ ἄνδρες καὶ σὲ ἀρχηγὸ εἰς τοὺς μεγάλους ἀγῶνας τῆς πατρίδος σας. Ὅλοι ὅσοι ἐπολέμησαν εἰς τὸ Μεσολόγγι καὶ ἐπέζησαν, μὲ πολὺ ἐνθουσιασμό καὶ συγκίνηση, μιλοῦσανε γιὰ τὴν ἀνδρεία καὶ τὰς θυσίας τῶν Μεσολογγιτῶν, γιὰ τὸ μεγάλο μυαλό, τὴ μεγάλη καρδιά, καὶ τὸν μεγάλο πατριωτισμὸ τοῦ ἀρχηγοῦ των, καὶ πίστευαν, πῶς χωρὶς αὐτοὺς δὲν θὰ ἤμποροῦσε νὰ ὑπάρξῃ τὸ Μεσολόγγι τῆς δόξης καὶ τοῦ θριάμβου, καὶ πῶς ἂν ἐζοῦσεν ὁ ἀρχηγὸς των, ὁ Ραζηκότσικας, θὰ ἔπαιζε μεγάλο πρόσωπο στὴν ἀναγεννηθεῖσαν Ἑλλάδα».

Ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἔγραψαν περὶ τῆς πολεμικῆς Ἱστορίας τοῦ Μεσολογγίου, στηριχθέντες εἰς τὰς παραδόσεις, τὰς ὁποίας ἐπὶ τόπου συνέλεξαν, μὲ τὸν ἴδιον ἐξεφράσθησαν ἐνθουσιασμόν. «Ἡ Μεσολογγιάς» τοῦ Ἀντωνιάδη καὶ σειρὰ ἄρθρων τοῦ καθηγητοῦ κ. Ζησίου, δημοσιευθέντων εἰς τὰ «Πάτρια», εἶναι ἓνας ὕμνος πρὸς τὴν ἀνδρείαν τῶν Μεσολογγιτῶν, πρὸς τὸ ἀπτόητον, τὴν περίνοιαν καὶ τὴν σύνεσιν τοῦ ἀρχηγοῦ των.

Περιῆλθε προσέτι εἰς χεῖράς μου δικογραφία ποινικῆς ὑποθέσεως, ἐκ τῆς ὁποίας προέκυπτεν, ὅτι τὸν Σεπτέμβριον 1825 εἶχε σταλῇ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον κατάσκοπος τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ, ὁ Νικόλ. Χαμόλεων, Κίτσιος, φέρων ἐπιστολὰς τοῦ Ἀντιβασιλέως του πρὸς τοὺς μεγάλους κοτζαμπάσηδες τῆς Πελοποννήσου, τὸν Πετρόμπεην, τὸν Θεόδωρον Κολοκοτρώνην καὶ Σισίνην, ἐκ δὲ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος εἰς τὸν Ἀθαν. Ραζηκότσικαν, διὰ τῶν ὁποίων τοὺς ἐπαρακίνηι νὰ παραδώσουν τὴν Ἑλλάδα, ὑποσχόμενος νὰ τοὺς δώσῃ μιλλιούνια τάλληρα καὶ νὰ τοὺς προξενήσῃ δόξαν μεγάλην, ὑπακλίνοντας εἰς τὰς διαταγὰς του πρὸς κυρίευσιν τῆς Ἑλλάδος ἐκ μέρους του.

Ἡ δὲ ἀναγνώρισις τόσης δυνάμεως καὶ εἰς τὸν Ραζηκότσικαν παρὰ τοῦ Σατράπη τῆς Αἰγύπτου, τοῦ συμμάχου τῆς Τουρκίας, καὶ ἔχοντος αὐτόπτας μάρτυρας διὰ τὰ πρωτεύοντα πρόσωπα τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὁ ὁποῖος εἶχε φροντίσει διὰ τοῦτο νὰ εἶναι καλὰ πληροφορημένος, ἐνισχύει τὰς ἐντυπώσεις τῶν ἄνωθι.

1 Ἴδε περὶ τούτων Κ. Στασινοπούλου «τὸ Μεσολόγγι» Α', σελ. 14–19.

Ἐν τούτοις τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Σπυρ. Τρικούπη (καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς ἔχουν γραφῇ ὅλαι αἱ ξέναι Ἱστορίαι καὶ ὅλαι σχεδὸν αἱ ἐντόπιαι) δὲν διαπνέει ὁμοιος ὑπερβολικὸς ὑπὲρ τῶν Μεσολογγιτῶν ἐνθουσιασμός, καὶ ἔχει ὑποπέσει εἰς παραλείψεις. Ὁ Τρικούπης παραλείπει νὰ ὀνομάσῃ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ὠδήγουν τοὺς Μεσολογγίτας κατὰ τὰς ἐκάστοτε πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις, μερικαὶ τῶν ὁποίων ἦσαν λαμπρὰ κατορθώματα, καὶ ἐδικαιοῦντο νὰ τύχουν ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης, νὰ γείνουν δὲ αἱ πράξεις των παράδειγμα μιμήσεως καὶ ἀμίλλης. Ἀναφέρει, ἐπὶ παραδείγματι, τὴν ἀπόκρουσιν ὑπὸ 30 Μεσολογγιτῶν ναυτῶν τῆς ἀποβάσεως, τὴν ὁποίαν ὁ συνηνωμένος ἐχθρικὸς στόλος, ἀπαρτιζόμενος ἀπὸ 90 καράβια, ἐπεχείρησε νὰ κάμῃ εἰς τὸ Βασιλάδι τὴν 20 Ἰουλίου 1822². Ἡ μοναδικὴ αὕτη εἰς τόλμην, ἀνδρείαν καὶ ἐπιτυχίαν πρᾶξις, ὑπῆρξε σημαντικώτατον γεγονός ἐπὶ ἔποψιν ἐθνικῆς ὠφελείας, διότι ἂν τότε κατελαμβάνετο τὸ Βασιλάδι, καὶ συνεπῶς τὸ Μεσολόγγι, θὰ ἐτίθετο τέρμα εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα. Ἐν τούτοις τὸ ὄνομα τοῦ γενναίου ἀρχηγοῦ τῶν γενναίων αὐτῶν ναυτῶν, μένει ἄγνωστον εἰς τὴν Ἱστορίαν.

Δὲν ἐνασχολεῖται ἐπίσης μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην ἔκδοσιν τῆς Ἱστορίας του ἐξ ἀφορμῆς τῶν πεσόντων κατὰ τὴν ῥῆξιν, τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἓνα τῶν προεστώτων³, καίτοι ἐγνώριζεν ἀπὸ «Τὰ Ἑλλην. Χρονικά» ὅτι ἦτο συνάμα καὶ Ἀρχηγός⁴. Καίτοι δὲ κατόπιν διαμαρτυρίας τῶν συμπολιτῶν του (ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν φιλικῆς πιέσεως ἀπεκατεστάθη ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια), προσέθηκεν εἰς τὰς ἄλλας ἐκδόσεις τῆς Ἱστορίας του «οἱ γνωστότεροι δὲ τῶν ἐπὶ τῆς ἐξόδου θανατωθέντων ἦσαν ...καὶ ὁ Ἀθανάσιος Ραζηκότσικας, γενικὸς ἀρχηγὸς τῶν συμπολιτῶν του, καὶ τὸ μέγιστα διαπρέψας διὰ τὴν πολλὴν ἱκανότητά του, τὴν ἀκλόνητον καρτερίαν του καὶ τὸν ἀκάματον ζῆλον του»⁵, ἐν τούτοις δὲν ἐπεζήτησε νὰ συμπληρώσῃ καὶ τὰ κενά, τὰ ὁποῖα παρέμειναν εἰς τὸ κείμενον τῆς Ἱστορίας του κατὰ τὴν ἀφήγησιν τῶν διαφόρων πολεμικῶν πράξεων, καὶ νὰ ἀναφέρῃ τὴν ἐκάστοτε σχετικὴν δρᾶσιν τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν, δικαιολογῶν οὕτω τὰς περὶ αὐτοῦ κρίσεις του.

Λαβὼν πρὸ καιροῦ ἀφορμὴν νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Μεσολογγίου, ἐθεώρησα καθήκον μου νὰ ἐξετάσω καὶ ἴδω ποῦ ἔγκειται ἡ ἀλήθεια, καὶ κατὰ πόσον δύνανται νὰ συμβιβασθοῦν αἱ ἀντιθέσεις αὗται. Καὶ τὸ πόρισμα τῆς γενομένης ἐρεῦνης, αἰσθάνομαι ἐμαυτὸν εὐτυχῇ, ἐρχόμενος νὰ ἐκθέσω κατὰ τὸν ἐορτασμὸν τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς ῥῆξιν τῶν ἀθανάτων Ἡρώων τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ ταύτην δὲν θὰ ἔχῃ ἐκδοθῇ ὁ Β' τόμος τοῦ «Μεσολογγίου», εἰς τὸν ὁποῖον περιλαμβάνεται καὶ ἡ πολεμικὴ τῆς Ἱστορίας, ἐκδίδω εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος τὴν ἐργασίαν, ἡ ὁποία ἔχει σχέσιν μὲ τὴν δρᾶσιν τῶν Μεσολογγιτῶν κατὰ τὸν Μέγαν Ἀγῶνα.

Ἀθῆναι Μάρτιος 1926.

Κ. Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

² Τρικούπη Ἱστορ. Ἑλλιν. Ἐπαν. Β': 228–229.

³ Τρικούπη αὐτόθι ἔκδοσις Λονδίνου ΑΩΝΓ' Β', σελ. 356.

⁴ Ἑλλιν. Χρονικά, φύλλα 20 Αὐγούστου, 10 7βρίου καὶ 1 8βρίου 1825.

⁵ Τρικούπη αὐτόθι ἔκδ. γ' τόμ. Γ', σελ. 263.

Α΄.

Ἡ σημασία τῶν ἀγώνων τοῦ Μεσολογγίου

Κύριος σκοπὸς τῶν Τούρκων ἡ κυρίευσις τῆς Πελοποννήσου. — Δύο αἱ ἐπὶ μεταφορᾷ Τουρκικοῦ στρατοῦ εἰς Πελοπόννησον. — Ἀποτυχία μεταφορᾷ δι' Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. — Τὸν διὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος δρόμον ἔφραξεν ἐπὶ πενταετίαν τὸ Μεσολόγγι. — Δυσμενὲς δημόσιον φρόνημα Εὐρώπης. — Μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου ἐλεύθερος ὁ δρόμος πρὸς Πελοπόννησον. — Μεταβολὴ Εὐρωπαϊκοῦ φρονήματος.

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις ἐξερράγη κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Πελοπόννησον, καὶ ἐκεῖθεν τὸ κήρυγμά της μετεδόθη εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Εἰς τὴν Πελοπόννησον συνεκεντροῦτο ἡ κυρία δύναμις τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἤδρευεν ἡ συσταθεῖσα Κυβέρνησις, ἡ ὁποία ἔδιδε τὴν διεύθυνσιν καὶ τὴν ζωὴν εἰς τὴν Ἐπανάστασιν. Διὰ τοῦτο οἱ Τούρκοι ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Ἀγῶνος εἶχαν στρέψει τὴν προσοχὴν των πρὸς τὴν Πελοπόννησον, καί, συντρίβοντες ἐκεῖ τὴν Ἐπανάστασιν, ἤλπιζαν ὅτι θὰ ἔθεταν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, ταχύτερον τέρμα εἰς τὸν πόλεμον.

Ἡ διὰ θαλάσσης μεταφορά, εἰς Πελοπόννησον ἐπαρκῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων παρουσίαζε δυσκολίας. Ὁ Ἑλληνικὸς στόλος, κατὰ τὰ τέσσαρα πρῶτα ἔτη τοῦ πολέμου, καὶ προτοῦ ἡ Αἴγυπτος συμμεθέξῃ εἰς αὐτὸν ὡς σύμμαχος τῆς Τουρκίας, εἶχε διακόψει τὴν ἐλευθέραν διὰ θαλάσσης συγκοινωνίαν της μὲ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Καὶ ἡ μόνη ὁδὸς ποὺ θὰ ἔφερε διὰ ξηρᾶς τὰ στρατεύματά της πρὸς τὸν Ἰσθμόν, ἦτο ἡ διὰ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Δύο δὲ ἦσαν αἱ πρὸς τοῦτο δίοδοι. Αἱ Θερμοπύλαι καὶ τὸ Μακρυνόρος. Διὰ τῶν Θερμοπυλῶν κατήρχετο ὁ ἐκ Θεσσαλίας στρατὸς καὶ διὰ τοῦ Μακρυνόρος ὁ ἐξ Ἠπείρου⁶. Ὁ πρῶτος, μακρινότερος, ἔφερεν εἰς τὴν Πελοπόννησον διὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, ὁ ἄλλος, συντομώτερος, διὰ τῆς Δυτικῆς. Ἡ δὲ Πύλη παρεσκεύαζε νέας κατ' ἔτος ἐκστρατείας καὶ διὰ τῶν δύο αὐτῶν ὁδῶν.

Ἀλλ' ἡ διὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ἐκστρατεία καὶ μεγαλυτέρας δυσκολίας συνήντησαν καὶ ἀτυχεῖς ἀπέβησαν.

Ἡ κατὰ Σεπτέμβριον 1821 γενομένη εἰσβολή, ἀπέβη καταστρεπτικωτάτη διὰ τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν μάχην τῶν Βασιλικῶν, ὅτε ἠναγκάσθησαν νὰ φύγουν πέραν τοῦ Σπερχειοῦ, καὶ καταληφθέντες ὑπὸ φόβου, νὰ καταστρέψουν τὴν γέφυράν του, ὅπως μὴ τοὺς φθάσουν οἱ καταδιώκοντες αὐτοὺς Ἕλληνες.

6 Ὑπῆρχε καὶ θαλασσία ὁδὸς πρὸς μεταφορὰν ἐκ Πρεβέζης καὶ Ἄρτης διὰ τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ἀλλὰ δὲν εὐρέθησαν οἱ Τούρκοι εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν ὁδὸν ταύτην, διότι οὐδέποτε ἀπῆντησαν ἰσχυρὰ ἐμπόδια εἰς τὰ στενὰ τοῦ Μακρυνόρους. Μόνον κατ' Αὐγούστου 1821 ὁ Κιουταχλῆς μετέφερε διὰ τοῦ Ἀμβρακικοῦ τὸν στρατὸν του εἰς τὸ Λουτράκι, καὶ τὸ 1824 ὁ Ὁμὲρ εἰς Καρβασσαρᾶν.

Ὁ κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τοῦ πολέμου πολυάριθμος στρατὸς τοῦ Δράμαλη, ἐπέρασε μὲν, ἄνευ ἀντιστάσεως, τὴν Ἀνατ. Ἑλλάδα, ἕνεκα τῆς ὑπαρχούσης διχονοίας μεταξὺ Ὀδυσσέως Ἀνδρούτσου καὶ Ἀρείου Πάγου (τῆς ἰδρυθείσης ἐκεῖ τοπικῆς ἀρχῆς), καὶ κατῆλθε διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ εἰς Πελοπόννησον, ἀλλὰ κατεστράφη ὑπὸ τοῦ Κολοκοτρώνη εἰς τὰ Δερβενάκια, χωρὶς νὰ δυνηθῶν νὰ φθάσουν μέχρις αὐτοῦ αἱ ὑπὸ τοῦ Χουρσίτ σταλεῖσαι ἐπικουρίαι. Εἶχαν ἀναγκασθῇ ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τῶν ἄλλων ὀπλαρχηγῶν τῆς Ἀνατ. Ἑλλάδος, ἐνωθέντων, νὰ ὑποχωρήσουν πρὸς τὴν Λαμίαν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ τὸ 1823 εἰσβολὴ ὑπῆρξεν ἐπίσης ἀτυχῆς, καθότι ὁ εἰσβαλὼν, μὴ πολυάριθμος ἄλλως στρατός, ἠναγκάσθη νὰ διαλυθῇ ἕνεκα ἐνσκήψαντος εἰς αὐτὸν λοιμοῦ.

Ὅθεν ἡ Πύλη εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ στραφῇ πρὸς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, ὅπου καὶ συντομώτερος ἦτο ὁ μέχρι Μεσολογγίου δρόμος καὶ οὐδέποτε παρουσίασε σοβαρὰ ἐμπόδια, νὰ τῆς μείνῃ δὲ ὡς κυριωτέρα πολεμικὴ βάσις ἡ Ἡπειρος καὶ ἡ Ἀλβανία. Καὶ αὐτὸς ὁ διορισθεὶς κατὰ Ἰανουάριον 1825 Μπελέρμπεης τῆς Ρούμελης⁷, ὁ Ρεσίτης Μεχμέτης πασᾶς, ὁ Κιουταχχῆς, ἐνῶ διήλθε τῆς Λαρίσσης, ἀνῆλθεν εἰς Ἰωάννινα ὅπως συμπληρώσῃ τὴν στρατολογίαν τοῦ καὶ ἐκεῖθεν κατῆλθεν εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα.

Χωρὶς δὲ νὰ ἔχουν οἱ Τούρκοι τὸ Μεσολόγγι, δὲν ἠδύναντο νὰ τηρήσουν τὰς μεταξὺ τῆς βάσεώς των καὶ τῆς Πελοποννήσου συγκοινωνίας, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἄλλως εὐκόλοι δι' αὐτούς, διατηροῦντας καθ' ὅλον τὸν πόλεμον ἐν ἀποκλεισμῷ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον. Ἐπὶ τῆς Ἐνετοκρατίας τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι εἶχε διέλθει ὅλος ὁ στρατός, ποὺ εἶχεν ἐκστρατεύσει κατὰ τῶν Ἐνετῶν. Ἐπὶ δὲ τῆς πολιορκίας τῶν Πατρῶν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων (Ἀπρίλιος 1821), ὅταν δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐπαναστατήσῃ τὸ Μεσολόγγι, ὁ Γιουσούφης πασᾶς εἶχεν ἐλευθέραν τὴν διὰ τοῦ Μεσολογγίου εἰς Πάτρας μετάβασίν του.

Καὶ ἐὰν ἔκτοτε ὑπεχώρει τὸ Μεσολόγγι εἰς τὴν ὁρμὴν τῶν Τούρκων, θὰ εἰσέβαλλαν μὲ πολλὰς δυνάμεις εἰς τὴν ἀνέτοιμον καὶ ὑπὸ διχονοιῶν σπαρασσομένην Πελοπόννησον καὶ θὰ κατέπνιγαν τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα εἰς τὴν ἀρχὴν του. Καθ' ὃν δηλαδὴ χρόνον δυσμενὴς ἄνεμος ἔπνεεν εἰς τὴν Εὐρώπην, διότι ὁ Ἑλληνικὸς Ἀγὼν εἶχε παρασταθῇ ὡς ὄργανον τῆς παγκοσμίου ἐπαναστατικῆς προπαγάνδας, πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ παγιωθέντος ἐν Εὐρώπῃ μετὰ τοὺς πολέμους τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος πολιτικοῦ καθεστώτος, ἡ διπλωματία ἀνέμενε τὸν θρίαμβον τῶν Τουρκικῶν ὅπλων καὶ ἀπὸ παντοῦ ἔφθαναν εἰς τοὺς ἐπαναστάτας παραινήσεις πρὸς ὑποταγὴν.

7 Ἡ Τουρκία τακτικὸν στρατὸν ἀπέκτησε τὸ 1844 καὶ ἕως τότε διετήρει τὸ τιμαριωτικὸν σύστημα, καθ' ὃ οἱ Τιμαριούχοι, καρπούμενοι τοὺς φόρους τῶν Τιμαρίων των, κατὰ παραχώρησιν τοῦ Δημοσίου, ὑπεχρεοῦντο νὰ δίδουν, ἐν καιρῷ πολέμου, ὠρισμένον ἀριθμὸν πολεμιστῶν. Ἡ κατωτέρα διαίρεσις τῶν Τιμαρίων ἦσαν οἱ Σπαχήδες καὶ μετ' αὐτοὺς οἱ Ζαΐμαι (Ζαΐα), ἄθροισμα δὲ πολλῶν τιμαρίων ἀπετέλει στρατιωτικὸν διαμέρισμα, καλούμενον Σαντζάκι, τοῦ ὁποῦ προΐστατο ὁ Σαντζάκ Μπέης. Πολλὰ ὁμοῦ Σαντζάκια ἀπετέλουν Ἐγιαλέτ (τοπαρχίαν) ἧς προΐστατο ὁ Μπεηλέρμπεης. Πλείότερα περὶ τούτου ἴδε: Τσοποτοῦ Γῆ καὶ Γεωργοὶ σελ. 113, 121. Ὁ Μπεηλέρμπεης τῆς Ρούμελης, εἰς ἣν ὑπήγετο ἡ Ἑλλάς, μὲ πρωτεύουσαν τὴν Σόφιαν, ἐλέγετο Ῥούμελη Βαλεσῆ.

Δὲν ἐχρειάσθη δὲ καὶ πολὺς καιρὸς μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Μεσολογγίου, διὰ τὴν νὰ καταληφθῇ ἡ Ἑλλάς. Ἐγκαταλείπεται ὑπὸ τῆς φρουρᾶς τοῦ τὴν 11 Ἀπριλίου 1826 καὶ ἐντὸς τριμήνου, ἡ μὲν Στερεὰ Ἑλλάς περιέρχεται εἰς χεῖρας τοῦ Κιουταχῆ, ἡ δὲ Πελοπόννησος σφαδάζει ὑπὸ τὴν πτέρναν τοῦ Μπραΐμη. Ὁ Γάλλος ναύαρχος δὲ Ριγνύ, εἰς τὴν ἐκθεσίν του περὶ ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου γράφει: «Λυπηρὸν δὲ εἶναι νὰ τὸ ὁμολογήσωμεν, ὅτι οὐδαμοῦ ἄλλοθι ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου εὔρεν ὁ Τοῦρκος σταθερὰν ἀντίστασιν.»

Καὶ ὁ μακρὸς οὗτος χρόνος ἔφερε τὴν νίκην εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα. Εἶχεν ἀτονήσει πλέον ἡ ἄδυσώπητος Ἱερὰ Συμμαχία, ὁ Γεώργιος Κάνιγγ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς ἐφηβικῆς του ἡλικίας διεπνέετο ὑπὸ διαπύρου φιλελληνισμοῦ, καὶ ὅταν ἦτο μαθητὴς ἀκόμη εἶχε μοιρολογήσει δι' ὧδῆς τὴν δουλείαν τῆς Ἑλλάδος, διεδέχθη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας τὸν αὐτοκτονήσαντα Λόρδον Λονδονδέρη⁸, ἀνεγνώρισε τὴν Ἑλλάδα «ὡς ἐμπόλεμον δύναμιν» ἐπροκάλεσε τὴν ἀνάμιξιν τῶν ἀνακτοβουλιῶν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα καὶ ὁ καθ' ὅλον τὸν Παλαιὸν καὶ Νέον Κόσμον πνεύσας φιλελληνισμός⁹, εἶχεν ἐμφυχωθῇ ἀπὸ τὴν ἡρωϊκὴν ἀντίστασιν καὶ τὴν ἔνδοξον πτῶσιν τοῦ Μεσολογγίου. Ὅταν δὲ ἔγινε σκέψις νὰ ἐλευθερωθῇ μόνη ἡ Πελοπόννησος, ὁ λόρδος Πάλμεστρων ἀγορεύων εἰς τὴν Βουλὴν, ἀνύψωσε, κατὰ Τρικούπην, τὸ Μεσολόγγι εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν τῆς προγονικῆς μας δόξης καὶ ἀπεδοκίμασε τὴν ὁροθετικὴν γραμμὴν, ἥτις δὲν θὰ περιελάμβανε καὶ αὐτό.

8 Ἡ Ἀγγλία δὲν ἦτο μέλος τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, οὔτε ὑπῆρξεν εὐμενὴς πρὸς τὰς ἀρχάς της. Ἀλλὰ τὸ Ὑπουργεῖον της, καὶ ἰδίως ὁ Λόρδος Λονδονδέρη, ὁ προκάτοχος τοῦ Κάνιγγος, ἠκολούθουν τὴν ἰδίαν πολιτικὴν τῶν ἄλλων ἀνακτοβουλιῶν, αἱ δὲ πρὸς τὸν Ἑλλ. Ἀγῶνα διαθέσεις του ὑπῆρξαν δυσμενεῖς ὅσον καὶ ἐκείνων. Καὶ αἱ ἐν Ἑπτανήσῳ Ἀγγλικαὶ Ἀρχαί, πολλάκις ἐξεδήλωσαν εὐμένειαν πρὸς τοὺς Τούρκους καὶ δυσμένειαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας.

9 Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἐπίσημον Εὐρώπην, ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Ἀγῶνος εἶχε γεννηθῇ φιλελληνικὸν πνεῦμα μεταξὺ τῶν πολιτῶν της. Πολιτικοί, ποιηταί, εὐγενεῖς, φιλελεύθεροι, ἰδιῶται ὑπῆρξαν ἐνθουσιώδεις συνήγοροί του. Πολλοὶ δὲ αὐθόρμητοι κατήλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ νὰ προσφέρουν τὸ αἶμα των ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας της. Αὐτὸς ὁ Βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκος, μέλος τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, ἐχαιρέτισε μὲ ἐνθουσιώδεις στίχους τὴν Ἐπανάστασιν, ἅμα τῇ ἐκρήξει της. Καὶ μεγάλοι ποιηταὶ ἐξύμνησαν αὐτήν.

Β΄. Υψηλάντης καὶ Μαυροκορδάτος

Φιλικὴ Ἑταιρεία. — Ἀρχηγὸς τῆς ὁ Ἀλέξανδρος Υψηλάντης. — Οἰκογενειακαὶ ἐκδουλεύσεις. — Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν. — Πίστις εἰς τὴν Ρωσσίαν. — Γερουσία Καλτετσῶν. — Ἀφιξίς Δημ. Υψηλάντη. — Ἐνθουσιασμὸς ὑπὲρ αὐτοῦ στρατιωτικῶν. — Ἀντίδρασις πολιτικῶν. — Ἐπικράτησις στρατιωτικῶν. — Θεόδ. Νέγρης. — Διάστασις πρὸς Υψηλάντην. — Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος. — Οἰκογενειακαὶ παραδόσεις. — Ἀφιξίς τοῦ εἰς Μεσολόγγιον. — Ὑποδοχὴ ὑπὸ προκρίτων. — Σχετίζεται μὲ ὄπλαρχηγοὺς Δυτικῆς Ἑλλάδος. — Κρίσεις περὶ Μαυροκορδάτου. — Στάνχωπ καὶ Βύρων. — Ἀναχώρησις Μαυροκορδάτου διὰ Πελοπόννησον. — Ἐξουσιοδότησις Υψηλάντου ὅπως συστήσῃ Γερουσίαν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος.

Εἰς τὴν Ἑθνικὴν Ἐγερσιν τοῦ 1821 σπουδαῖον ρόλον ἔπαιξεν ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία. Ἐγεννήθη ἐπὶ Ρωσικοῦ ἐδάφους, ἐκεῖ ἐξυμώθησαν αἱ ἰδέαι τῆς καὶ ἐκεῖθεν διεδόθησαν εἰς ὅλον τὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμόν, ὅπου ἀπέκτησε μέλη¹⁰. Μὲ τὴν διάδοσιν τῶν ιδεῶν τῆς Ἑταιρείας διεσπείροντο ἐλπίδες σοβαρᾶς Ρωσικῆς βοηθείας. Ὁ μυστικισμὸς, μὲ τὸν ὅποιον περιεβλήθη ἡ Ἑταιρεία, τὴν ἔκαμνε νὰ παρίσταται ὡς κολοσσιαία ὀργάνωσις. Αἱ ψευδεῖς δὲ διαδόσεις¹¹ ἐνίσχυαν τὸ ἐπαναστατικὸν πνεῦμα καὶ ἀνεπτέρουν τὰς ἐλπίδες τῶν ὑποδούλων.

Ἀρχηγὸς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἐδέχθη νὰ γίνῃ ὁ Ἀλέξανδρος Υψηλάντης. Τὸ ὄνομά του περιεβάλλετο μὲ ἑθνικὴν αἵγλην. Οἱ πρόγονοί του ἐπὶ αἰῶνα ὀλόκληρον, ὡς Ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας καὶ Μεγάλοι Διερμηνεῖς τῆς Πύλης, εἰργάσθησαν ὑπὲρ τῆς Ἑθνικῆς Ἰδέας καὶ διὰ τὴν ἑνωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τελευταῖος Μέγας Διερμηνεὺς ἐκ τῶν Υψηλάντων ἦτο ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ ὁποῖος, Ρωσσόφρων ὢν, ἀντέπραττεν εἰς τὰ σχέδια τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος, καὶ περιελθὼν εἰς τὴν δυσμένειάν του, ἠναγκάσθη ἔνεκα ἐνδεχομένης καταδιώξεως τῆς Τουρκίας — δύο Υψηλάνται, διατελοῦντες εἰς τὴν Τουρκικὴν ὑπηρεσίαν, εἶχαν ἀποκεφαλισθῇ ἕως τότε — νὰ καταφύγῃ εἰς Κίεβον τῆς Ρωσσίας, ὅπου τοῦ ἀπενεμήθησαν μεγάλαί τιμαί. Ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Ἀλέξανδρος, εἰσαχθεὶς εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Βασιλικῶν Ἀκολούθων, ἐξῆλθε λοχαγός, προήχθη εἰς ἀντισυνταγματάρχην τῆς Αὐτοκρατορικῆς Φρουρᾶς, διέπρεπεν εἰς τοὺς πολέμους κατὰ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος. Γαλλικὸν τηλεβόλον τοῦ συνέτριψε τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς τὴν μεγάλην μάχην τῆς Λειψίας, τὸ δὲ 1815 προήχθη εἰς ὑποστράτηγον, καὶ ἔλαβε τὴν ἐμπιστευτικὴν θέσιν Ὑπασπιστοῦ τοῦ Αὐτοκράτορος.

10 Μέλη τῆς Φιλ. Ἑταιρείας ἐκ Μεσολογγίου ἦσαν, κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ Ἱ. Φιλήμονος συνταχθέντα κατάλογον, οἱ Νικ. Καρπούνης καὶ Παναγ. Σταϊκέος, κατηχηθέντες εἰς Ὀδησσόν, ὁ πρῶτος τὸ 1820 καὶ ὁ ἄλλος τὸ 1821. Ὁ Σταϊκέος θὰ εἶναι ἐκ τῆς γνωστῆς οἰκογενείας τῶν Σταϊκῶν. Ἦτο ἐπίσης μέλος καὶ ὁ ἀρματωλὸς τοῦ Βλοχοῦ Ἀλέξιος Βλαχόπουλος, κατηχηθεὶς εἰς Πρέβεζαν τὸ 1819.

11 Ὁ Α. Π. Κουτσαλέζης (Διαφέροντα καὶ περίεργα τινὰ ἱστορήματα σελ. 54) ἀναφέρει σχετικῶς: «εἰς τὴν μνήμην μου μένει ζωηρὰ ἡ λιτανεία, ἣτις ἔλαβε χώραν ἐπὶ τῇ εἰδήσει, ὅτι ὁ Υψηλάντης εἶχε φθάσει εἰς Ἀδριανούπολιν. Τοιαῦται ψευδεῖς εἰδήσεις ἀνεζωπύρουν τὴν φλόγα τῆς Ἐπαναστάσεως».

Ἡ μεγάλη πατρική του περιουσία εἶχε δημευθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων, καίτοι δὲ τῇ μεσιτείᾳ τῆς Ρωσσίας διεξήγοντο διαπραγματεύσεις περὶ ἀποδόσεως τῆς περιουσίας καὶ πληρωμῆς ἀποζημιώσεως διὰ τὴν στέρησίν της, ὁ φιλόπατρις Ἑλλήν παρητήτησε τὴν περιουσίαν του, καὶ ἐνθουσιώδης, μὲ τὴν χεῖρα ποῦ τοῦ ἔμενεν, ἀνύψωσε τὴν Σημαίαν τῆς Ἐθνικῆς Ἐγέρσεως, καὶ ἐθυσίασε εἰς τὸν ἀγῶνα της τὴν ὑπόλοιπον περιουσίαν του.

Ὁ μυστικισμός, ὁ ὁποῖος περιέβαλλε τὴν Φιλικὴν Ἐταιρίαν ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τοὺς τίτλους τῶν ἀξιωματούχων μελῶν της. Ἀρχὴ δὲ καὶ Ἀνωτάτη Διοίκησις τῆς Ἐταιρείας, ἄφηναν νὰ πιστεύεται ὅτι ἦτο ὁ Τσάρος. Ὁ Ὑψηλάντης ὀνομάσθη «Γενικὸς Ἐπίτροπος τῆς Ἀρχῆς».

Ὁ Ὑψηλάντης διέβη τὸν Προῦθον, καὶ ἀπὸ τὸ Γιάσι τῆς Μολδαβίας, ὅπου ἱδρυσε τὸ στρατόπεδόν του, ἐξέδωκε τὴν 24 Φεβρουαρίου 1821 τὴν πρώτην Ἐπαναστατικὴν προκήρυξιν.

Ἀπόστολος τοῦ Ὑψηλάντη, εἶχε κατέλθει εἰς τὴν Ἑλλάδα περὶ τὰ τέλη τοῦ 1820 ὁ ἀρχιμανδρίτης Δικαῖος, ὁ γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Παπα-Φλέσσας. Δραστήριος, ἀτρόμητος, τολμηρὸς, κατεχόμενος ἀπὸ ἐνθουσιασμὸν καὶ ἄγριον πολεμικὸν μένος, ἐπέρασεν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰς Κυδωνίας, ἔφερε μαζί του πυρίτιδα, πολεμεφόδια, καὶ εἰδήσεις περὶ τῆς δῆθεν κατερχομένης Ρωσικῆς δυνάμεως.

Ἀνεξωπύρηνεν οὕτω τὸ Ἐθνικὸν αἶσθημα καὶ ἐνίσχυσε τὰς ἐλπίδας τῶν ραγιάδων ὑπὲρ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγῶνος των.

Τὴν 25 Μαρτίου 1821 τὸ ἄγιον χεῖρ τοῦ Δεσπότη τῶν Πατρῶν Γερμανοῦ ἀνύψωσεν εἰς τὴν Ἀγίαν Λαύραν τὸ λάβαρον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τὴν 26 Μαΐου 1821 οἱ πρόκριτοι διαφόρων ἐπαρχιῶν τῆς Πελοποννήσου συνῆλθαν εἰς τὴν ἐπὶ τῶν ὀρίων τῆς Λακεδαιμόνος Μονὴν τῶν Καλτετσῶν, καὶ ἐσύστησαν ἐξαμελῇ Ἐπιτροπὴν «Γερουσίαν», ἡ ὁποία μετὰ τοῦ Πετρόμπεη, ὀρισθέντος Ἀρχιστρατήγου τῆς Πελοποννήσου, θὰ ἐξετέλει χρῆμα Κυβερνήτου, ὀφείλουσα νὰ λάβῃ τὰ ἀναγκαῖα μέτρα διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πατρίδος καὶ τὴν ἐν γένει διεύθυνσιν τοῦ Ἀγῶνος.

Οἱ ἐν Ἑλλάδι Φιλικοί, πρωταγωνιστοῦντος τοῦ Παπα-Φλέσσα, ἐζήτησαν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην καὶ ἔστειλεν ἀντιπρόσωπόν του εἰς Πελοπόννησον, τὸν νεώτερον ἀδελφόν του Δημήτριον. Διὰ δαπάνης του δέ, ἡ μητέρα του καὶ ἡ ἀδελφή του ἐπώλησαν τὰ πολύτιμα κοσμήματά των. Ἀφίχθη εἰς Ὑδραν τὴν 7 Ἰουνίου 1821. Ἀπεβιβάσθη, ἔχων στολὴν Ἱερολογίτου καὶ ἀργυρᾶς ἐπωμίδας. Ἐφερε τὸν τίτλον «πληρεξούσιος τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτρόπου τῆς Ἀρχῆς» καὶ ἀπεκαλεῖτο «Ὑψηλότατος Πρίγκηψ». Ἀπὸ τὴν Ὑδραν μετέβη εἰς τὸ Ἄστρος, καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Βερβένων.

Ἡ ἔλευσις τοῦ Ὑψηλάντη ἀπεθάρρυνε τοὺς Τούρκους, διότι ἐπίστευαν ὅτι ἀπεστέλλετο ἀπὸ τὴν Ρωσίαν, ἔργον τῆς ὁποίας ἐθεωρεῖτο ἡ Ἐπανάστασις. Ἐνῶ ἀφ' ἐτέρου, τὸ ὄνομά του ἐπλήρωσε μὲ ἐνθουσιασμὸν τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἀνεθάρρηναν οὗτοι διὰ τὴν εὐρεσιν ἀρχηγοῦ, τὸν ὁποῖον ἐπίστευαν ὅτι ἔστειλεν ἡ Ρωσία. Καίτοι δὲ ἦτο ἰσχνός, φαλακρὸς καὶ ἄνευ ἐξωτερικῆς ἐπιβολῆς, αἱ πολεμικαὶ του ἀρεταί, ὁ μέγας πατριωτισμός του, ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς του, ἐνέπνευσαν ἐμπιστοσύνην καὶ ἐξήσκησαν γοητείαν ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ στρατοῦ. Ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς ἀσύντακτος καὶ διηρημένη εἰς καπετανάτα, ὑπήκουσεν ἐπίσης εἰς τὰς διαταγὰς του.

Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἦτο ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπαναστατησάσης Φυλῆς, καὶ ὁ πληρεξούσιος ἀδελφὸς του ἐπῆρε τὴν Ἀρχιστρατηγίαν τῆς Ἑλλάδος, καταλαμβάνων τὴν θέσιν τοῦ Πετρόμπεη. Καίτοι δὲ ἐστερεῖτο πολιτικοῦ νοῦς, ἐπεζήτησε νὰ ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν ἀπάσης τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐξουσίας, τὴν ὁποίαν εἶχε συγκεντρώσει εἰς χεῖρας τῆς ἡ Γερουσία τῶν Καλτετσῶν. Συνέταξε μάλιστα σχέδιον Ὁργανισμοῦ τῆς Πελοποννήσου, κατὰ τὸ ὁποῖον πᾶσα στρατιωτικὴ δύναμις συνεκεντροῦτο εἰς χεῖρας του, διελύετο ἡ Γερουσία τῶν Καλτετσῶν καὶ ἀντικαθίστατο διὰ Συμβουλίου ἐνεργοῦντος ὑπ' αὐτόν. Φυσικὰ δὲν ἔγινεν ἀνεκτὸς ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς Χώρας, καὶ ἐγεννήθη κατ' αὐτοῦ σφοδρὰ ἀντίδρασις. Ἐφ' ᾧ ὁ Ὑψηλάντης ἐπροτίμησε νὰ φύγῃ εἰς Καλάμας.

Ἐνεκα τῆς ἀποχωρήσεώς του διωργανώθη στρατιωτικὴ στάσις κατὰ τῶν ἀντιδραστῶν, ἡπειλήθησαν ὑπὸ τῶν στασιαστῶν διὰ θανάτου ὁ Πετρόμπεης, ὁ Ζαΐμης καὶ ἄλλοι πρόκριτοι, ἡ παρέμβασις τοῦ Κολοκοτρώνη ἀπέτρεψε τὸν κίνδυνον, ὁ δὲ Ὑψηλάντης ἐπέστρεψε θριαμβευτικῶς εἰς τὸ στρατόπεδον, ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων πρὸ τῆς Τριπόλεως, καὶ οἱ πρόκριτοι ἐφαίνοντο ὅτι ὑπετάγησαν εἰς αὐτόν, ἀλλὰ κρυφὰ διεξῆγον ἀντιπολίτευσιν ἐναντίον του.

Πρὸ τοῦ Ὑψηλάντη, εἶχεν ἔλθει εἰς Ὑδραν, τέλη Ἀπριλίου, ὁ Θιόδ. Νέγρης. Μετέβαινεν εἰς Γαλλίαν ὡς Γραμματεὺς τῆς ἐκεῖ Τουρκικῆς πρεσβείας καὶ ἐπροτίμησε νὰ θυσιάσῃ τὴν ὑψηλὴν θέσιν του, διὰ νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας του εἰς τὴν πατρίδα του. Ἐκαμε τὴν ἐμφάνισίν του ὡς ἀνεψιὸς τοῦ Ὑψηλάντη. Μετεχειρίσθη τὸ πρόσχημα τῆς συγγενείας, διὰ νὰ περιβληθῇ δύναμιν ἀπὸ τὴν «ὑπερτάτην Ἀρχήν». Τὸν ἐπίστευσαν πολλοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Κολοκοτρώνης. Ἀπὸ τὸν Ὑψηλάντην ἐζήτησε νὰ σταλῇ Διοικητὴς Κρήτης. Ἐκεῖνος τὸν ἐθεώρει ραδιοῦργον καὶ ἐπροτίμησεν ἀντ' αὐτοῦ τὸν Ἀφεντούλιεφ. Ὁ Νέγρης ἐμνησικακήσεν.

Ἐκ τῶν πρώτων ἰδρυτῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ὑπῆρξε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Τὸ οἰκογενειακόν του ὄνομα περιεβάλλετο μὲ ὄσση λαμπρότητα καὶ τὸ ὄνομα τῶν Ὑψηλάντων. Τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως τῆς Πύλης εἶχε συστηθῇ τὸ 1669 τῇ ὑποδείξει τοῦ Ἑλλήνος Παναγιωτάκη Νικουσίου, καὶ εἰς αὐτὸν εἶχε τὸ πρῶτον ἀνατεθῇ τοῦτο. Μετὰ τὸν θάνατόν του τὸν διεδέχθη ὁ Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος, τοῦ ὁποίου ὁ υἱὸς Νικόλαος ἔγινεν εἰς τὰ 1709 ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας, ὁ δὲ ἔγγονός του Κωνσταντῖνος ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος τῶν ἡγεμόνων τῆς Βλαχίας, οἱ ὁποῖοι ἐπροτείνοντο ὑπὸ τῶν Βογιάρων καὶ ἡ Πύλη ἐπεκύρωνε τὸν διορισμόν των, καθότι μεταγενεστέρως ἀνέλαβεν αὐτὴ τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς διωρίζῃ. Ἀπόγονος δὲ τῶν Μαυροκορδάτων κατ' εὐθείαν γραμμὴν, ὑπῆρξεν ὁ ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας Ἀλέξανδρος.

Εἰς τοῦτον, γραμματέα ὄντα τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Ἰωάν. Καραδζᾶ, ἀνήκει τάλαιπώρητον ἐν ὑπόμνημα, τὸ ὁποῖον ὁ πρώην ἡγεμὼν ἀπηύθυνεν ἐξ Ἰατρίας (ἢ Ἰταλίας), ὅπου κατέφυγε τὸν Σεπτέμβριον 1820, πρὸς τὰς Εὐρωπαϊκὰς Αὐλὰς περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεδείκνυνεν ὅτι οἱ Τοῦρκοι προσήγγιζαν εἰς τὴν ἄφευκτον καταστροφὴν των, καὶ ὅτι ἦτο ἀναγκαία καὶ ἐπικειμένη ἡ Ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων¹². Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἶχε κάμει λαμπρὰν ἐντύπωσιν καὶ ἐκρίθη ὡς μία τῶν μεγαλυτέρων ἐπιτυχιῶν τοῦ Μαυροκορδάτου.

12 Πρόκες Ὅσπεν Ἱστορ. τῆς Ἐπαν. τῶν Ἑλλήνων μετάφρ. Ἀντωνιάδου σελ. 17–18.

Μὲ τὸν Καραδῆζαν εἶχε καὶ οὗτος καταφύγει εἰς Ἰταλίαν, εἰς δὲ τὴν Πίσαν, μετὰ τοῦ πρώην Μητροπολίτου Ἀρτῆς Ἰγνατίου καὶ κατόπιν Οὐγγροβλαχίας καὶ τοῦ Κωστάκη Καραδῆζα, υἱοῦ τοῦ ἡγεμόνος, εἶχαν συστήσει Διευθυντήριο τοῦ Ἑλλήν. Ἀγῶνος, ὅμοιον μὲ τὸ συσταθὲν εἰς Παρισίους ὑπὸ τοῦ Κοραῆ καὶ ἄλλων Ἑλλήνων.

Ἀπὸ τὴν Πίσαν ὁ Μαυροκορδάτος μετέβη εἰς τὴν Μασσαλίαν, ὅπου ἐναύλωσεν Ὑδραϊκὸν πλοῖον εὐρισκόμενον ἐκεῖ διὰ νὰ τὸν μεταφέρει εἰς τὴν Ἑλλάδα. Προτοῦ ἀναχωρήσῃ ἐκ Γαλλίας εἶδεν εἰς τὰς ἐφημερίδας ὅτι αἱ Πάτραι καὶ ἡ Τρίπολις εἶχαν περιέλθει ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν διὰ νὰ ἀποβιβάσθῃ εἰς Πάτρας, ἐκεῖθεν δὲ μεταβῇ εἰς Τρίπολιν. Ἀλλ' εὐρισκόμενος μεταξὺ Γλαρέντσας καὶ Κεφαλληνίας, ἐπληροφορήθη παρ' ἀλιευτικοῦ πλοίου ὅτι εἰς τὸ φρούριον τῶν Πατρῶν ἐκυμάτιζεν ἀκόμη ἡ Τουρκικὴ σημαία καὶ προσήγγισεν εἰς Μεσολόγγι.

Ἀπεβιβάσθη ἐκεῖ τὴν 20 Ἰουλίου 1821, ἀκολουθούμενος ἀπὸ φίλους τοῦ Φαναριώτας καὶ φιλέλληνας ἀξιωματικούς, τοὺς ὁποίους ἐπῆρε μαζί του εἰς Μασσαλίαν. Ἐφερὲν ἱκανὴν ποσότητα πολεμοφοδίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐχάθη μέγα μέρος μετὰ τοῦ πλοίου, διότι ἠναγκάσθησαν νὰ τὸ βυθίσουν διὰ νὰ μὴ τὸ συλλάβουν Τουρκικὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα ἤρχοντο ἀπὸ τὰς Πάτρας. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Φιλήμονα καὶ τὸν Σπηλιάδην, ἀλλ' ὁ Γάλλος ἀξιωματικὸς Ραϋμπώ, μὲ τὸν ὁποῖον συνεταξίδευσαν ἀπὸ τὴν Μασσαλίαν, καὶ μαζί ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὸ Μεσολόγγι, καὶ τὸν διετήρησε κατόπιν ὡς ὑπασπιστὴν του, δὲν κάμνει λόγον περὶ τοῦ γεγονότος τούτου.

Ἑλλιμενισθεὶς εἰς Ἅγιον Σώστην, εἰδοποίησε τὴν κοινότητα περὶ τῆς ἀφίξεώς του, πρόκριτοι δὲ μετέβησαν ἐπὶ πριαρίων καὶ τὸν συνώδευσαν μετὰ τῆς ἀκολουθείας του εἰς τὴν πόλιν. Τὸν ὑπεδέχθησαν μὲ εὐγένειαν καὶ εὐχαρίστησιν.

Ὁ Μαυροκορδάτος, ἡμέρας μετὰ τὴν ἔλευσίν του, ἐδέχθη τὴν ἐπίσκεψιν διαφόρων ὀπλαρχηγῶν. Οἱ γνωστότεροι ἐξ αὐτῶν ἦσαν ὁ Μακρῆς, ὁ Ἴσκος, ὁ Ἀλέξιος Νούτσος, ὁ ὁποῖος εἶχε μεταβῇ εἰς Μεσολόγγι μὲ εἰδικὴν ἀποστολὴν τοῦ πολιορκουμένου Ἀλῆ Πασσᾶ, καὶ ἄλλοι. Εἶχαν πλούσιον ὀπλισμόν, γράφει ὁ Ραϋμπώ, καὶ ἠκολουθοῦντο ἀπὸ πολυάριθμον συνοδείαν. Ἐφερον εἰς τὴν μέσσην πιστόλια λάμποντα ἀπὸ ἄργυρον καὶ ἐπιχρυσωμένα, μαχαίρας καὶ γιαταγάνια, τῶν ὁποίων ἡ λαβὴ ἦτο ἐπίσης ἀργυρᾶ. Ἐκράτουν δὲ εἰς τὰς χεῖρας καρυοφύλι.

Οἱ διάφοροι οὗτοι ἀρχηγοί, ἐξακολουθεῖ ὁ Ραϋμπώ, δὲν συνεφώνουν διόλου μεταξύ των, καὶ ἔκτοτε ὁ Μαυροκορδάτος ἠδυνήθη νὰ λάβῃ μίαν ιδέαν περὶ τῶν μεγαλυτέρων ἐμποδίων, τὰ ὁποῖα εἶχε νὰ νικήσῃ, ὡς τοὺς πραγματικούς κινδύνους τῆς ἐλευθερίας.

Ὁ Μαυροκορδάτος δύο ἡμέρας μετὰ τὴν ἄφιξίν του ἀνήγγειλε πρὸς τὸν Ὑψηλάντην τὴν ἔλευσίν του, τοῦ ὑπесχέθη σύμπνοιαν εἰλικρινή καὶ ἐτέθη ἀπολύτως ὑπὸ τὰς διαταγὰς του¹³. Ἀφ' ἧς ἐπάτησεν εἰς Μεσολόγγι ἡξίου νὰ τὸν ἀποκαλοῦν «ἐκλαμπρότατον πρίγκιπα¹⁴». Ἐφερε γράμματα συστατικὰ ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιον¹⁵ πρὸς διαφόρους ἰσχυροὺς τῆς Ἡπείρου καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος, πρὸς τοὺς ὁποίους οὗτος συνεδέετο κατὰ τὴν εἰς Ἄρταν παραμονήν του. Συνεδέθη καὶ ὁ Μαυροκορδάτος στενώτατα μὲ αὐτοὺς, πρὸς τοὺς ὁποίους ὅταν ἔγραφεν, ἔθετε κάτωθι τῶν ἐπιστολῶν μεγάλην σφραγίδα μὲ οἰκόσημον καὶ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ στέμμα κλειστόν, ὅποιον δικαιοῦνται νὰ μεταχειρίζωνται οἱ ἐκ Βασιλικοῦ αἵματος καταγόμενοι. Ἐπεζήτησε διὰ τοῦ ὄγκου τῆς καταγωγῆς του νὰ ἐπηρεάσῃ τοὺς ὀπλαρχηγούς, καὶ μὲ τὴν δύναμιν των νὰ ἰσοφαρίσῃ τὴν στρατιωτικὴν ἐπιρροὴν τοῦ Ὑψηλάντη, καὶ βοηθούμενος ἀπὸ τοὺς προκρίτους τῆς Πελοποννήσου, νὰ ἐπικρατήσῃ καὶ νὰ ἀναλάβῃ εἰς χεῖρας του ὅλην τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀγῶνος.

Ἡ περὶ Μαυροκορδάτου ἀντίληψις τῶν συγχρόνων, ὡς καὶ τῶν μεταγενεστέρων, ὑπῆρξεν ἀντίθετος. Οἱ ὁμόφρονές του τὸν ἐξεθείαζαν, ὑπὸ δὲ τῶν ἐχθρῶν του ἐκρίθη δυσμενέστατα. Καὶ τῶν ξένων αἱ γνώμαι περὶ Μαυροκορδάτου διίστανται ἐπίσης πρὸς ἀλλήλας. Ὁ Βαρθόλδης γράφει:

«Ὁ λόρδος Βύρων τὸν ἀπεκάλει ἄνδρα τὸν κάλλιστον χρόνου τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, καὶ πᾶς τις, ἀντιποιοῦμενος ἀνωτέρας πολιτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς παιδείσεως, ἡσθάνετο συμπάθειαν πρὸς αὐτόν. Ἐν τῇ πολιτικῇ ἐχαρακτήριζεν αὐτὸν ἡ τοῦ μέτρου χρῆσις, καὶ ἡ ἔμφρων τῶν κατορθωτῶν ἐπιβολή. Προὔτίκα νὰ ἄρχηται ἐκ τῶν κάτω ἀπὸ τῶν μικρῶν καὶ ἀφανῶν, καὶ νὰ προβαίνει ἀσφαλῶς ἀντὶ νὰ πυργοποιῇ, ὅπως ἄλλοι, ἐκ τῆς κορυφῆς. Ὅτι ὁ Ὑψηλάντης ἠθέλε νὰ φαίνεται, κατῶρθου ἐκεῖνος νὰ εἶναι. Ἐξεμεταλλεύετο δὲ ἐπακμελέστατα τὰ σφάλματα τῶν ἀφρόνων αὐτοῦ ἀντιπάλων. Ἐγνώριζε νὰ παρατηρῇ καὶ νὰ ἀναμένη τὴν εὐκαιρίαν, ἀλλ' ἦν ἀνίκανος εἰς τὰ μετὰ τάχους καὶ δυνάμεως ἐνεργεῖν¹⁶»

Ὁ δὲ Στάνχωπ¹⁷ γράφει:

«Ὁ Μαυροκορδάτος εἶναι ἄνθρωπος λεπτός, ἐπαγωγὸς καὶ ἀξιαγάπητος. Δέχεται καὶ ἀκολουθεῖ τὰς καλὰς συμβουλὰς. Τίποτε δὲν ἔχει τὸ μέγα καὶ βαθὺ εἰς τὸ πνεῦμα του. Εἶναι φιλόδοξος, ἀλλὰ δὲν ἔχει οὔτε τόλμην, οὔτε πεποίθησιν εἰς ἑαυτόν, στοιχεῖα ἀπαραίτητα διὰ νὰ παίξῃ εἰς τὸ Κράτος τὸν πρῶτον ρόλον. Ἐφ' ᾧ ἐσκέφθη νὰ ἐξασφαλισθῇ περὶ τοῦ δευτέρου, εἴτε ὑπὸ μίαν δημοκρατίαν, εἴτε ὑπὸ ἓνα βασιλεῖα. Λέγουσιν ὅτι τὸ Σύνταγμα ὑπῆρξεν ἔργον του. Ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν ἔχει

13 Φιλήμ. Δοκίμ. Ἑλλήν. Ἐπαν. Δ'. σελ. 190.

14 «Ἴσως ἤθελε νὰ ἀντιπαραταχθῇ μὲ τὸν τίτλον τοῦ πρίγκηπος εἰς τὸν Ὑψηλάντην, ὅστις λέγεται πρίγκιψ καὶ νὰ ἰσορροπήσῃ τὴν κατὰ γένος βαρύτητά του μὲ τοῦτον». Σπηλιάδου Ἀπομν. Α', σελ. 223. — Ὁ Κοραΐς ἔστειλεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Μαυροκορδ. διὰ τῆς ὁποίας ἐξέφραξε τὴν ἐκπληξίν του, διότι ὁ Ὑψηλάντης διετῆρει τὸν τίτλον τοῦ πρίγκηπος καὶ ἐπῆρετο δι' αὐτόν, ἐνῶ ἦτο σημεῖον ὀνειδούς καὶ ὄχι τιμῆς, ἀφοῦ ἀπενέμετο ὑπὸ τῶν βαρβάρων δυναστῶν τῆς πατρίδος του. Ἡ τοιαύτη μομφὴ θὰ ἡδύνετο νὰ ἐπιρριφθῇ καὶ εἰς τὸν Μαυροκορδάτον ἐπίσης, ὅστις τὸ συνησθάνθη καὶ εἶπεν: «ἀφοῦ ἐπιμένουν νὰ μὲ προσαγορεύουν μὲ αὐτὸν τὸν τίτλον, πῶς εἰμπορῶ νὰ τοὺς ἐμποδίσω; Ἐγὼ δὲν τὸν ἐζήτησα, οὔτε θὰ τὸν ζητήσω ποτέ».

Relations de l'expédition de Lord Byron en grèce par le comte Pierre Gamba n. 104.

15 Περὶ Ἰγνατίου ἴδε Κ. Στασινοπούλου «τὸ Μεσολόγγι» Α'. σελ. 147.

16 Μενδελ. Βαρθ. αὐτ. σελ. 8.

17 Lettres du Colonel Stanhope sur la grèce, traduites de l'Anglais par Arthur Mielle (1825). p. 125.

πατρικὴν στοργὴν δι' αὐτό! Ἄ!, μεθ' ὅλα ταῦτα τί δύνασθε νὰ περιμένετε ἀπὸ ἓνα Τοῦρκον ἢ ἀπὸ ἓνα Ἑλληνα Κωνσταντινουπολίτην; Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπηρεάζονται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀπὸ τὰς περιστάσεις ἢ τὴν κοινωνίαν, ἡ ὁποία τοὺς περιβάλλει, καὶ ἐὰν ὁ Πρίγκιψ ἐξεπλήρου καθήκοντα Μεγάλου Βεζύρη, οἱ Ἱστορικοὶ θὰ τὸν παρέβαλαν ἴσως πρὸς ἡμίθεον»

Διὰ τὸν Βαρθόλδην γράφει ὁ Στέφανος Ξένος:

«Ἐκ τοῦ ὅλου συγγράμματός του καταφαίνεται οὐ μόνον ὅτι εἶχε προσωπικὰς συμπαθείας ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ὅτι ἀπετέλει μέρος κόμματος, πρὸ πάντων δὲ ὅτι παρακολουθεῖ τὰς συγγραφὰς τῶν γραφάντων Φιλελλήνων, αἵτινες, χρωματισθέντες διὰ τὸ κομματικὸν τῶν αὐτῶν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἀναξιόπιστοι.»

Ὁ δὲ Τρικούπης λέγει περὶ Στάνχωπ, «ὅτι ἀντιφερόμενος πρὸς τὸν λόρδον Βύρωνα ἐμέμφετο ὡς ἀντιδημοκρατικὸν τὸν Μαυροκορδάτον».

Ἄλλ' αἱ μεταξὺ Στάνχωπ καὶ Βύρωνος φιλονεικίαι, αἱ ὁποῖαι δις ἔγειναν ὡς πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἔπρεπε νὰ γράφονται τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά», ἐφημερίς τὴν ὁποίαν ἐξέδωκεν ὁ Στάνχωπ τῇ χρηματικῇ συνδρομῇ τοῦ Βύρωνος, ἐγίνοντο εἰς φιλικὸν τόνον καὶ οὐδεμίαν ἔφεραν ψυχρότητα μεταξὺ τῶν, ὥστε οὔτε τὴν χρηματικὴν συνδρομὴν τῶν ἔπαυσε νὰ παρέχῃ· καὶ ὅταν ἀπεχωρίσθησαν μετὰ τὰς ἀντιθέσεις ταύτας, ὁ λόρδος ἐπροχώρησε πρὸς τὸν Στάνχωπ καὶ τοῦ εἶπε μεγαλοφώνως:

— Δότε μου αὐτὴν τὴν δεξιάν σας χεῖρα, ἡ ὁποία εἶναι δεξιὰ καὶ εὐθεία, ὅπως καὶ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει!

Ἀφοῦ δὲ αἱ ἀντιθέσεις αὗται δὲν ἔφεραν ψυχρότητα μεταξὺ τῶν, δὲν ἦσαν κατὰ μείζονα λόγον ἐπαρκεῖς νὰ φέρουν τοιαύτην μεταξὺ Στάνχωπ καὶ Μαυροκορδάτου, ὁ ὁποῖος δὲν ἦτο ὑποβουλευς τοῦ Βύρωνος, οὐδὲ ἠδύνατο νὰ ἐπηρεάσουν τὴν ὀρθὴν κρίσιν ἐνὸς Στάνχωπ.

Ὁ Στάνχωπ, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἔλθει εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Φιλελληνικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία εἶχε συστηθῇ εἰς Λονδίνον, τέλη Μαρτίου 1823, διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὸν ἀγῶνα καὶ λάβῃ ἀκριβῆ γνώσιν τῶν πραγμάτων, «ἀνεχώρησεν εἰς Πελοπόννησον διὰ νὰ συντελέσῃ εἰς τὸ μέγα ἔργον τῆς συμφιλίωσεως καὶ τοῦ τερματισμοῦ τῶν διχονοιῶν, αἱ ὁποῖαι συνετάρασσαν τὴν χερσόνησον ἐκείνην. Ἐμελλε δὲ νὰ διαβιβάσῃ πρὸς τὸν Λόρδον Βύρωνα ὅσας πληροφορίες ἔμελλε νὰ συλλέξῃ¹⁸.» Μεθ' ὃ ἀντιληφθεὶς καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος τὴν κατάστασιν καὶ ἐκπληρώσας οὕτω τὴν ἀποστολὴν του, ἐπέστρεψεν εἰς Ἀγγλίαν συνοδεύσας ἐκ Ζακύνθου τὸν νεκρὸν τοῦ Βύρωνος.

Ὁ Στάνχωπ δὲν εἶχε μείνει εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ νὰ ἀποκτήσῃ σχέσεις μετὰ τῶν ἰθυνουσῶν τάξεων καὶ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ προσωπικὰς συμπαθείας ἢ ἀντιπαθείας, ὅπως ἴσως συνέβη εἰς τὸν Βαρθόλδην, ὁ ὁποῖος διὰ νὰ γράψῃ τὴν Ἱστορίαν του εἶχεν ἔλθει τρεῖς φορὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ 1860-1870.

Ἐν τούτοις ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε πατριωτισμὸν, πολιτικὴν ἐμπειρίαν, ἐξωτερικὴν παράστασιν, ἐπιβλητικότητα, μεγαλοπρέπειαν, καρτερίαν καὶ ὑπομονήν, καὶ τὰ πολιτικά του προσόντα, ἐνούμενα μὲ τὰ στρατιωτικὰ χαρίσματα τοῦ Ὑψηλάντη, ἠδύνατο νὰ δώσουν ἀσφαλῆ διοίκησιν εἰς τὸν Ἀγῶνα. Ἄλλ' εἶχεν ἀπεριόριστον φιλοδοξίαν καὶ ὑπερετίμησε τὰς δυνάμεις του. Καθότι, καὶ

18 Gamba αὐτ. 5. 134, 185.

παραμερίσαντος τοῦ Ὑψηλάντη, δὲν τὸ κατώρθωσε. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἐπέτυχεν ἦτο νὰ ἐνισχύσῃ τὰς μεταξὺ στρατιωτικῶν καὶ προκρίτων ἔριδας¹⁹, ἀπαρχὴν τῶν κατόπιν ἐμφυλίων πολέμων. Κολακευόμενος δὲ ὅτι, ἐκ τῆς μορφώσεώς του καὶ τῶν οἰκογενειακῶν του τίτλων, ἦτο ὁ μόνος δυνάμενος νὰ φέρῃ εἰς αἴσιον πέρας τὸν Ἀγῶνα, ἐθεώρει ὡς ἐπιζήμιον καὶ ἐχθρὸν τῆς πατρίδος, πάντα μὴ κύπτοντα εἰς αὐτόν, πάντα ἀντιφρονοῦντα. Διὰ νὰ ἐξαναγκάσῃ δὲ τοὺς ἀδιαφοροῦντας εἰς τὴν κομματικὴν διαπάλην, νὰ ταχθοῦν μὲ τὸ μέρος του, ὑπετίμα διὰ τῶν ὀργάνων του τὰ κατορθώματά των ἢ καὶ τὰ ἀπεσιώπα, ἐνῶ τουναντίον ὑπερετίμα τὰς ἐνεργείας τῶν ὁμοφρόνων του. Καὶ τέλος ἐφαντάσθη, παρεξηγῶν τὸ περιβάλλον, ὅτι διὰ τῆς ἡγεμονικῆς παραστάσεως θὰ ἔφθανεν ἀσφαλέστερα εἰς τὸν σκοπὸν του. Ἀλλ' ἡ προσπάθειά του αὐτὴ ἔσχευ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα, διότι ἔδωκεν ὅπλα εἰς τοὺς ἐχθροὺς του νὰ τὸν κατηγοροῦν ὅτι ἐπιζητεῖ τὴν ἡγεμονίαν τῆς ἐλευθερωθησομένης Ἑλλάδος²⁰.

Ὁ Μαυροκορδάτος, ἀφοῦ ἔμεινε ὀλίγας ἡμέρας εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἀνεχώρησεν εἰς Πελοπόννησον, ὅπως γνωρισθῇ μὲ τὸν Ὑψηλάντην καὶ τὰ ἄλλα ἐκεῖ ἐπίσημα πρόσωπα, βολιδοσκοπήσῃ δὲ τὴν κατάστασιν. Διερχόμενος ἀπὸ τὸ στρατόπεδον τῶν Πατρῶν, ἔγινε δεκτὸς ὑπὸ τῶν προκρίτων μετὰ πολλῶν τιμῶν· ὁ Ζαΐμης τοῦ προσέφερε λαμπρὸν ἵππον καὶ ἔγινεν ἀμοιβαία ἀνακοίνωσις τῶν σκέψεών των.

Μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του καταφθάνουν εἰς τὸ Μεσολόγγι ὁ Νέγρης καὶ ὁ Κωστάκης Καραδζᾶς, ὁ υἱὸς τοῦ ἄλλοτε ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας· δὲν τὸν εὐρίσκουν, ἀναχωροῦν διὰ τὴν ἑναντι Πελοποννησιακὴν ἀκτὴν, τὸν εἰδοποιοῦν καὶ ἐπιστρέφει εἰς Μονοδένδρι, συνεννοοῦνται καὶ συμφωνοῦν διὰ νὰ συμπράξουν κατὰ τοῦ Ὑψηλάντη²¹.

Εἶχεν ἕκαστος αὐτῶν ἰδίᾳς βλέψεις. Ὁ Καραδζᾶς ἐπεδίωκε νὰ διορισθῇ ὁ πατὴρ του ἡγεμὼν τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἀποτυχόν, ἦτο δυσαραεστημένος. Μηνίων ἦτο καὶ ὁ Νέγρης, ὡς εἶδαμεν. «Ἡγνόουν ὅμως καὶ Καραδζᾶς καὶ Νέγρης ὅτι ἀντιπολιτευόμενοι τῷ Ὑψηλάντη, ἐξομάλυναν τὴν ὁδὸν τοῦ Μαυροκορδάτου· ἡγνόουν ὅτι αὐτοὶ μὲν «καταβήσονται κάτω-κάτω, ἐκεῖνος δὲ ἀναβήσεται ἄνω ἄνω». Καὶ ὁ εἷς καὶ ὁ ἄλλος εἶδαν τὴν ἀλήθειαν ταύτην, ὁ μὲν Καραδζᾶς περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1822, ὁ δὲ Νέγρης περὶ τὰ μέσα τοῦ 1823²².

Ὁ Μαυροκορδάτος μετέβη εἰς Τρίκορφα, ὅπου τὸ στρατόπεδον τοῦ Ὑψηλάντη. Τὸν ἠκολούθησαν καὶ οἱ ἄλλοι, ἐνεστερνίσθησαν δὲ καὶ οἱ τρεῖς τὴν κατ' ἐκείνου ἀντιπολίτευσιν, χωρὶς εἰς τὸ φανερόν νὰ ἔλθουν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ὑψηλάντην.

Οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος εἶχαν ὑποβάλει ἐπανειλημμένας αἰτήσεις πρὸς τὸν Ὑψηλάντην, ζητοῦντες ὅπως διορίσῃ ἱκανὸν πολιτικὸν πρόσωπον πρὸς διοίκησιν ταύτης. Ὁ Ἴβος Ρήγας, Ἀμπελακιώτης, ποὺ εἶχεν ἤδη ἀποστείλει, ἀπεδείχθη ἀκατάλληλος. Καὶ ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος εἶχαν ἐπίσης μεταβῇ ἀπεσταλμένοι πρὸς τὸν Ὑψηλάντην, ζητοῦντες πρόσωπον ἱκανὸν νὰ τὴν διοργανώσῃ πολιτικῶς καὶ στρατιωτικῶς. Ὡς τοιοῦτον ἐξέλεξε τὸν Μαυροκορδάτον δι' ἅπασαν τὴν Στερεάν

19 Τρικούπη αὐτ. Α', σ. 104.

20 Σπηλ. αὐτ. Α', σ. 354.

21 Σπηλ. αὐτ. σ. 223.

22 Φιλήμ. αὐτ. Δ', σ. 188.

Ἑλλάδα, καὶ δι' ἐπιστολῶν του τὸν ἐσύστησεν πρὸς ὅλους τοὺς ὀπλαρχηγοὺς «ὥς πληρεξούσιον καὶ ἐφωδιασμένον ἀπὸ τὰς ὁδηγίας του... ὥς ἐπιτήδειον νὰ ὀργανίση τὰ πάντα πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον τῆς πατρίδος, καὶ ἔτοιμον νὰ χύσῃ καὶ τὴν ὑστερινὴν σταλαγματιὰν τοῦ αἵματός του πρὸς ὑπεράσπισίν της.» ([παράρτ. 2](#)).

Ἡ ἐντολὴ τοῦ Ὑψηλάντη δὲν ἦτο ἀπεριόριστος. Οὗτος, τοῦ ὁποίου ἠθέλησαν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴν δύναμιν, δὲν ἠννόει νὰ συγκροτηθοῦν ἐκεῖ ἀνεξάρτητοι καὶ μὴ ὑπείκους εἰς αὐτὸν Ἀρχαί, οὔτε νὰ ἐνεργοῦν αὐτοβούλως καὶ ἐν ἀγνοίᾳ του, μὴ διαιρεθῇ δὲ οὕτω τὸ Ἕθνος.

Ἄλλ' ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου, καὶ τῶν περὶ αὐτόν, ἀπεφασίσθη νὰ συστήσωσι δύο Κεντρικὰς Ἀνεξαρτήτους Ἀρχάς, τὴν μίαν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, κληθεῖσαν Ἄρειος Πάγος, μὲ ἔδραν τὰ Σάλωνα, καὶ τὴν ἄλλην εἰς τὴν Δυτικὴν, κληθεῖσαν Γερουσίαν μὲ ἔδραν τὸ Βραχῶρι ἢ τὸ Μεσολόγι. Ἀπεφασίσθη προσέτι νὰ καλέσουν, καὶ ἐκάλεσαν, εἰς συνέλευσιν ἀντιπροσώπους ἐξ ἐκάστης ἐπαρχίας.

Διὰ τὴν μίαν Ἀρχὴν ὠρίσθη ὁ Νέγρης, καὶ διὰ τὴν ἄλλην ὁ Μαυροκορδάτος.

Γ'. Ἡ Ἐπανάστασις τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος

Λόγοι βραδύτητος πρὸς ἔγερσιν Δυτικῆς Ἑλλάδος. — Ἐπανάστασις ἐν Μεσολογγίῳ. — Σύλληψις καὶ φυλάκισις Τούρκων. — Ἐπακολουθεῖ ἡ Ἐπανάστασις Δυτικῆς Ἑλλάδος. — Θανάτωσις Τούρκων Μεσολογγίου. — Ἡ κατάρα τοῦ Μπέη Μούστου. — Κυρίεусις Βραχωρίου. — Ἀπόκρουσις εἰσβολῆς Ἀλβανῶν. — Κυρίεусις Πέτα. — Ὀχύρωσις Μεσολογγίου. — Κακῶς αὕτη ἀπεδόθη εἰς Μαυροκορδατον.

Ἡ Δυτικὴ Ἑλλὰς ἐβράδυνε νὰ κινηθῇ. Αἱ σκληραὶ δοκιμασίαι, ποὺ ὑπέστη κατὰ τὴν Ἐπανάστασις τοῦ Ὀρλώφ²³, τὰ δεινὰ που εἶχε πάθει ὑπὸ τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, μεταβαίνοντος εἰς Πελοπόννησον κατὰ τῶν Ἑνετῶν, καὶ ἡ συγκέντρωσις εἰς τὴν Ἡπειρον μεγάλων Σουλτανικῶν δυνάμεων, τὴν καθίστων ἐπιφυλακτικὴν. Ἐξήταζε τὴν πιθανότητα τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος καὶ ἀνέμενε σύσσωμον τοῦ ἔθνους τὴν ἔγερσιν. Πίσω ἐπίσης ἔμενε καὶ ἡ Ὑδρα.

Ἐν τούτοις ἐξηκολούθουν αἱ μεταξὺ τῶν ὀπλαρχηγῶν συνεννοήσεις. Εἰς ταύτας πρωταγωνίστει ὁ ὀπλαρχηγὸς τοῦ Βλοχοῦ Ἀλεξάκης Βλαχόπουλος, καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Ζυγοῦ Δημ. Μακρῆς ἦτο σύμφωνος μαζί του. Ὁ Γεώργ. Νικολοῦ ἢ Βαρνακιώτης, ὁ ἰσχυρὸς ὀπλαρχηγὸς τοῦ Ξηρομέρου καὶ ἡ στρατιωτικότερα φυσιογνωμία τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ἦτο ἀκόμα διστακτικὸς. Παρεῖχε καθησυχαστικὰς ἐλπίδας εἰς τὸν Χουρσίτην Πασσᾶν, τὸν ἀρχιστράτηγον τῶν κατὰ τὴν Ἡπειρον Τουρκικῶν δυνάμεων, καὶ ἀνέμενε τὴν γνώμην τοῦ Ἀνδρέα Ἰσκού, ὀπλαρχηγοῦ τοῦ Βάλτου. Ἀλλ' ὁ Χουρσίτης, θεωρῶν ἄφευκτον καὶ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος τὴν ἔγερσιν, δίδει μυστικὴν ἐντολὴν πρὸς τὸν Νούρκαν Σερβάνην «τὸν Γενικὸν Δερβέναγα τοῦ Κάρλελι» νὰ τοὺς συλλάβῃ ὅλους.

Ὁ κίνδυνος οὗτος, αἱ μάχαι τῆς Γραβιάς καὶ τοῦ Βαλτετσίου, αἱ ὁποῖαι ἀνεπτέρωσαν τὰς ἐλπίδας τοῦ ἔθνους καὶ ἔδειξαν ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις εἶχεν ἀρκετὴν ζωὴν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον, καὶ ἡ συμμετοχὴ τῆς Ὑδρας εἰς τὸν Ἀγῶνα, ἤρχισαν νὰ διαλύουν τοὺς δισταγμοὺς των. Ἀλλὰ τὸ Μεσολόγγι προλαμβάνει τοὺς ὀπλαρχηγούς.

Τὴν 20 Μαΐου 1821²⁴, οἱ Μεσολογγίται καταλαμβάνουν τὸ Διοικητήριον, ὑψώνουν τὴν ἐπαναστατικὴν σημαίαν, διορίζουν ἀρχηγόν των τὸν Ἀθαν. Ραζηκότσικαν, καλοῦν τὸν ἔξω τῆς πόλεως περιφερόμενον Μακρῆν, τὸν ἀρματωλὸν τοῦ Ζυγοῦ, συντρίβουν δὲ καὶ φυλακίζουν τοὺς ὀλίγους Τούρκους ποὺ ἔμεναν εἰς τὸ Μεσολόγγι. Ἀναγγέλλουν τὴν ἔγερσιν των εἰς τοὺς προκρίτους καὶ ἀρχηγούς των ἄλλων μερῶν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος «προσκαλοῦντες αὐτοὺς νὰ κινηθῶσι καὶ καταλάβουν τὰ στενὰ τοῦ Μακρυνόρους, εἰς

23 «Τὸ Μεσολόγγι» σ. 107–108.

24 Τριχούπη αὐτ. Α', σ. 204.

ἀντίκρουσιν πάσης δι' ἐκείνου τοῦ μέρους ἐχθρικῆς εἰσβολῆς²⁵». Ἀποφασίζουν καὶ οἱ ἄλλοι ὀπλαρχηγοὶ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος διὰ νὰ συμμεθέξουν εἰς τὸν Ἀγῶνα. Ἡμέρα πρὸς τοῦτο ὀρίζεται ἡ 26 Μαΐου καὶ ὁ Βαρνακιώτης ἐκδίδει τὴν πρώτην κατὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα ἐπαναστατικὴν προκήρυξιν²⁶.

Ἀλλὰ διὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα ἡμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡμέρα Ἐπαναστάσεως ἡ 5 Μαρτίου 1821, ὅποτε ὁ ἀρματωλὸς τοῦ Ζυγοῦ Μακρῆς εἶχε προσβάλει εἰς τὴν Σκάλαν τοῦ Μαυροματιοῦ τὸ Τουρκικὸν ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖον συνώδευε τὴν μεταφορὰν ἐκ Μεσολογγίου εἰς Ναύπακτον τῶν εἰσπράξεων τοῦ φόρου Γιοβὰ Χαράτσι. Μετὰ δὲ τὴν πρᾶξιν ταύτην, καὶ ἰδίως μετὰ τὴν κήρυξιν τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς Πελοπόννησον, οἱ Τοῦρκοι τοῦ Μεσολογγίου ἦσαν ἀνήσυχτοι περὶ τῆς τύχης των, καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς μὲ τὰς οἰκογενεῖας των μετέβησαν εἰς Ἀγρίνιον, ὅπου ἦσαν περισσότεροι οἱ ὁμόθηρσκοί των, ἥδρευε δὲ καὶ ἡ Τουρκικὴ ἐξουσία.

Ὁ Τρικούπης²⁷ λέγει ὅτι κατόπιν αὐτῶν μετέβησαν εἰς τὸ αὐτὸ μέρος ὁ διοικητὴς καὶ ἡ φρουρὰ τοῦ Μεσολογγίου ἡσύχως, ὅταν δὲ ἐκηρύχθη ἡ Ἐπανάστασις δὲν εἶχαν ἀπομείνει ἢ γυναῖκες τινες μετὰ τῶν τέκνων των, ὡς ἀπόντων τῶν ἀνδρῶν.

Δὲν εἶχεν ὅμως ἀκριβεῖς πληροφορίας. Τοὺς ἐναπομείναντας Τούρκους, ἐν οἷς καὶ τὸν Διοικητὴν, τοὺς ἐφυλάκισαν. Μεταξὺ τῶν φυλακισθέντων ἦτο καὶ ὁ Μπέη Μούστος, πλούσιος Τοῦρκος γεννηθεὶς καὶ ζήσας εἰς τὸ Μεσολόγγι, εἰς πολλὰς περιστάσεις εὐεργετήσας τοὺς χριστιανοὺς συμπολίτας του, δὲν ἀνεχώρησε δὲ καὶ οὗτος ἔκτοτε, διότι ἐπίστευεν ὅτι θὰ τὸν ἐπροστατεῦαν εἰς ἀνταπόδοσιν τῶν εὐεργεσιῶν του.

Ὁ Λ. Π. Κουτσαλέξης²⁸ μεταβὰς εἰς Μεσολόγγι τέλη Ἰουνίου 1821, μετὰ προσφύγων Ἰωαννιτῶν, ἀναφέρει ὅτι «τοὺς Ὀθωμανοὺς τοὺς εὗρηκα κλεισμένους ὅλους εἰς μίαν οἰκίαν, ὅπου τοὺς ἐφύλασσαν· φαίνεται ὅτι δὲν εἶχεν ἀποφασισθῇ ἀκόμη ἡ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀνθρωπίνῃ θυσία.»

Ὁ δὲ Ραῦμπὼ μεταβὰς εἰς τὸ Μεσολόγγι τὴν ἰδίαν ἐποχὴν: «Ἐπήγαμεν, γράφει²⁹, νὰ ἐπισκεφθῶμεν τοὺς Τούρκους αἰχμαλώτους. Ἦσαν ὀλίγοι, καὶ ὁ τέως Βοεβόδας ἦτο ὁ σημαντικώτερος μεταξύ των. Τοὺς εὗρήκαμεν καπνίζοντας ἡσύχως καὶ μὴ ἀνησυχοῦντας πολὺ διὰ τὴν τύχην, ἡ ὁποία τοὺς ἀνέμενε. Παρατήρησα ἐπίσης ἕνα γέροντα μὲ ωραίαν μορφήν, ὁ ὁποῖος ἔμενε κατὰ μέρος καὶ μᾶς ἀπηύθυνε λέξεις, τῶν ὁποίων δὲν ἐκαταλάβαμεν τὴν ἔννοιαν, ἀλλὰ τὰς ἐξήγησαν ἀρκούντως τὰ δάκρυα, τὰ ὁποῖα, ὅταν ὠμίλει, ἔπεσαν ἐπὶ τῆς μακρᾶς γενειάδος του... Οἱ Ἕλληνες πρὸς τοὺς ἐφύλατταν μᾶς ἐπρότειναν νὰ ἴδωμεν τὰς γυναῖκας τῶν Τούρκων, αἱ ὁποῖαι ἐκρατοῦντο εἰς μεμακρυσμένον διαμέρισμα τῆς οἰκίας, ἀλλ' ὁ φόβος νὰ μὴ λυπήσωμεν τὰς δυστυχεῖς, μᾶς ἔκαμε νὰ προβάλωμεν ἄρνησιν.»

Ὁ ὠραῖος γέρον μὲ τὴν λευκὴν γενειάδα ἦτο ὁ Μπέη Μούστος, τὰ δὲ δάκρυα ἦσαν ἔκφρασις λύπης διὰ τὴν ἀχαριστίαν τῶν συμπολιτῶν του.

25 Τρικούπη αὐτ. σ. 204.

26 Φιλήμ. αὐτ. Γ'. σ. 225–226.

27 Ἱστορ. Ἑλλήν. Ἐπαν. Α'. σ. 204.

28 Αὐτόθι, σελ. 51.

29 Raybaud Mémoires sur la grèce tom. A. p. 294.

Οὔτε ὁ Κουτσαλέξης, οὔτε ὁ Ρεμπὼ κάμνουν λόγον περὶ τῆς τύχης τῶν αἰχμαλώτων. Ἄλλ' εἶχε κατόπιν φαίνεται ἐπιστῇ ἡ ὥρα καὶ προσεφέρθη ἡ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀνθρωπίνη θυσία, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ Κουτσαλέξης, καὶ τὴν ὁποίαν προησθάνετο ὁ Μπέη-Μοῦστος, ἀφήνων νὰ τρέξωσι δάκρυα ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμούς του.

Ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι τοὺς ἐφόνευσαν ὅλους, καὶ ὅτι οἱ ἀγριώτεροι τῶν Μεσολογγιτῶν τοὺς ἐπιστόλιζαν δένοντες αὐτοὺς ἀνὰ δύο, διὰ νὰ δοκιμάζουν τὴν βλητικὴν τῶν πιστολίων τῶν δύναμιν.

Ὅμοια ἦτο καὶ τοῦ Μπέη-Μούστου ἡ τύχη· ἀποθνήσκων δὲ τοὺς κατηράσθη. Καὶ ἔκτοτε ἔμεινε παροιμιώδης ἡ ἔκφρασις «ἡ κατάρρα τοῦ Μπέη-Μούστου μᾶς παιδεύει». Τὴν ἐνθυμοῦνται δὲ ὁσάκις κακὸν τι ἐνσκήπτει εἰς τὴν πόλιν.

Οἱ Αἰτωλοακαρνάνες περὶ τὰ τέλη Μαΐου ἐπολιόρησαν τὸ Βραχῶρι. Ἦσαν ὑπὸ τοὺς Ἀλές. Βλαχόπουλον, Σιαδήμαν, Τσόγκαν, Μακρὴν καὶ Θεόδ. Γρίβαν. Εἰς τὴν πολιορκίαν ἔλαβαν μέρος καὶ Μεσολογγίται ὑπὸ τὸν Ραζηκότσικαν (παρ. 3). Οἱ πολιορκούμενοι παρεδόθησαν καὶ τὸ Βραχῶρι κατελήφθη.

Ὁ Ἰσμαήλ Πλιάσας καὶ ὁ Μπεκὴρ Τζογαδόρος ἀπεπειράθησαν νὰ εἰσβάλουν εἰς Αἰτωλοακαρνανίαν. Οἱ ὀπλαρχηγοὶ τοῦ Βάλτου Ἄνδρ. Ἴσκος καὶ τοῦ Ραδοβυζίου Γῶγος Μπακόλας ἔπιασαν τὰ στενὰ τοῦ Μακρυνόρους, ἀντέστησαν κατ' αὐτῶν καὶ τοὺς ἠνάγκασαν νὰ ἐπιστρέψουν. Ἐνῶ ἀφ' ἐτέρου ὁ Γῶγος Μπακόλας κατέλαβε τὸ χωρίον τοῦ Πέτα, τὸν προσέβαλαν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὴν Ἄρταν, τοὺς ἐνίκησε καὶ τοὺς ἔτρεψεν εἰς φυγὴν. Εἰς τὴν κατὰ τοῦ Πέτα ἐκστρατείαν ταύτην ἔλαβαν μέρος καὶ Μεσολογγίται ὑπὸ τὸν Ραζηκότσικαν (παράρτ. 3).

Τὸ Μεσολόγγι κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως ἦτο πόλις τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ ἐμπορίου. Διδάσκαλοι, ἔμποροι, γεωργοί, ἄλιεῖς καὶ ναυτικοὶ ἀπετέλουν τὸν πληθυσμὸν του. Οἱ κάτοικοί του ἦσαν ἀπόλεμοι. Εἰς τὰς φλέβας μόνον τῶν ναυτῶν του ἔσφυζε τολμηρὸν καὶ ἀνήσυχον αἷμα. Οἱ πρόκριτοί του δὲν ἦσαν ἀρματωλοί, δὲν ἀνῆκον εἰς οἰκογενείας, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα διεφήμιζαν τὰ δημοτικὰ τραγούδια, καὶ οἱ πατέρες τῶν δὲν εἶχαν περιβληθῇ μὲ πολεμικὴν λαμπρότητα. Ἄλλ' ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὰ νάματα τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, μὲ τὴν ὁποίαν ἡ Παλαμαία Σχολή, ἐπὶ αἰῶνα σχεδὸν ἐπροπίνει τὴν καρδίαν τῶν, ἠσθάνοντο ἄσβεστον τὸ ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας πῦρ. Διατηροῦντες δὲ πικρὰν ἀνάμνησιν τῶν συμφορῶν, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁρλώφ, διότι ἦσαν ἀπαράσκευοι, ἀφοῦ ἐνεστερνίσθησαν τὸ Ἐθνικὸν Κίνημα ἐσκέφθησαν νὰ λάβουν ἀμέσως τὰ κατάλληλα μέτρα πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐχθρῶν. Καὶ ἐξειλίχθησαν εἰς γενναίους πολεμιστάς.

Ὁ Ραζηκότσικας κατανοεῖ ἀμέσως τὴν στρατηγικὴν θέσιν τῆς πατρίδος του, ἐγκαθιστᾷ φρουρὰς εἰς τὸ Βασιλάδι³⁰ καὶ τὸν Προκοπάνιστον, ἐνεργεῖ συνδρομὰς³¹ καὶ μὲ χρήματα μόνον τῶν Μεσολογγιτῶν ὀχυρώνει καὶ περιταφρώνει τὴν πόλιν. Διακρίνονται δὲ διὰ τὰς μεγαλυτέρας συνδρομὰς των οἱ Ἰω. Τρικούπης, Δημήτριος Πλατύκας, Μήτσος Τζιντζιλόνης, Στάμος Σιδέρης καὶ Ἀναστ. Παλαμαῆς (παράρτ. 4). Ἡ δὲ προσωρινὴ αὕτη ὀχύρωσις τοῦ Μεσολογγίου ὑπῆρξεν ὁ θεμέλιος λίθος τῆς δόξης τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῆς σωτηρίας τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Μαυροκορδάτος ἀπαριθμῶν δι' ἐπιστολῆς του ἀπὸ 27 Ὀκτωβρίου 1821 πρὸς τὸν Ὑψηλάντην³² τὰς πρὸς τὸ ἔθνος ἐκδουλεύσεις του «ἐπέμεινα, γράφει, νὰ ὀχυρωθῇ ἡ πόλις, ὅσον τὸ δυνατόν, καὶ νὰ ἐτοιμασθῇ εἰς ἀντίστασιν χρειὰς τυχοῦσης.»

Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς οἱ γράψαντες τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐπαναστάσεως, μὴ ἐξαιρουμένου οὐδ' αὐτοῦ τοῦ Σπηλιάδου³³ καὶ Φιλήμονος³⁴, οἱ ὅποιοι διέκειντο δυσμενῶς πρὸς αὐτόν, τοῦ ἀποδίδουν τὴν ὀχύρωσιν τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ Τρικούπης σιωπᾷ περὶ ταύτης.

Ὁ δὲ Σπηλιάδης σφάλλεται καὶ διὰ τὸν χρόνον ποὺ ἔγεινεν αὕτη. Γράφει ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε πρὸς τοῦτο μεταβῇ εἰς τὸ Μεσολόγγι τὸν Ἰούλιον 1822, ἐνῶ τὸ ὀχύρωμα εἶχε κατασκευασθῇ ἀπὸ τὸν Ἰούνιον μέχρις Αὐγούστου 1821. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 παράρτημα καταχωρίζεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν κατάλογος τῶν πρὸς ὀχύρωσιν τοῦ Μεσολογγίου συνδρομῶν, καὶ ἀφ' ἑτέρου λογοδοσία τοῦ Ραζηκότσικα, ὁ ὁποῖος διεχειρίσθη τὸ ποσὸν τοῦτο, καὶ ἐπλήρωνεν ἐπὶ τῇ βάσει ἀποδείξεων τῆς Ἐφοροεπιτροπῆς. Εἶχε δηλ. ἀρχίσει ἡ ἐργασία τῆς ὀχυρώσεως πρὸ τοῦ κατέλθει ὁ Μαυροκορδάτος εἰς τὴν Ἑλλάδα. Διότι καὶ ὁ Ραῦμπῶ³⁵, ἐλθὼν τότε μαζί του, γράφει ὅτι ὅταν ἔφθασαν εἰς τὸ Μεσολόγγι, εἶχαν ἀρχίσει αἱ ὀχυρωματικαὶ ἐργασίαι, συνιστάμεναι εἰς τὴν κατασκευὴν τείχους μὲ ἐπάλξεις καὶ ἀνόρυξιν τάφρου.

Θὰ ἴδωμεν δὲ κατωτέρω ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος ἐθεώρει ἀδύνατον τὴν ἄμυναν εἰς τὸ Μεσολόγγι, μωρὰν δὲ καὶ ἀνόητον τὴν ὀχύρωσιν αὐτοῦ.

Ἐπομένως καὶ ἡ Ἱστορία κατὰ πλάνην ἀπέδωκε τὴν ὀχύρωσιν τοῦ Μεσολογγίου εἰς τὸν Μαυροκορδάτον καὶ κακῶς οὗτος οἰκαιοποιήθη ταύτην.

30 Νικολ. Μακρῆ, ἀνέκδοτος Ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου: «τὴν σπουδαιότητα τοῦ Βασιλαδίου, προβλέπων ὁ ὀξυδερκής καὶ γνώστης τοῦ τόπου ἀρχηγὸς τῶν ἐντοπίων Ἀθ. Ῥαζηκότσικας, ἀνέθηκεν εἰς τοὺς ἰδίους κατοίκους τῆς πόλεως τὴν ὑπεράσπισίν της» καὶ «ἀπὸ τῆς πτώσεως λοιπὸν τοῦ Βασιλαδίου ἤρχισαν τὰ ἀπερίγραπτα δεινὰ τῶν πολιορκουμένων καὶ ἐπηλήθευσεν ἡ προνοητικότης τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν Ἀθαν. Ῥαζηκότσικα, θεωρήσαντος αὐτὸ ὡς τὴν κλεῖδα τῶν ἐπιχειρήσεων», 110.

31 Ἡ συλλογὴ ἐράνων εἶχεν ἀνατεθῇ εἰς τὴν Ἐφοροεπιτροπὴν τῆς πόλεως, τὴν ὁποίαν τότε ἀπῆρτιζαν οἱ Πᾶνος Παπαλουκάς, Ἀλέξιος Τσιμπουράκης καὶ Ἀποστόλης Καψάλης.

32 Φιλήμ. αὐτ. Δ', σ. 515.

33 Σπηλιάδου αὐτ. Α'. σ. 365.

34 Φιλήμ. αὐτ. Α', σ. 247.

35 Raybaud αὐτ. Α'. σ. 289.

Δ'.

Προτοῦ πολιορκηθῆ τὸ Μεσολόγγι

Ἐγκατάστασις Μαυροκορδάτου εἰς Μεσολόγγι. — Συνέλευσις Δυτ. Ἑλλάδος. — Προσωρινὴ Διοίκησις ἢ Γερουσία. — Ὁργανισμός της. — Μαυροκορδάτος Πρόεδρος Γερουσίας. — Ὑπερβολικαὶ δαπάναι του εἰς βάρος τῆς κοινότητος Μεσολογγίου. — Διάστασις του πρὸς τὴν πλειοψηφίαν τῆς Κοινότητος. — Ἐθνοσυνέλευσις Ἐπιδαύρου. — Μαυροκορδάτος Πρόεδρος Ἐκτελεστικοῦ. — Νέα Συνέλευσις Δυτικῆς Ἑλλάδος. — Παροχὴ στρατιωτικῶν βαθμῶν. — Μαυροκορδάτος ἐπανέρχεται εἰς Μεσολόγγι ἐπὶ κεφαλῇ στρατοῦ. — Ἐκστρατεία Κυριακούλη εἰς Σοῦλι καὶ θάνατός του. — Πανωλεθρία Πέτα. — Ἀπόκρουσις ἀποβάσεως εἰς Βασιλάδι καὶ Αἰτωλικόν. — Λαφυραγώγησις Τουρκικοῦ πλοίου ἐξοκείλαντος εἰς Εὐήνον.

Ὁ Μαυροκορδάτος ἐπανελθὼν εἰς τὸ Μεσολόγγι τέλη Σεπτεμβρίου ἔλαβε τὸν τίτλον «Ἀρχηγοῦ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος». Ἐξέλεξεν ὡς κατοικίαν του τὸ Βοεβοδαλίκι, ὅπως ἔλεγαν τότε τὸ Τουρκικὸν Διοικητήριον, ἢ τὸ «Σεράγι», ὅπως τὸ ἐλέγαμεν ἡμεῖς κατόπιν.

Συνεκάλεσεν εἰς τὸ Μεσολόγγι Συνέλευσιν τῶν προκρίτων καὶ ὀπλαρχηγῶν (καπιτάνων) τοῦ Κάρλελι διὰ τὴν 4 Νοεμβρίου, παρέστησαν δὲ οὗτοι αὐτοπροσώπως ἢ δι' ἐπιτρόπων κατὰ ταύτην.

Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐψηφίσθη ὁ Μαυροκορδάτος, Ἀντιπρόεδρος ὁ Πραΐδης, ὁ δὲ Ν. Λουριώτης ὠνομάσθη μυστικὸς τοῦ Συνεδρίου καὶ «θέλει εἶσθαι εἰς χρέος νὰ σημειώῃ ὅλας τὰς ἀποφάσεις τῶν ἐκκλησιῶν μας». Διωρίσθη δηλαδὴ Ἀρχιγραμματεὺς.

Ἡ Συνέλευσις προέβη εἰς τὴν σύστασιν Προσωρινῆς Διοικήσεως ἢ Γερουσίας, τῆς ὁποίας ἡ «διάρκεια θέλει καταπαύσει, ὅταν ὁργανισθῇ ἡ σταθερὰ Διοίκησις». Ἐψήφισεν ὁργανισμὸν τῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως καὶ διήρесе τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα εἰς Ναχιέδες ἢ τμήματα.

Τὸ Μεσολόγγι μὲ τὸ Αἰτωλικὸν ἀπετέλεσαν ἓνα Ναχιέ. Ἐκανόνισε τὰ χρέη καὶ τὰ δικαιώματα τῆς Γερουσίας. Ὁρίσε τοὺς φόρους δι' ἕκαστον Ναχιέ, καὶ καθώρισε τὰ καθήκοντά των. Ἐκανόνισεν ἐπίσης τὰ χρέη καὶ τὰ δικαιώματα τῶν καπιτάνων ἑκάστου τμήματος καὶ ἐξελέγησαν μέλη τῆς Γερουσίας ὁ ἐκλαμπρότατος Πρίγκηψ Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος καὶ οἱ Πάνος Γαλάνου, Ἀναγν. Καραγιάννης, Χριστάκης Στάϊκας, Κ. Λογοθέτης, Γ. Μαυρομάτης, Α. Μακρυσεγγούνας, Ι. Τρικούπης, Ἀντ. Γαβαλιώτης καὶ Μῆτσος Φραγκούλης.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ὠρίσθη καὶ Πρόεδρος τῆς Γερουσίας, ὁ δὲ Ἀρχιγραμματεὺς της καὶ Ἀρχιγραμματεὺς ταύτης. Τὴν δὲ 9 Νοεμβρίου ἡ Συνέλευσις διελύθη³⁶.

36 Μάμουκα Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος Α' τ. 21-34.

Ὁ Μαυροκορδάτος ἀναλαβὼν τὴν Προεδρείαν τῆς Γερουσίας, ὠνόμασε τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα «Ἐπικράτειαν», ἐδημιούργησεν «Ἀρχιγραμματέα τῆς Ἐπικρατείας» καὶ τὰ διάφορα ἔγγραφα ἐξεδίδοντο «ἐκ τοῦ Παλατίου»³⁷.

Ἐξή με μεγάλην πολυτέλειαν εἰς βάρος τῆς κοινότητος τοῦ Μεσολογγίου. «Σώζονται παρὰ τῷ Ἰωάν. Γιαννοπούλῳ τὰ βιβλία τοῦ πατρός του Ἀναστασίου, διορισθέντος παρὰ τῆς κοινότητος Μεσολογγίου προμηθευτοῦ τοῦ Πρίγκιπος, εἰς ἃ σημειοῦνται τὰ ἡμερήσια ἔξοδα τῆς τραπέζης του, ἀνερχόμενα εἰς 300 γρόσια καθ' ἐκάστην, ἐξερχόμενα δὲ οὐχὶ ἐκ τοῦ ταμείου τοῦ Πρίγκιπος, ἀλλ' ἐκ τῆς κοινότητος Μεσολογγίου»³⁸. Οἱ ἐπιζήσαντες ἀγωνισταὶ μετὰ δυσφορίας διηγοῦντο τὰ περὶ τῶν μεγάλων αὐτῶν δαπανῶν τοῦ Μαυροκορδάτου. Ἐκαστον γρόσι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐτιμᾶτο πρὸς 0.80 δραχμῆς μεταλλικῆς³⁹.

Ἐνεκα τῆς περιωπῆς του καὶ τῆς ἐπιβλητικότητός του, καὶ διὰ τῶν καλῶν του τρόπων, καὶ τῶν συστατικῶν τοῦ Ἰγνατίου καὶ τοῦ Ὑψηλάντη, ἐσυνδέθη με ὅλους τοὺς ἐπισήμους τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδιαιτέρως με τοὺς ὀπλαρχηγούς, τοὺς ὁποίους ἐπεριποιήθη κατὰ προτίμησιν, ὡς ἰσχυροτέρους. Διότι εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ ἰδίως εἰς τὴν Δυτικὴν, ἐθεωροῦντο ἰσχυρότεροι οἱ ἄνθρωποι τῶν ὀπλων, ἀντιθέτως ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον, ὅπου εἶχαν τὴν δύναμιν οἱ πρόκριτοι. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Μαυροκορδάτος, ἐλθὼν εἰς τὸ Μεσολόγγι, δὲν ἔδωκε σημασίαν εἰς τοὺς προκρίτους του. Μερικοὶ τὸν ἠκολούθησαν καὶ τοὺς προσοικειώθη. Οἱ ἄλλοι, ἐκ φύσεως ἐγώϊσταί, δὲν ὑπεχώρησαν εἰς τὸν ἐγώϊσμόν του καὶ ἐτήρησαν ἀπέναντί του ἐφεκτικὴν στάσιν. Μεταξὺ αὐτῶν ἦτο καὶ ὁ Ραζηκότσικας, τὸν ὅποιον ἠκολούθει ἡ ἄλκιμος καὶ πολεμικὴ νεολαία τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ἡ ὁποία ἀπετέλει τὴν πλειοψηφίαν τῆς κοινότητος καὶ διηύθυνε ταύτην. Ἐνεκα δὲ τῆς ἐπελθούσης διαστάσεως ἡ ἐφεκτικότης αὕτη βαθμηδὸν ἐξειλίχθη εἰς διάσταςιν, καὶ εἰς τὴν πολλάκις ἐκδηλωθεῖσαν ἐκ μέρους του καταφοράν. Ἐπαυσαν τοῦ λοιποῦ νὰ καταβάλλουν τὰς ὑπερβολικὰς δαπάνας, οἱ ὁποῖαι ἐχρειάζοντο διὰ τὴν συντήρησίν του, καὶ ἡ κατὰ τῶν Μεσολογγιτῶν καταφορά του μετεβλήθη εἰς ἐχθρότητα.

Τὴν 20 Δεκεμβρίου 1821 συνῆλθεν εἰς τὴν Ἐπίδauρον ἡ Α' Ἑλληνικὴ Ἐθνοσυνέλευσις. Κατὰ ταύτην δύο κόμματα ἤριζαν. Τὸ τῶν Πολιτικῶν καὶ ἐκεῖνο τῶν Στρατιωτικῶν. Ὁ Μαυροκορδάτος, συνταχθεὶς με τοὺς πρώτους, ἐκηρύχθη καὶ εἰς τὸ φανερόν ἀντιπολιτευόμενος τὸν Ὑψηλάντην, τὸν ὅποιον ὑπεστήριζαν οἱ Στρατιωτικοί. Ὑπερίσχυσαν οἱ Πολιτικοί, ἡ δὲ Συνέλευσις συστήσασα Βουλευτικὸν καὶ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα, διώρισε τούτου μὲν Πρόεδρον τὸν Μαυροκορδάτον, ἐκείνου δὲ τὸν Ὑψηλάντην.

Ὁ Μαυροκορδάτος ἐπεδίωκε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, καί, τῇ ὑποδείξει του, ἀνεφέρθησαν πρὸς τὸ Βουλευτικὸν οἱ Γερουσιασταὶ Μεσολογγίου καὶ Αἰτωλικοῦ Τρικούπης καὶ Φραγκούλης, καὶ τὸν ἐζήτησαν. Τὸ δὲ Βουλευτικόν, διὰ τοῦ ἀπὸ 11 Μαΐου 1822 ψηφίσματός του, τὸν διώρισε Διευθυντὴν τῶν πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν πραγμάτων ταύτης.

37 Φιλήμ. αὐτ. Δ', σ. 508.

38 Κάρπου Παπαδοπούλου «τὰ κατὰ Βαρνακιώτην» σ. 64.

39 Σκαρλάτου Βυζαντίου «Κωνσταντινούπολις» τ. Γ', σ. 251. Βραδύτερον φαίνεται ὅτι τὸ γρόσι ἐξέπεσεν ἀκόμη. Εἰς ἀπόδειξιν ἀπὸ 25 Μαρτίου 1825 τοῦ Γεν. Φροντιστοῦ τῶν Στρατευμάτων, ἡ στερλίνη ὑπελογίσθη πρὸς 50 γρόσ. ἦτοι τὸ γρόσι πρὸς 0,50 μεταλλικῆς δραχμῆς.

Ἀνεχώρησεν ἐκ Κορίνθου ἡγούμενος στρατοῦ, ἀπαρτιζομένου ἐκ Συντάγματος τακτικοῦ στρατοῦ, ἀριθμοῦντος δύναμιν 509 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν Ἰταλὸν ἀντισυνταγματάρχην Πέτρον Ταρέλλαν, διοργανωθέντος κατὰ τὸν Ν. τῆς 1 Ἀπριλίου 1822, ἐκ σώματος Ἑπτανησίων, κυρίως Κεφαλλήνων καὶ ἐν μέρει Ζακυνθίων, τακτικῶς καὶ τούτου περίπου συντεταγμένου ὑπὸ τὸν Κεφαλλῆνα Σπυρ. Πανᾶν, καὶ ἐκ τοῦ σώματος τῶν Φιλελλήνων. Τὸ ὑπὸ τὸν Ταρέλλαν τακτικὸν σῶμα εἶχε καὶ δύο τηλεβόλα. Ἦκολοθεῖτο δὲ καὶ ἀπὸ ἀτάκτους ὑπὸ τὸν Γενναῖον Κολοκοτρώνην, τὸν Γιατρᾶκον, τὸν Κυριακούλην Μαυρομιχάλην καὶ τὸν Μάρκον Μπότσαρη.

Ὁ Μαυροκορδάτος ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Σώματος καὶ διὰ νὰ μὴ μείνῃ πίσω ἀπὸ τὸν Ὑψηλάντην, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἔλθει φέρων στολὴν Ἱερολοχίτου, ἐφόρεσε καὶ οὗτος στολὴν συνταγματάρχου⁴⁰. Τὸ δὲ Ἐπιτελεῖόν του συνίστατο ἀπὸ φιλέλληνας ἀξιωματικούς καὶ τὸν Ἑλληνα λοχαγὸν Ρόδιον⁴¹. Τὴν 28 Μαΐου ἀπεβιβάσθησαν εἰς Μεσολόγγιον.

Ὁ Μαυροκορδάτος, ἐγκατασταθεὶς πάλιν εἰς Μεσολόγγι, κατήργησε τὴν Γερουσίαν καὶ ἐπελήφθη ἐκστρατειῶν εἰς τὴν Ἥπειρον. Ὁ στρατὸς ἀνεχώρησεν ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι τὴν 1 Ἰουνίου, τὸν ἡκολούθησαν Μεσολογγίται, Αἰτωλικιῶται καὶ Ζυγιῶται. Εἰδοποιήθησαν οἱ ὀπλαρχηγοὶ καὶ συνηντήθησαν εἰς Λάσπην, ἀπεφασίσθη δὲ νὰ σταλῇ στρατὸς εἰς τὴν Κιάφαν, τὴν ὁποίαν εἶχαν πάρει ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ οἱ Σουλιῶται, καὶ ἐπολιορκεῖτο ὑπὸ τῶν Σουλτανικῶν στρατευμάτων, καὶ νὰ συστηθῇ στρατόπεδον πέραν τοῦ Μακρυνόρου.

Ὁ στρατὸς ἦτο ὀλίγος καὶ ἡ κατὰ τμησίς του δὲν ἦτο πρᾶξις λελογισμένη. Διότι ὁ Ἀλῆς εἶχε συντριβῇ, ἦσαν δὲ διαθέσιμα τὰ πολιορκοῦντα αὐτὸν στρατεύματα.

Πρὸς βοήθειαν τῆς Κιάφας ἐξεστράτευσεν ὁ Κυριακούλης. Ἀνεχώρησεν ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι μὲ 500 Μανιάτας καὶ Καρυτινοὺς ἐπὶ πλοίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ Μεσολογγίται, τὰ πλοῖα τοῦ Τσιριγώτη καὶ Σιδέρη. Τὸν συνώδευσαν καὶ Μεσολογγίται τινες ὑπὸ τὸν Ραζηκότσικαν ([παράρτ. 3](#)). Ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν Σπλάντζαν, ἀλλ' ὁ θάνατος τοῦ ἀνδρείου Κυριακούλη ἐπέφερε τὴν ἀποχώρησιν τῶν Μανιατῶν καὶ τὴν ματαίωσιν τῆς ἐκστρατείας. Τὸν νεκρὸν του μετέφεραν καὶ ἐνεταφίασαν εἰς τὸ Μεσολόγγι.

Ὁ Μαυροκορδάτος μὲ τὸν ἄλλον στρατὸν ἐπροχώρησεν εἰς Καρβασσαρᾶν, διέβη τὸ Μακρυνόρος καὶ ἔφθασεν εἰς Κομπότι τὴν 9 Ἰουνίου. Αὐτὸς μὲ τὸ ἐπιτελεῖόν του παρέμεινεν εἰς Λαγκάδαν, ὅπου ἔγινε Κέντρον Ἐφοδιασμοῦ.

Εἰς τὸ Κομπότι ἔμειναν Μεσολογγίται ὑπὸ τὸν Σπύρον Πεταλούδην, Αἰτωλικιῶται ὑπὸ τὸν Κωνστ. Γκολφίνον καὶ Ζυγιῶται ὑπὸ τὸν Παναγ. Ντόβαν, 150 ἐν ὅλῳ.

Ὁ λοιπὸς στρατὸς μετεστάθμευσεν εἰς Πέτα, διότι ἡ θέσις αὕτη ἐθεωρεῖτο ἰσχυροτέρα, ἐκρατήθη δὲ τὸ Κομπότι διὰ νὰ τηρῇ τὴν μεταξὺ Πέτα καὶ Λαγκάδας συγκοινωνίαν.

Χίλιοι Τοῦρκοι κινήσαντες ἀπὸ τὴν Ἄρταν ἐπέπεσαν αἰφνιδίως τὴν 3 Ἰουλίου κατὰ τῶν εἰς τὸ Κομπότι σταθμευόντων. Οἱ Τοῦρκοι ἔκαυσαν τὰ ἄκρα τοῦ χωρίου, καὶ οἱ πολιορκούμενοι, διὰ τὸ ὀλιγάριθμον αὐτῶν, ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἣ ὁποία εὕρισκετο εἰς ὑψηλὸν μέρος, νὰ κλεισθοῦν μέσα εἰς αὐτήν, καὶ

40 Ἡ εἰκὼν τοῦ Μαυροκ. μὲ στολὴν Συνταγματάρχου εὕρισκεται εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Voutier.

41 Τρικ. Ἱστορ. Ἑλλήν. Ἐπαν., σ. 200.

ἐκεῖθεν νὰ ἐξακολουθήσουν τὸν πόλεμον. Ἦκουσαν τοὺς πυροβολισμούς οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, καὶ ἔφθασε βοήθεια, ἀπὸ μὲν τὸ Πέτα ἐκ μέρους τοῦ Γρίβα καὶ τοῦ Γενναίου, ἀπὸ δὲ τὴν Λαγκάδαν ἐκ μέρους τοῦ Ράγκου. Οἱ Τοῦρκοι, προσβληθέντες ὑπὸ τούτων, καὶ φοβηθέντες μήπως ἐπήρχοντο καὶ ἄλλοι, ἠναγκάσθησαν νὰ λύσουν τὴν πολιορκίαν.

Μετὰ τὴν μάχην ταύτην, ὁ Γενναῖος καὶ ὁ Γιατρᾶκος ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Πελοπόννησον κατὰ παραγγελίαν τοῦ Κολοκοτρώνη, οἱ ἄλλοι, πρὸς βοήθειαν ἐλθόντες, ἐπανῆλθαν εἰς τὰς θέσεις των, οἱ δὲ ἐν Κομποτίῳ Μεσολογγῖται, Ζυγιῶται καὶ Αἰτωλικιῶται παρέμειναν.

Τὴν ἐπιούσαν, ὄρθρου βαθέως, ἐπετέθησαν οἱ Τοῦρκοι κατὰ τοῦ Πέτα.

Ἐπῆλθε πανωλεθρία εἰς τὸ Ἑλληνικὸν στρατόπεδον καὶ φυγὴ ἐξ Ἠπείρου. Οἱ μὲν ὑπολειφθέντες τακτικοὶ καὶ Φιλέλληνες μετέβησαν εἰς Αἰτωλικόν, ὅπου οἱ κάτοικοι μετὰ στοργῆς τοὺς περιέθαλψαν, οἱ δὲ ἄτακτοι εἰς τὰς ἐπαρχίας των.

Καὶ ὁ Μαυροκορδάτος, κρίνων ἀνωφελῆ πλέον τὴν παραμονὴν εἰς Αἰτωλοακαρνανίαν, πηγαίνει εἰς Ἀπόκουρον διὰ νὰ ἀπέλθῃ ἐκεῖθεν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐξετείνετο ἐπίσης ἡ δικαιοδοσία του. Εἶχε μαζί του τὸν Μάρκον καὶ τινὰς πολιτικούς. Μεταπείθεται ἀπὸ τὸν Μεγαπάνον καὶ μένει⁴².

Ἀπὸ τὸ Ἀπόκουρον μεταβαίνει εἰς Πλάτανον⁴³, ὅπου ἀπεφασίσθη ἡ σύστασις στρατοπέδου. Διαλύεται. Μετασταθμεύει μὲ τὰ λείψανα τοῦ στρατοῦ του εἰς Ξηρόμερον, καὶ συνιστᾷ στρατόπεδον εἰς Μαχαλᾶν, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι δι' αὐτοῦ θὰ ἠσφάλιζε τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον. Ἀλλ' ἐπὶ ματαίῳ, διότι ὁ Κιουταχῆς, ἀνενόχλητος ἀπεβιβάσθη εἰς Λουτράκι καὶ ἐπροχώρησεν εἰς τὸ Ξηρόμερον. Μετ' ὀλίγον καὶ τὸ στρατόπεδον τοῦ Μαχαλᾶ διελύθη.

Ὁ Μαυροκορδάτος ἐπῆγεν ἐν τῷ μεταξύ εἰς τὸ Αἰτωλικὸν καὶ Μεσολόγγι, ὅχι διὰ νὰ παρασκευάσῃ εἰς αὐτὸ μέλλουσιν ἄμυναν ἢ νὰ τὸ ὀχυρώσῃ, ἀλλὰ διὰ νὰ στρατολογήσῃ.

Οἱ εἰς Κομποτί Μεσολογγῖται, μετὰ τὴν ἥτταν τοῦ Πέτα, μετέβησαν εἰς τὴν πατρίδα των. Οἱ ἐν Μεσολογγίῳ, ἀντιλαμβανόμενοι ὅτι ὁ ἐχθρὸς θὰ κατήρχετο, ἔκριναν ἀναγκαῖον ὅπως προβοῦν εἰς τὸν καθαρισμὸν τῆς τάφρου καὶ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ φρουρίου. Ἐνῷ ὁ μεταβάς ἐκεῖ πρὸς στρατολογίαν Μαυροκορδάτος, ἐθεώρει ἀδύνατον τὴν ἐν Μεσολογγίῳ ἄμυναν, μωρὸν δὲ καὶ ἀνόητον τὸ σχέδιον τῆς ὀχυρώσεως τοῦ Μεσολογγίου. ([παράρτ. 5 ἐπιστολὴ ἀριθ. 98 τῆς 17 Σεπτεμβρίου](#)).

Τὴν 20 Ἰουλίου 1822 ἐμφανίζεται ἔξωθεν τοῦ Μεσολογγίου ὁ συνηνωμένος στόλος Κωνσταντινουπόλεως, Αἰγύπτου καὶ Ἀλγερίας ἀπὸ 90 κομμάτια.

«Ἐπεχείρησε, γράφει ὁ Τρικούπης⁴⁴, τὴν ἄλωσιν τοῦ Βασιλαδίου ὁ ἐχθρικός οὗτος στόλος καὶ πολλάκις ἐδοκίμασεν ὑπὸ βαρὺν κανονιοβολισμὸν νὰ ἀποβιβάσῃ ναύτας καὶ στρατιώτας. Ἀλλὰ ἡ τόλμη τῶν ἐντοπίων ὑπερασπιστῶν του ἐδείχθη τοιαύτη, ὥστε μόνον 50 ναῦται Μεσολογγῖται ἤρκεσαν νὰ ἀποκρούσωσιν εὐτυχῶς τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐφόδους τοῦ ἐχθροῦ. Ἀγωνισθεῖς δὲ δύο ἡμέρας ἀνωφελῶς, μετέπλευσεν εἰς τὴν μεταξύ Εὐήνου καὶ Μεσολογγίου Μαύρην Ἀλυκὴν ἐπὶ σκοπῷ νὰ κυριεύσῃ καὶ ἐκείνην τὴν θέσιν καὶ καταρτίσῃ στρατόπεδον· ἀλλ' εὗρεν ἐπὶ τῆς παραλίας ὀκτακοσίους Αἰτωλοὺς

42 Σπηλ. Ἀπομν. Α'. σ. 236.

43 Ὁ Πλάτανος εἶνε εἰς τὸν δῆμον Μακρυνείας, κοντὰ εἰς τὴν Παλιογαβαλοῦ τοῦ δρόμου Δερβέκιστας Ζυγοῦ.

44 Τρικ. Ἱστορ. Ἑλλην. Ἐπαν. Β', σ. 228–229. Παραλείψαμεν ἀπὸ τὸ κείμενον τὸ κεφάλαιον Ε'.

έτοιμους νὰ τὴν ὑπερασπίσωσιν. Ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν Μακρῆς, θέλων νὰ δείξῃ τὸ στράτευμα τοῦτο πολυαριθμότερον καὶ ἐπιφοβώτερον, διέσπειρεν ὧδε κάκεισε τοὺς στρατιώτας τοῦ ἐπὶ τῆς παραλίας, καὶ τοὺς διέταξε νὰ τουφεκίζωσιν ὀλονυκτί, ἀνάπτοντες καὶ πολλὰ πυρά· ἔπαιζαν δὲ καὶ μουσικὰ ὄργανα, καὶ οἱ στρατιῶται εὐθύμουν χορεύοντες, τραγουδοῦντες καὶ ἀλαλάζοντες. Πρωΐας δὲ γενομένης, καθ' ἣν ὥραν οἱ Τοῦρκοι προσηύχοντο... τινὲς τῶν στρατιωτῶν ἀνέβησαν εἰς τὰ δένδρα προσευχόμενοι καὶ διαλαλοῦντες ὥς οἱ Τοῦρκοι, καὶ βλασφημοῦντες τὸν Προφήτην. Ἄλλοι δὲ συνάζοντες χοίρους, τοὺς ἡνάγκαζαν νὰ... γρυλλίζωσι»

Ἄλλ' οἱ ἐχθροὶ ἐνθυμούμενοι τὸ πάθημά των εἰς τὸ Βασιλάδι, καὶ ἀντιληφθέντες τὸ θάρρος τῶν ἐτοιμῶν πρὸς ἀντίστασιν 800 Αἰτωλῶν, ἀπέπλευσαν ἄπρακτοι.

Τὰ κατορθώματα ταῦτα, μεγάλα ὑπὸ ἔποψιν ἡρωϊσμοῦ, εἶναι σημαντικώτατα ὡς πρὸς τὴν ἐπελθοῦσαν ὠφέλειαν. Διότι, ἂν τότε κατελαμβάνετο τὸ Βασιλάδι, θὰ ἔπιπτε τὸ Μεσολόγγι καὶ ὁ πόλεμος θὰ μετετοπίζετο ἔκτοτε εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Δυστυχῶς, παρ' ὅλας τὰς προσπάθειάς μας, δὲν κατορθώσαμεν νὰ ἀνεύρωμεν τὸν Ἀρχηγὸν τῶν 50 αὐτῶν Μεσολογγιτῶν ναυτῶν.

Εἰς δὲ τοὺς 800 Αἰτωλοὺς, ποὺ ἀναφέρει ὁ Τρικούπης ὑπὸ τὸν Μακρῆν, συμπεριλαμβάνοντο Μεσολογγίται καὶ Αἰτωλικιώται. Τὸ σῶμα τοῦ Μακρῆ ἠρίθμει κατὰ τὴν τελευταίαν πολιορκίαν μόνον 309 ([παράρτ. 6](#)). Κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς Ἐπαναστάσεως θὰ εἶχεν ἴσως κατὰ τι περισσοτέρους, διότι κατὰ τὴν τελευταίαν πολιορκίαν, τινὲς ἐκ τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἐσχημάτισαν ἀνεξαρτήτους ὁμάδας, ἀλλὰ τὸ σῶμά του ποτὲ δὲν ὑπερέβαινε τοὺς 400.

Ἐν τούτοις, ὁ μὲν Ἱστορικὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἀποσιωπᾷ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν 50 ναυτῶν, καὶ παραλείπει νὰ ἀναφέρῃ ὅτι ἐκεῖ παρευρέθησαν Μεσολογγίται καὶ Αἰτωλικιώται. Ὁ δὲ Μαυροκορδάτος, ἀντὶ νὰ ἐξάρῃ τὰ κατορθώματα ταῦτα, ἀντὶ νὰ τοὺς τιμήσῃ καὶ ὑποκαύσῃ τὸν ζῆλόν των καὶ γεννήσῃ τὴν ἄμιλλαν τῶν ἄλλων, τέσσαρας ἡμέρας μετὰ τὸ κατόρθωμα τοῦτο, δηλαδὴ τὴν 24 Ἰουλίου, δι' ἐπιστολῆς τοῦ πρὸς τὸν Βαρνακιώτην ([παράρτ. 5, ἐπιστολὴ 68](#)) τοὺς ἀποκαλεῖ «ξευτελισμένον κόσμον, δειλοὺς καὶ προδότας καὶ τοὺς καταγγέλλει ὅτι παρακινούσαν τὸν Γιουσούφην νὰ κάμῃ ἀπόβασιν εἰς τὸ Κρυονέρι», λησμονήσας ὅτι καὶ εἰς τὸ Κομπότι ἔδειξαν τὸν ἡρωϊσμόν των, καὶ ἀτρόμητοι ἐκράτησαν τὴν θέσιν των.

Ἀρχὰς Ὀκτωβρίου Τουρκικὸν πλοῖον, τὸ ὁποῖον μετέφερεν ἀπὸ τὰς Πάτρας εἰς Πρέβεζαν Τούρκους, λάφυρα καὶ χρήματα, εἶχεν ἐξοκείλει εἰς τὰ ρηγά, περὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Εὐήνου. Σπεύσαντες δὲ οἱ Μεσολογγίται καὶ ὁ Μακρῆς τὸ διήρπασαν.

Ἄλλ' ἡ διανομὴ φαίνεται ὅτι δὲν ἔγινεν ἴση, διότι οἱ μὲν Μεσολογγίται ἐπῆραν τὰ εἰς τὸ πλοῖον λάφυρα, ἐνῶ ὁ Μακρῆς ἐξέλεξε τὴν καλυτέραν μερίδα, λαβὼν τὰ ἐντὸς τοῦ πλοίου εὐρισκόμενα χρήματα κατὰ τὸν ἐξῆς σοφὸν τρόπον. Εἰς τὸ πλοῖον ὑπῆρχαν Ἀλβανοί, ἐπιστρέφοντες ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον, τὴν ὁποίαν εἶχαν λεηλατήσῃ· αὐτοὶ θὰ εἶχαν μαζί των χρήματα. Ἀντὶ τῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπῆραν οἱ Μεσολογγίται, ὁ Μακρῆς ἡχμαλώτισε τοὺς Ἀλβανούς, τοὺς ἔφερεν εἰς τὴν θέσιν Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Μεσολογγίου, τοὺς ἐφόνευσαν καὶ εὗρον εἰς τὰ κεμέρια των περὶ τὰς 150.000 γρόσια.

Οἱ Μεσολογγῖται, ἀντιληφθέντες τὴν πλάνην των, εὐρέθησαν εἰς δυσφορίαν διὰ τὴν ἀνισότητά τῆς διανομῆς. Μετέβησαν ἐν σώματι πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ Μακρῆ, καὶ ἐπειδὴ εἶχε φύγει, συνήντησαν τὸν θεῖόν του Σαγῶναν καὶ τὸν ἐφόνευσαν. Διὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐγράφη τότε δραματικὸς διάλογος, ἀγνώστου συγγραφέως, καὶ ὁ ὁποῖος μένει ἀνέκδοτος ἀκόμη ([παράρτ. 7](#)).

www.pentalofo.gr

ΣΤ'.

Ἡ πρώτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου.

Ἀναχώρησις Τουρκικοῦ στρατοῦ ἐκ Βραχωρίου καὶ τὰ μετ' αὐτήν. — Ἀφήγησις περὶ ταύτης Τρικούπη. — Ὁ Μαυροκορδάτος δὲν εἶχε τὴν γνώμην νὰ ἀμυνθῇ εἰς τὸ Μεσολόγγι. — Ἐπῆγεν ἐκεῖ διὰ νὰ μεταβῇ εἰς Πελοπόννησον. — Οἱ Μεσολογγῖται τὸν ἐπηρεάζουν ὅπως μείνῃ. — Ὁ Τουρκικὸς στρατὸς πρὸ τοῦ Μεσολογγίου. — Ὁ Γιουσούφης τὸ πολιορκεῖ διὰ θαλάσσης. — Κανονιοβολισμὸς κατὰ τῆς πόλεως ἐπὶ δύο ἡμερόνυχτα. — Εἰκονικαὶ διαπραγματεύσεις περὶ παραδόσεως τῆς πόλεως. — Τὰ Ἑλληνικὰ πλοῖα λύουν τὸν ἀποκλεισμόν. — Καταφθάνουν ἐπικουρίαι. — Ἐφοδος κατὰ τὸ φρούριον ξημερώνοντας τῶν Χριστουγέννων. — Ἀπόκρουσις αὐτῆς. — Οἱ ὅπλαρχηγοὶ Βάλτου ἐγκαταλείπουν τὸν Βρυώνην. — Λύσις πολιορκίας.

Ἡ ἀποτυχία τῆς εἰς Ἡπειρον ἐκστρατείας συνεπήγαγε τὴν πτῶσιν τῆς Κιάφας καὶ τὴν εἰσβολὴν τοῦ ἐχθροῦ εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα. Οἱ κάτοικοι τῶν μερῶν, ποὺ διήρχετο, ἔκαιαν καὶ ἐγκατέλειπαν τὰ χωρία τῶν.

Ὁ ἐχθρικὸς στρατὸς, διαβάς τὸν Ἀχελῶον, ἐστάθμευσεν ἐπὶ τινὰς ἡμέρας εἰς τὸ Βραχωρί, τὸ ὅποιον ἐπίσης εἶχαν κάψει καὶ ἐγκαταλείψει οἱ κάτοικοί του. Ἀφῆσαν ἐκεῖ φρουράν, ὅπως εἶχεν ἐπίσης ἀφήσει εἰς ὅλα τὰ ἐπικαίρα σημεῖα ποὺ διῆλθε, διὰ νὰ τηρῇ τὰς μεταξὺ τῆς βάσεώς του συγκοινωνίας, καὶ ἐπροχώρησεν. Ὁ Βρυώνης ἠκολουθεῖτο καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ὀπλαρχηγούς Βαρνακιώτην⁴⁵, Μπακάλην, Ἴσκον, Ράγκον καὶ Βαλτινόν.

Ὁ Κουτσονίκας ὡς ἐξῆς ἀφηγεῖται τὴν ἐκ Βραχωρίου πορείαν τῶν:

45 Ὁ Βαρνακιώτης, ὁ τέως Ἀρχιστράτηγος τῆς Δυτ. Ἑλλάδος, εὐρίσκεται εἰς τὸ Τουρκ. στρατόπεδον, ἀποστατήσας. Τὰ κατὰ τὸν Βαρνακιώτην θὰ ἐξεταστοῦν εἰς τὸν Β' τόμον «Τὸ Μεσολόγγι». Οὗτος ὢν ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων ὀπλαρχηγῶν τῆς Δυτ. Ἑλλάδος, ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου ὅτι δὲν ἦτο τὸ κατάλληλον πρόσωπον διὰ τοὺς πολιτικούς του σκοπούς, ἐκρίθη δὲ σκόπιμον νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τοῦ Μάρκου, καὶ ἔχῃ οὕτως ὁ Μαυροκορδάτος ἔρεισμα τοὺς Σουλιώτας. Ἐπειδὴ δέ, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀπολυθῇ ἕνεκα τῆς ἰσχύος του, εὐρέθη πρόσφορον πρὸς τοῦτο μέσον. Ἐξωθήθη, ὅπως κηρυχθῇ προδότης. Ὁ Ὀμέρ συνεδέετο μὲ τὸν Βαρνακιώτην διὰ παλαιᾶς φιλίας, καὶ διὰ νὰ ἀνασταλῇ ἡ ἀθροδότης του, λάβῃσι δὲ καιρὸν οἱ Ἕλληνες καὶ ἐνδυναμωθῶν, παραπειθεται ὁ Βαρνακιώτης διὰ νὰ μεταβῇ παρὰ τῷ Βρυώνη, καὶ διαπραγματευθῇ μετ' αὐτοῦ, ἐξ ὀνόματος τῶν Ἑλλήνων, προσποιητὴν ὑποταγήν. Ἀλλὰ μόλις ἀνεχώρησεν ἤρχισαν οἱ κακόβουλοι διαδόσεις. Κατηγορεῖτο ὡς αὐτομολήσας πρὸς τὸν ἐχθρὸν καὶ ἐχαρακτηρίζετο προδότης. Ἐπιστρέψας δὲν κατῴρθησε νὰ συναντηθῇ μὲ τὸν Μαυροκορδάτον καὶ λογοδοτήσῃ ἐπὶ τῆς ἀνατεθείσης αὐτῷ ἐντολῆς. Τεχνηέντως τὸν ἀπέφευγε. Καὶ ὁ Βαρνακιώτης, θυμωθεὶς, ἠὲτομόλησε σπουδαίως εἰς τὸ Τουρκ. στρατόπεδον, κηλιδώσας οὕτω τὸ ἐνδοξὸν οἰκογενειακὸν παρελθόν του. Ἐξωθηθεὶς ἔπεσεν εἰς παγίδα.

«Εἰς τὸ Βραχῶρι ἄφησαν ἱκανὴν φρουράν. Ὁ Μάρκος ἐξῆλθε τοῦ Μεσολογγίου, ἐκτύπησε τοὺς ἐχθροὺς εἰς τὰ γεφύρια τοῦ Ἀλαήμπεη καὶ τοὺς ἐκράτησεν ἐκεῖ μίαν ἡμέραν, ἀκολουθῶς ἀπεσύρθη εἰς Μεσολόγγιον διὰ τὴν ὀλιγότητα τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ σώματός του, διότι μόλις εἶχε 250 ἄνδρας... οἱ δὲ καπιταναῖοι Δ. Μακρῆς, Βλαχόπουλος καὶ Τσόγκας, εἰδοποιηθέντες παρὰ τοῦ Μάρκου, ὅπως ἐξέλθουν εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἐχθροῦ εἰς τὰ γεφύρια τοῦ Ἀλαήμπεη, καὶ εἰς ἄλλας στενάς καὶ δυνατὰς θέσεις, δὲν ἤκουον, ἀλλὰ φοβηθέντες ἐπῆραν τὰ βουνά⁴⁶».

Ἄλλ' ὁ Μάρκος δὲν εἶχε 250 ἄνδρας· αὐτὸν καὶ τὸν Κίτσον ἠκολούθουν, ὡς θὰ ἴδωμεν, μόνον 35 ὅπλοφόροι ἐν ὄλῳ, διότι τόσοι εἶχαν καταφύγει εἰς τὸ Μεσολόγγι καὶ δὲν ἦτο δυνατόν τόσοι ὀλίγοι, οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν νὰ ἀντιταχθοῦν ἐναντίον τόσοι πολυαριθμοῦ στρατοῦ, πολὺ δὲ περισσότερον νὰ τὸν κρατήσουν εἰς τὴν θέσιν του ἐπὶ μίαν ἡμέραν. Καὶ χάριν τῆς προσπάθειας τοῦ Κουτσονίκα, νὰ ἐξαρθῇ ὁ Μάρκος, ἔχων ἄλλως τόσας περγαμηνὰς δόξης, δυσφημοῦνται ἐπὶ δειλίᾳ γενναῖοι ὀπλαρχηγοί, οἱ ὅποιοι οὔτε ἕως τότε, οὐδὲ μεταγενεστέρως, εἶχαν ποτὲ δώσει καὶ τὴν πικροτέραν ἀφορμὴν κατηγορίας ἐπὶ δειλίᾳ. Οὐδὲ καὶ κανεὶς ἄλλος ἱστορικὸς προέβη εἰς τὴν ἄνωθε καταγγελίαν.

Ἄλλ' ἂς ἀφήσωμεν τὸν Τρικούπην νὰ ἀφηγηθῇ τὴν ἐκ Βραχωρίου ἀναχώρησιν τοῦ ἐχθροῦ, τὴν κάθοδον αὐτοῦ εἰς Μεσολόγγιον καὶ τὰς ἐντὸς αὐτοῦ ἐνεργείας τοῦ Μαυροκορδάτου, διότι ἔχουν πολὺ διὰ τὴν ἱστορίαν τὸ ἐνδιαφέρον:

«Ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ Μπότσαρης, ὁ Τσόγκας, ὁ Βλαχόπουλος, ὁ Μακρῆς καὶ ἄλλοι πιστοὶ ὀπλαρχηγοὶ κατέλαβον διαφόρους θέσεις ἐπ' ἐλπίδι ἀντιστάσεως. Ἀλλ' ἀδύνατοι ὄντες ἐνώπιον τόσοις δυνάμεων, ἠναγκάζοντο ἐν τῇ προσεγγίσει τοῦ ἐχθροῦ νὰ ὑποχωροῦν. Ἡ τελευταία θέσις ἦν κατέλαβον ἦτο τὸ Κεφαλόβρυσον «δύο ἡμισυ ὥρας μακρὰν τοῦ Μεσολογγίου ὅπου διέμειναν 4 ἡμέρας». Ἀλλὰ καὶ ταύτην ἐγκατέλειψαν ἐπελθόντων τῶν ἐχθρῶν τὴν 21 8)βρίου καὶ ἐσκορπίσθησαν. Καὶ οἱ μὲν ἐντόπιοι ὀπλαρχηγοὶ ἀνέβησαν εἰς τὰ βουνά, ὁ δὲ Κίττος καὶ ὁ Μπότσαρης, οἱ μὴ ἔχοντες ἐπαρχιακὰς ὀπλαρχηγίας, εἰσῆλθον «καταδιωκόμενοι ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν καὶ κακῶς ἔχοντες» εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὅπου εἶχε καταφύγει τέσσαρας ἡμέρας πρότερον καὶ ὁ Μαυροκορδάτος...⁴⁷. Μηδὲν γενναῖον, μηδ' εὐτυχὲς προσδοκῶντες οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ τὸν Μαυροκορδάτον μετὰ τὰ πρὸ μικροῦ ἐν τῇ Αἰτωλοακαρνανίᾳ συμβάντα τὸν συνεβούλευσαν νὰ μὴ κινδυνεύσῃ ἀνωφελῶς, ἀλλὰ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ μέρη ἐκεῖνα.»

«— Ἄν τὰ ἐγκαταλείψωμεν ἡμεῖς, ἀπεκρίθη ὁ Μαυροκορδάτος, διέρχονται οἱ ἐχθροὶ ἀκωλύτως, κυριεύεται ἡ εἰσέτι δεινοπαθοῦσα Πελοπόννησος καὶ τὸ πᾶν ἀπόλλυται. Ἐγὼ θὰ ἀποθάνω ἐδῶ»

«— Καὶ ἐγώ», ἀνεφώνησεν ὁ Μάρκος.

«Οἱ λόγοι οὗτοι ἐχρησίμευσαν ὡς θεμέλιος λίθος τῆς ἐν Μεσολογγίῳ ἐγκαρτερήσεως... Τὸν μὲν Μαυροκορδάτον μόνον 25 ἠκολούθησαν ὑπὸ τὸν Κατσαρόν, τὸν δὲ Μάρκων καὶ Κίτσον 30 ὅπλοφόροι... Ὁ Μαυροκορδάτος καὶ οἱ ῥηθέντες ὀπλαρχηγοὶ ἐκάλεσαν εἰς συμβούλιον τῶν ἐν τῇ πόλει Ἀρχιεπίσκοπον Πορφύριον καὶ τοὺς προεστώτας αὐτῆς Ἰωάν. Τρικούπην, Ἀναστάσιον Παλαμᾶν, Πάνον Παπαλουκᾶν καὶ Ἀθανάσιον Ραζηκότσικαν καὶ τοὺς εἶπον ὁμογνώμονας. Ἐρωτηθεὶς καὶ ὁ λαὸς συνεπευφήμησε καὶ αὐτὸς ὅλος, προθυμηθεὶς νὰ συνεγκαρτερήσῃ μέχρι τέλους. Ἀφοῦ

46 Κουτσονίκα Ἱστορ. Ἑλλ. Ἑπαν., σ. 193, 194.

47 Τρικ. Ἱστορ. Ἑλλην. Ἑπαν. Β', σ. 235–236.

δὲ ἀπεστάλησαν εἰς τὴν Ἑπτάνησον οἱ πλεῖστοι τῶν γερόντων, τῶν γυναικῶν, τῶν παιδίων καὶ τῶν ἀσθενούντων διὰ τινων κρυπτῶν διαπλῶν, ἡριθμήθησαν οἱ δυνάμενοι ἐκ τῶν ἐναπομεινάντων νὰ φέρωσιν ὅπλα καὶ εὐρέθησαν ὅλοι 360, ἐν οἷς καὶ οἱ ἀνωτέρω φρουροὶ καὶ ἀπλοῦν ὄρον εὐρέθησαν καὶ τροφαὶ καὶ πολεμοφόδια ἐνδὸς μηνός⁴⁸».

Ἦτοι, κατὰ Τρικούπην, ἡ ἀπόφασις νὰ γίνῃ τὸ Μεσολόγγι τόπος ἀμύνης, ὀφείλεται εἰς τὸν Μαυροκορδάτον, ὅτι οὗτος ἐπέμεινε εἰς τὴν ιδέαν ταύτην ἐναντίον τῶν συμβουλῶν τοῦ Μάρκου καὶ τοῦ Κίτσου, οἱ ὅποιοι προσεχώρησαν κατόπιν εἰς τὴν γνώμην του καὶ δι' ἐγίναν ἀφορμὴ νὰ προθυμηθοῦν καὶ συγκατατεροῦν μέχρι τέλους οἱ προεστῶτες καὶ ὁ λαὸς τοῦ Μεσολογγίου. Δὲν εἶναι ὅμως ταῦτα πιθανά.

Ἡ ἄμυνα τοῦ Μεσολογγίου δὲν ἐπεριλαμβάνατο εἰς τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τοῦ Μαυροκορδάτου.

Τὸ τεῖχος του εἶχεν ἀπ' ἀρχῆς κατασκευασθῇ ἀσθενὲς καὶ ἀνίσχυρον, καὶ οὐδέποτε ἐπεζήτησε νὰ τὸ ἐπισκευάσῃ, δι' ἐνδεχομένην περίπτωσιν, καίτοι ἠκολουθεῖτο ἀπὸ μηχανικῶν Εὐρωπαίων. Ὅτε δέ, μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Πέτα καὶ τὴν σύστασιν τοῦ στρατοπέδου τοῦ Μαχαλᾶ, μετέβη εἰς Μεσολόγγιον καὶ Αἰτωλικὸν πρὸς στρατολογίαν, οὐδεμίαν ἔκαμε παρασκευὴν διὰ μέλλουσας ἐκεῖ πολιορκίας. Καὶ τὴν 15 Σεπτεμβρίου 1822, ποὺ ἔγραψεν εἰς τὴν Ὑδραν ([παράρτ. 5](#)), ἐκφραζόμενος περὶ τῆς κακῆς καταστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκονται τὰ πράγματα τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, δὲν κάμνει διόλου λόγον περὶ Μεσολογγίου, οὐδὲ ζητεῖ πλοῖα διὰ τὸ Μεσολόγγι πρὸς μεταφορὰν ἐκεῖ στρατοῦ ἐκ Πελοποννήσου, πρὸς ἄμυνάν του, ἢ πρὸς ἄλλην πολεμικὴν δι' αὐτὸ προπαρασκευὴν, ἢ πρὸς λύσιν ἢ ἀπόκρουσιν ἐνδεχομένης κατὰ θάλασσαν πολιορκίας, ἀλλὰ παρακαλεῖ νὰ σταλοῦν ὀλίγα πλοῖα εἰς τὰ παράλια τῆς Ἡπείρου καὶ εἰς τὸν κόλπον τῶν Πατρῶν «διὰ νὰ λάβῃ καλὴν μορφήν ὁ ἀγών», δηλαδὴ πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ φρονήματος τῶν κατοίκων, καὶ πρὸς ἐπίδειξιν.

Δὲν εὕρομεν δὲ ἄλλην σχετικὴν ἐπιστολὴν του εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ὑδρας, καὶ εἰς τὸ ἀρχεῖον τῶν Κουντουριωτῶν, μέχρι τῆς α' πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου.

Προσέτι ὁ Μαυροκορδάτος, μεταβάς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὸ Μεσολόγγι καὶ ἰδὼν ὅτι οἱ Μεσολογγῖται ἐπεσκευάζαν τὸ φρούριον καὶ ἐκαθάριζαν τὴν τάφρον, διότι ἐπίστευαν ὅτι ἐδύναντο ἐκεῖ νὰ ἀντιστάσωνται κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἐναντιώθη κατὰ πάσης τοιαύτης ἐργασίας, ὡς στερούσης, φαίνεται, ἀνδρῶν τὰ στρατεύματα τοῦ Μαχαλᾶ καὶ ἔγραψε πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος Γεώργ. Νικολοῦ Βαρνακιώτην ([παράρτ. 5, ἐπιστολὴ 118 τῆς 17 Σεπτεμβρίου 1822](#)):

«Πόσον μὲ ἐτάραξεν ἡ διάλυσις τοῦ στρατοπέδου τοῦ Πλατάνου εἶνε ἀδύνατον νὰ σὲ τὸ περιγράψω, μάλιστα ὅταν εἶδα τὸ μωρὸν καὶ ἀνόητον σχέδιον τῆς ὀχυρώσεως τοῦ Μεσολογγίου ἔγινε ἄλλος ἐξ ἄλλου. Ἐγραψα καὶ εἰς τὸν Μακρῆν, καὶ εἰς ὅλους ὅσους ἐστοχάσθην ἀναγκαῖον νὰ γράψω, ἀποδεικνύων ὅτι τὰ φυσικὰ σύνορα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ διαφεντεύσωμεν, εἶνε ἡ Λαγκάδα⁴⁹ καὶ τὸ Ξηρόμερον, καὶ ὅταν δὲν ἡμπορέσωμεν νὰ βασταχθῶμεν εἰς τὰ γεφύρια, τὰ περάσματα τοῦ ποταμοῦ καὶ τὰ δυνατότερα μέρη τοῦ Βλοχοῦ καὶ Ἀποκούρου καὶ ὅχι εἰς χώρες ὅπου καὶ δέκα χαντάκια ἂν κάμωμεν δὲν κατορθώνομεν τίποτε».

48 Τρικούπη αὐτ. σ. 265–266.

49 Ἡ Λαγκάδα εὐρίσκεται εἰς τὴν παλαιὰν μας ὁροθετικὴν γραμμὴν, πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Μακρινόρους, ἀπέναντι τοῦ Μενιδίου, εἶναι δὲ ὀχυρωτάτη θέσις.

Οὕτε καὶ ὅταν εἰσῆλθεν ὁ Μαυροκορδάτος εἰς τὸ Μεσολόγγι μετέβαλε γνώμην, διότι ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, παραμείνας ἐκεῖ ἐπὶ τετραήμερον, ἐνῶ δηλαδὴ δὲν εἶχαν ἀποσυρθῇ ἀκόμῃ οἱ ὀπλαρχηγοὶ εἶχε καιρὸν νὰ τοὺς παραγγείλῃ, εἰς ἀπόστασιν δυόμισυ ὥρων εὐρισκομένους, ἢ ὅπου καὶ ἂν εὐρίσκοντο, εἶχε καιρὸν νὰ τοὺς εἰδοποιήσῃ, διὰ νὰ μὴ πάρουν τὰ βουνά, ἀλλὰ νὰ καταφύγουν εἰς τὸ Μεσολόγγι ὅπου τοὺς ἐπερίμεναν νέοι κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἀγῶνες, καὶ θὰ ἐσυνεχίζετο ὁ πόλεμος. Καὶ μόνον ἕξ ἡμέρας, μετὰ τὴν εἴσοδόν του εἰς τὸ Μεσολόγγι, καὶ δύο ἡμέρας, μετὰ τὴν κάθοδον τοῦ Κιουταχῆ κατενόησεν ὅτι ἡδύνατο νὰ γίνῃ ἐκεῖ ἀντίστασις. Ἀπόδειξις τοῦτου εἶναι ἡ ἀπὸ 27 Ὀκτωβρίου 1822 ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰω. Ὀρλάνδον, τὸν γαμβρὸν τῶν Κουντουριωτῶν καὶ μέλος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, δι' ἧς ἐπὶ τέλους ἀποφασίζει νὰ ζητήσῃ πλοῖα καὶ δύνάμιν... Καὶ ἡ οὕτως ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ ζητεῖ μάλιστα ἐκ νέου... Ἄν στοχασθῇ τις τοῦτο... Πελοποννησιακὴ δυνάμις, καὶ πάντων, τὰ σύνορά μας περὶ τοὺς ἐκεῖ ὅπου ἦσαν, διότι ἐπίσης ἐντίμως καὶ εἰς τὰς χεῖρας ἔχωσι τὰ ἄρματα, ἀλλ' εἶναι νενικημένοις ([παράρτ. 5](#)). Ἐκ τοῦτου συνάγεται ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τῆς 20 Ὀκτωβρίου, ὅταν εἰσῆλθεν εἰς τὸ Μεσολόγγι εἶχε λάβει τὴν ἀπόφασιν νὰ πολεμήσῃ ἐκεῖ.

Ἀλλὰ καὶ τί ἠμποροῦσε νὰ κάμῃ τὸν Μαυροκορδάτον διὰ νὰ μεταβάλῃ τὴν προτέραν του ἀπόφασιν; Μήπως τὸ φρούριον τοῦ Μεσολογγίου; Τοῦτο τὸ ἐγνώριζε καλὰ καὶ ἐγνώριζεν ὅτι ἦτο ἀνίσχυρον. Ἦτο, κατὰ Τρικούπην, «τεῖχος ἀνόχυρον ἐπὶ σαθρῶν θεμελίων, τεσσάρων ποδῶν ὕψος καὶ δύο πλάτος ἔχον, ἐν μέρει πέτρινον καὶ ἐν μέρει πλίνθινον, ἐφ' οὗ ἔκειντο 11 παλαιὰ κανόνια σιδηρᾶ».

Ἡ μήπως οἱ ἐξῆντα φρουροὶ τοῦ Μάρκου καὶ τοῦ Κίτσου καὶ τοῦ Κατσαροῦ; Ἀλλ' οὗτοι ἦσαν λείψανα στρατεύματος διασκορπισθέντος, καὶ εἰσῆλθον εἰς τὸ Μεσολόγγι, κατὰ Τρικούπην, «κακῶς ἔχοντες», μὲ πεσμένον δηλαδὴ τὸ ἠθικόν των, ἱκανοὶ ὅχι θάρρος, ἀλλὰ πανικὸν νὰ ἐμπνεύσουν εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τοὺς Μεσολογγίτας ἀκόμῃ, ἂν οὗτοι δὲν εἶχαν λάβει ἀπὸ πολλοῦ ἀμετάτρεπτον τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀμυνθοῦν ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν.

Ὅθεν ὁ Μαυροκορδάτος, θεωρῶν ἀδύνατον καὶ ἀνωφελῆ τὴν ἀντίστασιν εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἐπίστευεν ὅτι ὁ κατὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα πόλεμος εἶχε περαιωθῇ εἰς Κεφαλόβρυσον, καὶ γυμνωθεὶς ἀπὸ τὰ ἐκστρατεύσαντα στρατεύματά του, μὴ βλέπων δὲ τίποτε τὸ ὁποῖον ἠμποροῦσε νὰ τὸν ἐνθουσιάσῃ πλέον, εἰσῆλθεν εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τοὺς 25 φρουροὺς τοῦ Κατσαροῦ, ἀρχηγοῦ τῶν σωματοφυλάκων του, ὅχι διὰ νὰ πολεμήσῃ, ἀλλὰ διὰ νὰ εὖρῃ πλοῖον καὶ διαπεραιωθῇ εἰς Πελοπόννησον⁵⁰.

⁵⁰ Ὁ Μαυροκορδάτος μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Πέτα, ἐλαχίστας εἶχεν ἐλπίδας περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀντιστάσεως ἐν Αἰτωλοακαρνανίᾳ καὶ ἔκτοτε θὰ εἶχε συλλάβει τὴν ἀπόφασιν νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Ἀνατ. Ἑλλάδα. Μετεπείσθη, εἶδαμεν, ὑπὸ τοῦ Μεγαπάνου νὰ μείνῃ. Παραμείνας, δὲν εἶχεν ἐπίσης μεγάλας ἐλπίδας, καὶ πολλὰκις θὰ συνεζήτησε μετὰ τοῦ Βαρνακιώτη περὶ ἐγκαταλείψεως τῶν μερῶν αὐτῶν. «Τὸ πέρασμά μου εἰς Πελοπόννησον (γράφει πρὸς αὐτὸν τὴν 17 7βρίου) θέλω βάλῃ εἰς πρᾶξιν, καθὼς μοῦ ἐμήνυσες, ὅταν εἶδω τὴν τελευταίαν ἀνάγκην». (Παράρτημα ἐπιστολῆς 98).

Ἐκεῖ ὅμως εὔρε τοὺς Μεσολογγίτας, μὲ τὸ ἠθικόν των ἀκμαῖον, τὴν πατρίδα των ὀχυρωμένην, ἐφωδιασμένην μὲ τροφὰς καὶ πολεμοφόδια⁵¹, καὶ ἀπηλλαγμένην ἀπὸ τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τὰ γυναικόπεδα, ἐτοίμους δὲ νὰ ἀντισταθοῦν κατὰ τοῦ ἐπερχομένου ἐχθροῦ, καὶ παρέμεινεν. Ἡ ἐπίδρασις δηλαδὴ, τὴν ὁποίαν γράφει ὁ Τρικούπης, ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος ἐξήσκησεν ἐπὶ τοῦ Μάρκου καὶ τοῦ Κίτσου διὰ νὰ μείνουν, ἐξησκήθη ἐπὶ τοῦ Μαυροκορδάτου ἐκ μέρους τῶν Μεσολογγιτῶν, καὶ ἔμεινε.

Καὶ ὁ δῆθεν διαμειφθεὶς διάλογος μεταξὺ Μαυροκορδάτου καὶ Μάρκου, καθ' ὃν ὅταν ἐπῆγαν εἰς τὸ Μεσολόγγι ὁ πρῶτος εἶπε πρὸς τὸν δεύτερον «Ἐγὼ θὰ ἀποθάνω ἐδῶ», «ἀλλὰ καὶ ἐγὼ θὰ ἀποθάνω μετὰ σοῦ», ἀπήντησεν ὁ Μάρκος, καὶ τὸν ὁποῖον διάλογον εὔρηκαν τόσον ὠραῖον, ποιητικὸν καὶ παραστατικόν, ὥστε τὸν ἐπῆραν ὅλοι ὅσοι ἔγραψαν περὶ τῆς ἀ' πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, εἶναι ἀποκύημα τῆς φαντασίας τοῦ Τρικούπη, καὶ οὐδέποτε εὐρέθησαν ἐκεῖνοι εἰς τὴν περίστασιν νὰ τὸν κάμουν.

Ὁ Σπηλιάδης μάλιστα, ὑπερβάλλων τοὺς ἄλλους, φέρει τὸν διάλογον ὡς διαμειφθέντα εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὅχι κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ πολιορκίαν, ἀλλὰ προτύτερα, ὅταν ὁ Μαυροκορδάτος, μετὰ τὴν μάχην τοῦ Πέτα, εἶχεν ἀπὸ τὸ Ἀπόκουρον μεταβῆ ὡς λέγει, ἐκεῖ μετὰ τοῦ Μάρκου διὰ νὰ ὀχυρώσῃ δῆθεν τὴν πόλιν. Συγχέων τὴν δῆθεν μετάβασιν ἐκείνην, πρὸς τὴν μεθ' ἡμέρας γενομένην ἐκ Μαχαλᾶ πρὸς στρατολογίαν.

Ὁ στρατὸς τοῦ Βρυώνη ἀνῆρχετο εἰς 7-8 χιλ., ὁ δὲ τοῦ Κιουταχῆ ἦτο περὶ τὰς 3000. Ὅλοι ἦσαν Ἀλβανοί. Συνωδεύοντο ἀπὸ 11 κανόνια καὶ 4 βομβοβόλους. Ἀφίχθησαν ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου τὴν 21 Ὀκτωβρίου· μὴ ὑπαρχούσης ἀντιστάσεως, ἐπροχώρησαν αὐθημερὸν εἰς τὸ Μποχώρι καὶ τὸν Γαλατᾶν, ἤρπασαν τὰς ἐκ' ἐκεῖ τροφὰς τῶν Ἑλλήνων, ἠχμαλώτισαν γυναῖκας τινὰς καὶ παιδιὰ, τὴν 25 ἐπανῆλθαν πρὸ τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἐστάθμευσαν, ὁ μὲν Βρυώνης μὲ τοὺς Ἑλληνας ὀπλαρχηγούς, ἄνωθεν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὁ δὲ Κιουταχῆς, μὲ δύο Ἀλβανοὺς ὀπλαρχηγούς, ποὺ ἠκολουθεῖτο, εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον. Ἰψωσαν δὲ διὰ νυκτὸς κανονοστάσια εἰς ἀπόστασις πιστολιάς ἀπὸ τοῦ τείχους τῆς πόλεως, καὶ ἔθεσαν ἐπ' αὐτῶν τὰ κανόνια καὶ τοὺς βομβοβόλους.

Τὴν 25 κατέπλευσεν ἐκ Πατρῶν μὲ πλοῖα καὶ ὁ Γιουσούφης, ὥστε τὸ Μεσολόγγι εἶχε πολιορκηθῇ καὶ ἀπὸ τὴν θάλασσαν.

Ἡ ὁμὰς τῶν Μεσολογγιτῶν, τῶν δυναμένων νὰ φέρουν ὅπλα ἦτο στρατιωτικῶς συντεταγμένη ὑπὸ τὸν Ἀθαν. Ραζηκότσικαν, μὲ ὑπαρχηγὸν τὸν ἀδελφόν του Γιαννάκην. Φροντιστὴς τοῦ Πολέμου ἦτο ὁ Μῆτρος Δεληγιώργης. Ἀρχηγὸς τοῦ Πυροβολικοῦ διωρίσθη ὁ Ἀντ. Παπαδόπουλος καὶ Ἐπιστάτης τῶν Πολεμικῶν Ἐφοδίων ὁ Ἀναστ. Λάντος. Τὸν Ραζηκότσικαν, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐκ τῶν σημαντικωτέρων προκρίτων τῆς πόλεως, εἶχαν ἀναγνωρίσει αὐτοὶ οἱ Μεσολογγίται ὡς Ἀρχηγόν των καὶ ταχθῇ ὑπ' αὐτόν, οἱ δὲ ἄλλοι εἶχαν διορισθῇ ὑπὸ τῆς τυπικῆς Διοικήσεως.

⁵¹ Ὁ Τρικούπης (αὐτ. σελ. 266) γράφει ὅτι εὐρέθησαν τροφαὶ καὶ πολεμοφόδια ἐνδὸς μηνός. Αὐτὰ εἶχαν προμηθευθῇ οἱ ἴδιοι Μεσολογγίται. Ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ πολέμου, ἡ κοινότης Μεσολογγίου ἔκαμνεν ἐκ Λιθόρνου προμηθείας πολεμοφοδίων δι' ἐπικειμένην πολιορκίαν. Ἔχω ἐπιστολὴν ἐκ Λιθόρνου πρὸς τοὺς κληρονόμους Ἀθαν. Ῥαζηκότσικα ἀπὸ 21 Αὐγούστου 1826, δι' τῆς ὁποίας ἐζήτει ἀπὸ αὐτοῦ νὰ πληρωθῇ τὸ τίμημα 74 βαρελίων πυρίτιδος, ἀποσταλείσης εἰς τὸ Μεσολόγγι τὴν 27 8βρίου 1824. Ἐπέκειτο τότε ἡ ἀθροδὸς τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη.

Δύο ἡμέρας μετὰ τὴν ἑναρξιν τῆς πολιορκίας, ἔγραφεν ὁ Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ὁρλάνδον (παράρτ. 5) διὰ νὰ σταλῇ βοήθεια. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐξαίρει καὶ ὁ Κουτσονίκας⁵², προσθέτων ὅτι ἔγραψε μαζί με τον Μάρκον. Δύο ἡμέρας μετὰ τὴν ἔλευσίν του φαίνεται ὅτι εἶχαν ἀποφασίσαι ὀριστικῶς νὰ μείνουν εἰς τὸ Μεσολόγγι, καὶ διὰ τοῦτο ἐζητήθη βοήθεια τότε καὶ οὐχὶ προτύτερα.

Οἱ πολιορκηταὶ ἤρχισαν εὐθὺς νὰ κανονιοβολοῦν τὴν πόλιν. Ἀνταπεκρίνοντο οἱ πολιορκούμενοι, μὲ τὰ 14 παλαιὰ σιδερένια κανόνια των, ἐμάχοντο ἐπίσης ἐπὶ τοῦ τείχους καὶ οἱ ἐντὸς αὐτοῦ 360 ὀπλοφόροι. Θέλοντες δὲ νὰ παρουσιάσουν μεγαλύτερον ἀριθμὸν πολεμιστῶν, καὶ ἀπατήσουν τὸν ἐχθρὸν ἐπυροβόλουν ἀπὸ τὸ ἐν μέρος τοῦ τείχους, ἐκεῖθεν δὲ ἔτρεχαν πρὸς τὸ ἄλλο, ὅπου ἔβαλλαν ἐπίσης ὁμαδόν. Διὰ νὰ πιστεύσῃ προσέτι ὁ ἐχθρὸς, ὅτι ἡ φρουρὰ ἀπηρτίζετο καὶ ἀπὸ τακτικούς, ἔστηναν ὀρθίας ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων ξιφολόγχας, διὰ νὰ φαίνεται ὅτι τὰς ἔφεραν ἐφ' ὅπλου οἱ πολεμισταί, καὶ ἐκτύπων τὰ τύμπανα.

Τὸ πῦρ ἐξηκολούθησεν ἐπὶ δύο ἡμερονύκτια. Ὁ Κιουταχῆς καὶ ὁ Γιουσούφης ἦσαν τῆς γνώμης νὰ κυριεύσουν ἐξ ἐφόδου τὸ τεῖχος, ἀλλ' ὁ Βρυώνης, θέλων νὰ μὴ καταστραφῇ καὶ τὸ Μεσολόγγι, ὅπως αἱ ἄλλαι πόλεις τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ἔχη δὲ ἔρεισμα ὁ στρατός του ἐν καιρῷ χειμῶνος, ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ ἔλθῃ μὲ τοὺς πολιορκουμένους εἰς συνεννόησιν περὶ συνθηκολογίας· λέγουν δὲ ὅτι τὴν ιδέαν ταύτην ὑπέθαλπεν ὁ Βαρνακιώτης.

Ὡς ἐξῆς ὁ Τρικούπης⁵³ περιγράφει τὰς σχετικὰς διαπραγματεύσεις:

«Ὁ Βρυώνης διέταξε τὸν παρακολουθοῦντα Βαρνακιώτην νὰ γράψῃ τοῖς γνωστοῖς αὐτοῦ προκρίτοις τοῦ Μεσολογγίου περὶ ὑποταγῆς. Ὁ Βαρνακιώτης ἔγραψεν, ἀλλ' ἀπάντησιν δὲν ἔλαβεν. Ὁ Βρυώνης, βλέπων ὅτι δὲν εὐδοκίμησεν ἡ πρὸς τοὺς προκρίτους διαπραγματεύσείς του διὰ τοῦ Βαρνακιώτη, διέταξε τὸν Ἄγον Βασιάρην νὰ ἔλθῃ εἰς λόγους μετὰ τοῦ Μάρκου, ὡς γνώριμός του. Ὁ Μάρκος λαβὼν τὴν ἄδεια, ἐξῆλθεν ἐντὸς βολῆς πιστόλας, εἰς συνέντευξιν. Ὁ Ἄγος τοῦ ἐξομολογήθησεν ὡς φίλος καὶ παρήγγειλε δι' αὐτοῦ καὶ τοῖς τοιούτοις... Ἐγγυᾶτο δὲ ἐξ ὀνόματος τῶν πασάδων ὅχι μόνον γενικὴν καὶ τελείαν ἀμνηστείαν, ἀλλὰ καὶ ἄδειαν ν' ἀναχωρήσωσιν ἀνεπηρέαστοι οἱ πρόκριτοι, ὁ Μάρκος καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐπώπτευσαν τὴν φήμην τῶν πασάδων. Ταῦτα ἀκούσαντες οἱ ἔγκλειστοι... ἔκριναν εὐλογον... νὰ μὴ ἀπορρίψωσιν ἀποτόμως τὰς περὶ διαβιβασμοῦ προτάσεις, ἀλλὰ νὰ προβάλλωσιν ἄλλας δυσπαραδέκτους... Μετὰ τινων δὲ ἡμερῶν δυσπραγμάτων ἐσυμβιβάσθη διὰ λόγου ν' ἀναχωρήσωσιν εἰς Πελοπόννησον ἀνεπηρέαστοι ὁ πρόεδρος καὶ οἱ περὶ αὐτόν, ὁ Μάρκος, ὁ Κίτσος, οἱ προεστῶτες καὶ τριακόσαι οἰκογένειαι, αἱ εὐπορώτεραι... Ἐσυμβιβάσθη δὲ ὀκταήμερος ἀνακωχὴ εἰς εὗρεσιν τῶν ἐπὶ μετακομίσει πλοίων. Ἐν τοσοῦτῳ ἡ ἀνακωχὴ αὕτη καὶ ἡ προθεσμία ἐχρησίμευσαν εἰς ἐνδυνάμωσιν τοῦ ὀχυρώματος, ἐν γνώσει καὶ ἀδείᾳ τοῦ Βρυώνη, πιστεύοντος τοὺς παραγγέλλοντας ἔσωθεν ὅτι ἀναγκαῖον ἦτο νὰ ἀποκοιμίζωσι τοιουτοτρόπως τὸν λαόν, ὅστις δὲν ἔπρεπε νὰ μάθῃ πρὶν ἔλθῃ ἡ ὥρα ὅσα ἐσυμβιβάσθησαν. Ἡ τρίτη ἡμέρα τῆς ἀνακωχῆς, ἔγινεν ἡμέρα χαρᾶς, διότι ἐφάνησαν ἔξωθεν τῆς πόλεως ἐπτὰ Ὑδραϊκὰ πλοῖα, ἀποδιώξαντα διὰ μόνου τοῦ ἐμφανισμοῦ των τὰ ὑπὸ τὸν Ἰσούφην Τουρκικά... διὰ τοῦτο ὁ Βρυώνης ἐσυμβούλευσε τοὺς πολιορκουμένους νὰ διαβιβασθῶσιν εἰς Πελοπόννησον, κατὰ τὴν ἀνακωχὴν, ἐπὶ τῶν ἐλθόντων Ἑλληνικῶν πλοίων... Ὁ Ἄγος, ἀνήσυχος δι' ὅσα ἔβλεπε

⁵² Κουτσονίκα αὐτ., σελ. 194.

⁵³ Τρικούπη αὐτ. σελ. 267–268.

καὶ ἤκουεν, ἦλθεν εἰς λόγους βαρεῖς μετὰ τοῦ Μάρκου. Οὗτος δέ, ὑποπτεύων μὴ πάθῃ ὥς ἀπατήσας τοὺς Τούρκους, ὑπεκρίθη ὅτι οἱ ἔγκλειστοι ἔτοιμοι ἦσαν νὰ στείλουν ἱκέτας πρὸς προσκύνησιν τῶν πασάδων. Ὑπερεχάρησαν οἱ πασάδες· οἱ κήρυκες περιφερόμενοι διεσάλπιζον τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως... Ὁ Βαρνακιώτης διετάχθη νὰ προὔπαντήσῃ τοὺς προσερχομένους. Ἐν τοσοῦτῳ ἡ ὥρα παρήρχετο καὶ οὐδεὶς προσήρχετο... Ἀδημοντοῦντες οἱ πασάδες διὰ τὴν τόσῃν βραδύτητα, εἶδαν ἄνθρωπον προσερχόμενον ἐκ τῆς πόλεως, παρ' οὗ ἔλαβον γράμμα λέγον· «Ἄν θέλετε τὸν τόπον μας, ἐλάτε νὰ τὸν πάρετε».

Θανάσης Ραζηκότσικας
Ἀρχηγὸς τῶν Μεσολογγιτῶν.

Ὁ τόσον ἐπιμένων εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν διαπραγματεύσεων αὐτῶν Τρικούπης, δὲν μᾶς πληροφορεῖ οὔτε τοὺς δυσπαραδέκτους ὅρους, τοὺς ὁποίους ἐπρότειναν οἱ πολιορκούμενοι εἰς τὸν παραχωρήσαντα ἐκ τῶν προηγουμένων, πᾶν τὸ δυνάμενον νὰ παραχωρηθῇ, ἐχθρόν, οὔτε πῶς ὁ Βρυώνης ἐπέτρεπε τὴν ἐνδυνάμωσιν τοῦ ὀχυρώματος, πιστεύων τοὺς παραγγέλλοντας ἔσωθεν, ὅτι ἀναγκαῖον ἦτο νὰ ἀποκοιμίζουσιν τὸν λαὸν διὰ νὰ μὴ μάθῃ πρὶν ἔλθῃ ἡ ὥρα ὅσα ἐσυμβιβάσθησαν, ἀφοῦ αἱ διαπραγματεύσεις ἐγίνοντο εἰς βολὴν πιστόλας, ἦσαν δηλαδὴ εἰς ὅλους φανεραί, οὔτε τέλος διὰ ποῖον λόγον ὁ φοβούμενος μὴ πάθῃ ὥς ἀπατήσας τοὺς Τούρκους Μάρκος, τοὺς ὑπάτησε περισσότερον, ἐνῶ θὰ ἦτο λογικότερον, ἀφοῦ αἱ διαπραγματεύσεις θὰ διεκόπτοντο, νὰ μὴ συναντηθῇ μὲ τοὺς Τούρκους ὁ Μάρκος, ἀλλὰ νὰ ἀποσταλῇ ὁ κατόπιν ἀποσταλεὶς ἄνθρωπος μὲ τὸ γράμμα, τὸ περιέχον τὴν ἀρνητικὴν ἀπάντησιν.

Ὁ Ἀμβρόσιος Φραντζῆς⁵⁴ ἐπεκρίθη σπουδαίως τὰς διαπραγματεύσεις ταύτας· καὶ ἀπέδωκε τὴν ματαιώσιν των εἰς τὸν Ἰωσήφ Γογών.

Καὶ εἰς τὸ Μεσολόγγι, καθὼς διέσωσεν ἡ παράδοσις, εἶχαν πιστεύσει εἰς τὸ σπουδαῖον τῶν διαπραγματεύσεων, ἐφ' ᾧ συνεκλήθη συγκέντρωσις, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μεσολογγιτῶν Ραζηκότσικας, ὠμίλησε κατὰ τῆς παραδόσεως τῆς πόλεως, ὁ δὲ συγγραφεὺς τοῦ βίου τοῦ Καραϊσκάκη⁵⁵ ὡς ἐξῆς περιγράφει τὴν σχετικὴν σκηνήν⁵⁶:

«Ἡ πόλις ἦτον ἀδύνατον ν' ἀντισταθῇ ἐπὶ πολὺ· δὲν εἶχεν οὔτε τὴν ὀχύρωσιν διὰ τῆς ὁποίας ἐλαμπρύνθη κατὰ τὴν ἔνδοξον δευτέραν πολιορκίαν, οὔτε ἄνδρας ἀρκετοὺς. Καὶ εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν εὐρισκόμενοι ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ὁ Μπότσαρης, ἐπονηρεύθησαν διὰ ψευδῶν διαπραγματεύσεων νὰ κρατήσωσι τὸν ἐχθρὸν ὑπὸ ἀνακωχήν, μέχρις οὗ λάβωσιν ἐπικουρίαν. Ὁ Ὁμέρ Βρυώνης, ἀφ' ἐτέρου, μὴ γνωρίζων τὴν δύναμιν τῶν Ἑλλήνων, ἐδέχθη προθυμότατος τὰς διαπραγματεύσεις, αἱ ὁποῖαι, μὲ τοὺς ὅρους τοὺς ὁποίους ἐζήτηι ἕκαστος τῶν ἀντιπάλων, ἐφαίνετο ὅτι δὲν θὰ κατέληγον εἰς κανὲν ἀποτέλεσμα. Οἱ μικρότεροι ὅμως ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου κλεισμένοι ὀπλαρχηγοί, ἤρχισαν νὰ πιστεύουν ὅτι ὁ Μπότσαρης σκέπτεται πραγματικῶς νὰ παραδώσῃ τὴν πόλιν των, καὶ μάλιστα διὰ χρημάτων.

»Ὁ Θανάσης Ραζηκότσικας μεταξὺ αὐτῶν, ὁ ἥρως τῆς β' πολιορκίας, ἔξω φρενῶν ἐπὶ τῇ ἰδέᾳ τῆς προδοσίας, ἔσπευσε μὲ ντελάληδες νὰ καλέσῃ τὸν λαὸν τοῦ Μεσολογγίου διὰ νὰ τοῦ ὁμιλήσῃ.

»Οἱ Μεσολογγίται συνῆλθον, καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς συνελεύσεως παρουσιάσθη ὁ Ραζηκότσικας, κρατῶν τὴν φουστανέλλαν τοῦ ἀνασηκωμένην ἐν εἴδει σάκκου. Ἡ βροντώδης φωνὴ του ἠκούσθη:

«— Ποιὸς εἶν' ἐκεῖνος ὁ ἄτιμος, ποὺ θέλει νὰ παραδώσῃ τὸ Μεσολόγγι; Ποιὸς εἶν' ἐκεῖνος ποὺ θὰ τὸ πουλήσῃ; Παράδες θέλει; Ἄς πάρῃ παράδες.

»Καὶ χώνων τὸ χέρι εἰς τὴν διπλωμένην φουστανέλλαν, ἤρχισε νὰ ἀρπάξῃ μὲ τὴν φούχτα τ' ἀσημένια νομίσματα καὶ νὰ τὰ σκορπίζῃ πρὸς τὸ πλῆθος».

Τὴν παρεξήγησιν ταύτην, θέλων φαίνεται νὰ διαλύσῃ ὁ Ἱστορικὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπέμεινεν εἰς τὴν ἐξιστόρησιν λεπτομερειῶν, ἐπεισοδιῶν καὶ ἀσυμβιβάστων, ἐπὶ τοῦ μεταξὺ Ἄγου καὶ Μάρκου διαπραγματεύσεων.

Ἐν πάσῃ ὁμῶς περιπτώσει, ἐκερδήθη καιρὸς καὶ κατέφθασαν ἐπικουρίαι. Τὴν 8 Νοεμβρίου Ὑδραϊκὰ πλοῖα λύουν τὸν διὰ θαλάσσης ἀποκλεισμόν, προστίθενται καὶ ἄλλα Σπετσιωτικά, καταφθάνει πλοῖον ἐκ Λιβόρνου μὲ πολεμοφόδια καὶ εἰσέρχονται εἰς τὸ Μεσολόγγι διαχίλιοι περίπου ὀπλοφόροι (τὸ πλεῖστον Πελοποννήσιοι καὶ ἐλάχιστοι Στερεολλαδίται) ὑπὸ τὸν Πετρόμπεην, Ζαῖμην, Κανέλ. Δεληγιάννην, Λόντον, Μακρῆν καὶ Τσόγκαν.

⁵⁴ Ἀμβρ. Φραντζῆ.

⁵⁵ Ὁ βίος τοῦ Καραϊσκάκη ἐδημοσιεύθη ἀνωνύμως εἰς τὴν ἐφημερίδα «Ἑστία». Ὁ συγγραφεὺς ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ὁ Αἰνιάν. Τὴν δὲ δημοσίευσιν τοῦ ἔργου τούτου, ὡς ἐξῆς ἀνήγγειλεν ἡ «Ἑστία», εἰς φύλ. 319 (1903): «Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς διὰ τῆς «Ἑστίας» προσεχοῦς δημοσιεύσεως τῆς πολυτιμοτάτης καὶ ἐντελῶς ἀγνώστου βιογραφίας τοῦ Καραϊσκάκη, ἥτις περιῆλθεν εἰς χεῖρας μας, χάρις εἰς τὸν φίλον Ἱστοριοδίφην κ. Βλαχογιάννην».

⁵⁶ «Ἑστία» φύλ. 328 τῆς 21 Ἰανουαρίου 1904, «Τὸ Μεσολόγγι καὶ ὁ Καραϊσκάκης».

Ὁ Μακρῆς μετὰ τοῦ Τσόγκα ἦλθαν διὰ ξηρᾶς, διαλαθόντες τοὺς Τούρκους. Τὸν Πετρόμπεην, Ζαΐμην καὶ Δεληγιάνην ἔφεραν ἀπὸ τὸ στρατόπεδον τῶν Πατρῶν τέσσαρα ἐκ τῶν ἄνωθι πολεμικῶν, ἐκπλεύσαντα ἐπὶ τούτῳ· κατόπιν δὲ ἦλθαν ὁ Λόντος, Πύργιοι καὶ Γαστουναῖοι περὶ τοὺς 1000, ὥστε ἡ φρουρὰ ἀνῆλθεν εἰς 2.500 περίπου. Μετὰ τοῦ Πετρόμπεη εἶχεν ἔλθει καὶ ὁ Θεόδ. Γρίβας⁵⁷, διὰ τὸν ὁποῖον λέγει ὁ Τρικούπης ὅτι εἶχε συναπέλθει μὲ τὰ πλοῖα διὰ νὰ τοὺς φέρῃ, ἐνῶ αὐτὸς οὔτε μὲ τὸν Μαυροκορδάτον εἶχεν ἔλθει εἰς Μεσολόγγι, οὔτε πρὸ τῆς ἐλεύσεώς του εὐρίσκετο ἐκεῖ. Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ στρατοπέδου τοῦ Μαχαλᾶ, ἐπῆγεν εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Πατρῶν ὅπου καὶ κατὰ τὸ 1821 εὐρίσκετο.

Οὕτω τὸ Μεσολόγγι ἔχει ἀρκετὰς πλέον δυνάμεις. Καὶ τὰ ξημερώματα τῶν Χριστουγέννων, ἀποκρούει τὴν ἔφοδον, τὴν ὁποίαν ἔκαμαν οἱ Τούρκοι, νομίζοντες ὅτι οἱ πολιορκούμενοι θὰ εὐρίσκοντο εἰς τὰς ἐκκλησίας, ὡς ἐκ τῆς ἐορτῆς. Περὶ τῆς ἐφόδου ταύτης εἶχαν εἰδοποιηθῇ ἀπὸ τὸν Γιάννην Γούναρην. Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι ἡ εἰδοποίησις ἔγινε κατ' ἐντολὴν τοῦ Βαρνακιώτη.

Ὁ Γούναρης, κυνηγῶν παρὰ τὴν Φοινικίαν, εἶδε πλοιάριον διερχόμενον διὰ τὸ Αἰτωλικὸν καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέβαιναν ὁ Γραμματεὺς τοῦ Μακρῆ, καταβαῖνον εἰς Αἰτωλικόν. Τὸν εἰδοποίησε καὶ ἐπιστρέφει εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὅπου τὸ ἐμήνυσεν. Αἱ ἐκκλησίαι δὲν ἐγεμίσθησαν καὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εὐρέθησαν ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων, ἤρχουν, ἀμὴ ἐνίστατο, παρασκευάζονται διὰ τὴν ἔφοδον. Εἰς ἕκαστον τῶν θελόντων νὰ ἀναβοῦν τὸ τεῖχος, ὑπεσχέθησαν 1000 γρόσια. Ἐδέχθησαν δὲ οἱ ἀλκιμώτεροι, καὶ ὑπὸ τὸ σκότος καὶ τὴν ἡσυχίαν τῆς νυκτός, ἐπλησίασαν ἀπὸ τὸ τεῖχος χωρὶς νὰ γίνουν ἀντιληπτοί, καὶ φέροντες κλίμακας ἐκρύφθησαν εἰς τοὺς ἐκεῖ πυκνοὺς θάμνους καὶ βουρλιές.

Δύο ὥρες προτοῦ ἐξημερώσει, τὸ Τουρκικὸν στρατόπεδον ἤρχισε τὴν προσβολήν, διὰ σφοδρῶν πυροβολισμῶν, δι' ἐπελάσεων τοῦ ἵππικοῦ, διὰ κραυγῶν καὶ ἀλαλαγμῶν· ἐπετάχθησαν τότε οἱ ἔφοδοι, γόνε 500 Ἀλβανοί, ἐστήριξαν τὰς κλίμακας ἐπὶ τοῦ τείχους, πολλοὶ ἀνέβησαν καὶ ἔστησαν ἐπ' αὐτοῦ τὰς σημαίας των, δύο σημαιοφόροι ἐπήδησαν ἐντὸς τοῦ ὀχυρώματος καὶ ἐφόνευσαν δύο Ἑλλήνας. Συνελήφθησαν, οἱ δὲ ἀνερχόμενοι τὸ τεῖχος, ζῶντες ἢ νεκροί, ἐκρημνίζοντο εἰς τὴν τάφρον. Ἀνέβαιναν μετ' αὐτοὺς ἄλλοι τοὺς ὁποίους ἡ ἰδία τύχη ἀνέμενεν. Ἡ μάχη, καὶ ἡ προσπάθεια ὅπως ἀνέλθουν, διήρκεσεν ἐπὶ τριῶρον, ἀποτυχόντες δὲ ἀπεσύρθησαν εἰς τὸ στρατόπεδον.

Ἡ φθορά των ὑπῆρξε μεγίστη. Εἶχαν 500 νεκροὺς καὶ τραυματίας, ἐνῶ οἱ Ἑλλήνες εἶχαν μόνον 4 νεκρούς, ἐξ ὧν οἱ δύο ἦσαν Μεσολογγῖται, καὶ οἱ δύο Γαστουναῖοι. Εἶχαν καὶ δύο τραυματίας.

Ἡ σφοδρὰ ἐπίθεσις διεξήχθη εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ φρουρίου, ὅπου, κατὰ Τρικούπην, ἦσαν 1200 Καρυτηνοί, Γαστουναῖοι, Πύργιοι, Μεσολογγῖται καὶ Ζυγιῶται ὑπὸ τὸν Δηλιγιάννην, τὸν Μακρῆν, τὸν Γιαννάκην Ραζηκότσικαν, τὸν Γρίβαν καὶ ἄλλους.

57 Κουτσονίκα αὐτ. σελ. 196.

Οἱ Τοῦρκοι δὲν προσέβαλαν τὸ κέντρον τοῦ φρουρίου, ὅπου ἦσαν ὁ Μάρκος καὶ ὁ Λόντος μετὰ τῶν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν των 500. Δὲν προσέβαλαν ἐπίσης τὴν δυτικὴν πλευράν, ὅπου ἦσαν 600, οἱ πλεῖστοι Καλαβρυτινοί, οἱ λοιποὶ δὲ Μεσολογγίται καὶ Ἀνατολικιώται ὑπὸ τὸν Ζαΐμην καὶ ἄλλους⁵⁸, περιορισθέντες ἐκεῖ μόνον εἰς ψευτοεπιδείξεις.

Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐφόδου, ἐγκατέλειψαν τὸν Βρυώνην οἱ ὀπλαρχηγοὶ τοῦ Βάλτου, Ράγκος, Ἴσκος καὶ Βαλτινός, ἀναχωρήσαντες, τῇ ἀδείᾳ τοῦ Βρυώνη, ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι μετέβαιναν πρὸς προμήθειαν τροφίμων, διεδόθη δὲ δι' αὐτοὺς ὅτι κατέλαβαν τὰ στενὰ τοῦ Μακρυνόρους. Ἐπίσης διαδόθη ὅτι ἤρχετο ἀσταμάτητα. Ἐπίσης ὅτι ὁ Κίτσος, τοὺς Τούρκους, τοὺς ἀφάνισε. Φοβηθέντες ὥς ἐκ τούτου οἱ ἐχθροί, διότι ἡ ἐκ τῶν χειμάρρων πλημμύρα τοῦ ποταμοῦ, καθ' ὃν τρόπον περιγράφει τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν ὑπὸ τὸν Ῥάνκον, βλέποντες ἐκ Πελοποννήσου τοὺς Σισαμάνες καὶ ἄλλους εἶχαν διὰ τῆς γειτονίας, δὲν κατιζόμενοι δὲ ἀπὸ τοὺς πυρετούς, ἠναγκάσθησαν νὰ λύσουν τὴν πολιορκίαν καὶ φύγουν κρυφὰ τὴν ἀπειλητικὴν καὶ θυελλώδη νύκτα τῆς 31 Δεκεμβρίου 1822.

Οἱ ἐν Μεσολογγίῳ, ἐξυπνήσαντες τὴν πρωΐαν τοῦ νέου ἔτους (1823), εὔρον λαμπρὸν πρωτοχρονιάτικον δῶρον. Τὸ Τουρκικὸν στρατόπεδον ἔρημον ἀνδρῶν, τὰς σκηνάς των, τὰ κανόνια των (ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα μόνον εἶχαν πάρει), πολεμικὰ ἐφόδια καὶ αὐτὰ τὰ ἐπιπλά των πασάδων ἐγκαταλελειμμένα. Ἀναχωρήσαντες, ἠκολούθησαν δύο δρόμους. Οἱ ὑπὸ τὸν Βρυώνην διέβησαν διὰ τῆς Κλεισούρης, οἱ δὲ ὑπὸ τὸν Κιουταχὴν ἐπῆραν τὸν Ζυγὸν τοῦ Κερνάβου.

Συνηντήθησαν εἰς τὸ Βραχῶρι, ὅπου εὔρον παντελῇ ἔλλειψιν τροφίμων. Ἦθελον νὰ προχωρήσουν, ἀλλ' ὁ ποταμός, ἐξογκωθείς ἀπὸ τὰς βροχάς, τοὺς ἐκλείσε τὸν δρόμον. Ἦλλαξαν διεύθυνσιν καὶ ἀπεφάσισαν νὰ περάσουν ἀπὸ τὴν Εὐρυτανίαν καὶ τὰ Ἄγραφα. Ἐξεκίνησαν ὅλοι ἄνδρες. Ὁ Καραϊσκάκης τοὺς προσέβαλε ἐνῶ διήρχοντο ἀπὸ τὸν Ἅγιον Βλάσιον, καὶ τοὺς ἠνάγκασε νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὸ Βραχῶρι μὲ ἀπώλειαν 200 ἀνδρῶν.

Ἐκεῖ δέ, στερούμενοι τροφῆς καὶ καταλυμάτων, διότι τὸ πᾶν εἶχεν ἐρειπωθῇ, ἐφυγαν διὰ τοῦ Ἀχελώου. Ὁ ποταμὸς ἐξηκολούθει νὰ εἶνε ἐξογκωμένος, τὰ βατὰ μέρη μόλις ἠδύναντο νὰ πατηθοῦν, καὶ τὸ ρεῦμά του ἦτο πολὺ ἰσχυρόν. Διὰ νὰ ἀνακόψουν τὴν ὁρμὴν του οἱ τολμηρότεροι καὶ ἐπιδεξιώτεροι ἱππεῖς, ἀκίνητοι ἐστάθησαν ἐντὸς τοῦ ποταμοῦ εἰς τρεῖς στοίχους. Ὁ ζωντανὸς οὗτος φραγμὸς ἀνεχαίτιζε τὴν δύναμιν τοῦ ρεύματος, καὶ οἱ πεζοὶ κατῶρθωναν νὰ περνοῦν κρατοῦντες ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν των τὰ ὅπλα καὶ τὰς φυσιγγιοθήκης των. Ἀλλὰ πολλάκις ἡ ὁρμὴ τοῦ ρεύματος διέσπασε τὰς ἱπποστοιχίας, διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν ὥραίαν ἐκφρασιν τοῦ Τρικoupη, ἀνέτρεψε καὶ ἐπνίξεν ἵππους, ἀναβάτας καὶ πεζοὺς ἐντὸς τῆς ὁρμητικῆς δίνης του. Ἐσχηματίζετο πάλιν ὁ φραγμὸς, ἀλλὰ καὶ πάλιν διεσπᾶτο. Ὅταν δὲ μετὰ πολλὰς περιπετείας κατῶρθωσαν νὰ διαπεραιωθοῦν εἰς τὴν ἀντίπεραν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ καὶ νὰ φθάσουν εἰς τὸν Καρβασσαρᾶν, ἔλειψαν 2500 ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι ἐχάθησαν εἰς τὰ θολὰ τοῦ Ἀχελώου νερά.

Ἀπὸ τὸν Καρβασσαρᾶν διεβιβάσθησαν θαλασσίως ὁ μὲν Βρυώνης μὲ τὸν Βαρνακιώτην εἰς Πρέβεζαν, ὁ δὲ Κιουταχῆς εἰς Ἄρταν, καὶ ὁ Μενικόλας ἐβάδισε πρὸς τὸ ἄρματολίκι του.

⁵⁸ Μεσολογγίται καὶ Ἀνατολικιώται ἦσαν κατὰ Τρικoupην καὶ εἰς τὴν δυτ. πλευράν τοῦ φρουρίου ὑπὸ τὸν Ζαΐμην «καὶ ἄλλους». Δὲν ὀνομάζει πάλιν τὸν ἀρχηγόν.

Μὲ τὸ ἔτος 1822 ἐπερατώθησαν οἱ κατὰ τὸ β' ἔτος τοῦ πολέμου ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα. Αἱ ἐκστρατεῖαι τῶν Ἑλλήνων εἰς Ἡπειρον, Μακρυνόρος καὶ Ξηρόμερον ὑπῆρξαν ἀτυχεῖς δι' αὐτούς. Ἡ πρὸς ἄλωσιν τοῦ Μεσολογγίου ἐκστρατεία, ἀπέβη ἐπίσης ἀτυχὴς διὰ τοὺς Τούρκους. Αἱ πρῶται ὑπῆρξαν ἔργον τοῦ Μαυροκορδάτου. Ἡ πρὸ τῶν τειχῶν τοῦ Μεσολογγίου ἐπιτυχία τῶν Ἑλλήνων, ὀφείλεται εἰς τὴν πρωτοβουλίαν καὶ τὴν φιλοπατρίαν τῶν Μεσολογγιτῶν. Ἐν τούτοις τὴν οἰκειοποιήθη ἐκείνος. «Τὸν Μαυροκορδάτον, τιμῶσα ἡ Ἐθνοσυνέλευσις διὰ τὴν ἐν Μεσολογγίῳ διαγωγὴν του, ὑπῆντησε προσερχόμενον», γράφει ὁ Τρικούπης (Ἱστορ. Ἑλλην. Ἐπαν. Γ', σελ. 29). Ὁ δὲ Σπηλιάδης (Ἀπομν. Α' σελ. 500), ὁ ἐχθρικῶς πρὸς ἐκείνον διακείμενος, προσθέτει ἀνεξετάστως: «Ἡ Βουλευτικὴ Ἐπιτροπὴ τὴν 31 Ἰανουαρίου εἶχεν ἀποφασίσαι νὰ δοθῇ ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν ἐπίσημον εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Ἀλέξ. Μαυροκορδάτον διὰ τὰς ἐκδουλεύσεις του εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα καὶ τοῦτο ἦτο δίκαιον, διότι ὁ Μαυροκορδάτος τουλάχιστον ἔσωσε τὸ Μεσολόγγι».

Ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ ἱστορικοί, ἀποδίδουν τὴν ἄμυναν τοῦ Μεσολογγίου εἰς τοῦ Μαυροκορδάτου τὴν ἔμπνευσιν καὶ τοῦ Μάρκου τὴν ἀνδρείαν. Ἐνῶ εἰς τοὺς ἀληθεῖς αἰτίους τῆς ἐπιτυχίας τῆς α' πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου οὐδεὶς ἐπρόσεξε· τὸν κατὰ ταύτην Ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν Ἀθαν. Ραζηκότσικαν, τὸν ἀπεσιώπησεν ἡ Ἱστορία, καὶ ἡ Πολιτεία οὔτε εἰς αὐτόν, οὔτε εἰς κανένα Μεσολογγίτην ἀπένειμε στρατιωτικὸν βαθμόν. Ὁ ἐκ Μεσολογγίου Ἱστορικὸς εἶχε περιορισθῇ μόνον νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος εὗρε τοὺς Μεσολογγίτας ὁμογνώμονας, ἐνῶ συνεπέστερον θὰ ἦτο ἂν ἔλεγεν ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος ἠκολούθησε τὴν γνώμην τῶν Μεσολογγιτῶν. Μόνον ὁ Κουτσονίκας προσθέτει εἰς τὴν Ἱστορίαν του: «Οἱ ἔγκριτοι τῶν πολιτῶν τοῦ Μεσολογγίου Κοτσικαῖοι, Μπονισιέροι, Πλατυκαῖοι, Σιδέρηδες καὶ λοιποί, ἔδειξαν κατὰ τὴν πολιορκίαν ταύτην ἀκραιφνῆ πατριωτισμόν, καθὼς καὶ ἅπαντες οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως... Μόνον ὅτι οἱ κάτοικοι οὗτοι ἦσαν ἄπειροι τῶν πολέμων, ἔδειξαν μ' ὅλα ταῦτα ἀκολούθως τεραστίαν ἀνδρείαν.»

Ζ΄.
Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μουσταῆ.
(Β΄. Πολιορκία).

Ὁ Μαυροκορδάτος διορίζεται πρόεδρος τῆς Βουλῆς. — Μεταβαίνει εἰς Μεσολόγγι πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ Μεταξᾶ. — Ἔργα τοῦ Στάνχωπ. — Συνέχισις αὐτῶν ὑπὸ Βύρωνος. — Ἐριδες μεταξὺ Μεσολογγιτῶν καὶ Σουλιωτῶν. — Ματαίωσις ἐκστρατείας Ναυπάκτου. — Ῥῆξις μεταξὺ Σουλιωτῶν καὶ πυροβολητῶν. — Τραυματίζεται θανάσιμως ὁ Γερμανὸς λοχαγὸς Σάσα. — Παραβίασις ἀνάκρου Βύρωνος. — Ἀπομάκρυνσις Σουλιωτῶν ἐκ Μεσολογγίου. — Θάνατος Βύρωνος. — Ἀποτυχοῦσα ἐκστρατεία Βύρωνος.

Ὁ Μαυροκορδάτος, μετὰ τὴν λύσιν τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, μετέβη εἰς Πελοπόννησον. Ληξάσης τῆς περιόδου τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος, συνεκλήθη εἰς Ἄστρος Β΄ Ἔθνοσυνέλευσης, κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπερίσχυσε τὸ Στρατιωτικὸν κόμμα, ἐνισχυθὲν ἐκ τῶν κατὰ τὸν ἀγῶνα ἐπιτυχιῶν του. Καταργοῦνται αἱ Γερουσίαι καὶ ὁ Ἀρειος Πάγος καὶ ἀποφασίζεται νὰ διορισθοῦν Ἐπαρχοι. Ἡ Ἔθνοσυνέλευσις διαλύεται τὴν 18 Ἀπριλίου 1823 καὶ συνιστᾶται νέον Ἐκτελεστικὸν σῶμα. Ὁ Μαυροκορδάτος, καίτοι ἦτο ἐκ τῶν ἡττημένων, ἐκτοπίζει τὸν Νέγρην καὶ διορίζεται Γραμματεὺς αὐτοῦ.

Ὁ Μαυροκορδάτος, ἂν καὶ ἡ ὑπηρεσία του ὡς Διευθυντοῦ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος εἶχε λήξει τὸν Ὀκτώβριον 1822, ἐν τούτοις τὴν 7 Μαρτίου διορίζει Διοικητικὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, λαβοῦσαν τὸν τίτλον Γενικῆς Ἀρμοστείας, ἀπαρτιζομένην ἀπὸ τοὺς Ἰω. Παπαδάκην, Ἀλέξιον Βλαχόπουλον καὶ Τάτσην Μαγγίναν, καὶ Διευθυντὰς τῆς Αἰτωλίας τοὺς Κωνστ. Πεταλᾶν, Ἰωάν. **Τρικούπην** καὶ Ἀναστ. Παπαλουκᾶν.

Τὸ νέον Ἐκτελεστικὸν δυσπιστεῖ πρὸς τοὺς φίλους του, καὶ τὴν 4 Ἰουνίου διορίζει Γεν. Ἐπαρχον τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος τὸν Κων. Μεταξᾶν, Ἀρχηγὸν τοῦ σώματος τῶν Κεφαλλήνων εἰς τὸ ἐν Πάτραις Στρατόπεδον, καὶ δι' ἑτέρου διατάγματος τοῦ ἀπονέμει στρατιωτικὴν ἐξουσίαν καθ' ὅλην τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα. Διὰ τοῦ διορισμοῦ του ἔπαυεν ἡ ἐξουσία τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῶν Διευθυντιῶν.

Ὁ Τσερκέζος στόλος ὑπὸ τοῦ Χοσρέφ πασᾶ, ἐκπλεύσας ἀπὸ τὸν Ἑλλήσποντον, ἔφθασεν εἰς Πάτρας τὴν 5 Ἰουνίου καὶ, ἐνισχυθεὶς ἀπὸ τὸν καταπλεύσαντα στόλον τῆς Ἀλγερίας καὶ Τύνιδος, ἀπέκλεισε διὰ θαλάσσης τὸ Μεσολόγγι καὶ τὰ παράλια τῆς Ἀκαρνανίας. Μόλις οἱ τὸν ἰσχυρὸν ἀποκλεισμόν, δύο Μεσολογγίτικες γαῖτες μετέβησαν εἰς τὴν ἐναντι Πελοποννησιακὴν ἀκτὴν καὶ μετέφεραν, μετὰ τόσους κινδύνους, ἀδιαλώβητον εἰς Μεσολόγγιον τὸν νέον Ἐπαρχον, ἀκολουθούμενον ἀπὸ τίνας τῶν στρατιωτῶν του.

Ἡ Δυτικὴ Ἑλλὰς ἀπειλεῖτο κατὰ τὸ 1823 ἀπὸ νέας καθόδου στρατοῦ. Ἀλλ' εἰς τὰς ὑπαρχούσας ἐκεῖ δυνάμεις εἶχαν ἐμφιλοχωρήσει διχόνοιαι.

Ἀπὸ τὴν α' πολιορκίαν εἶχαν παραμείνει ἐν Μεσολογγίῳ τὰ σώματα τῶν Σουλιωτῶν, τὰ ὅποια στερούμενα προσόδων, ἐμισθοτροφοδοτοῦντο ἀπὸ τὴν κοινότητα τοῦ Μεσολογγίου, ἐφ' ᾧ ἐδυσφόρει.

Εἰς τὸ Ξηρόμερον ἀντεμάχοντο διὰ τὴν Ἀρχηγίαν οἱ Χασαπαῖοι καὶ ὁ Τσόγκας πρὸς τὸν Θεόδ. Γρίβαν, ὁ ὁποῖος εἶχε φονεύσει τρεῖς ἐκ τῶν Χασαπαίων. Ἦλθαν εἰς ῥῆξιν, ἔτρεξε πρὸς βοήθειαν τῶν πρώτων ὁ Μάρκος, τοῦ δὲ Γρίβα ὁ Τζαβέλλας, τὸν ἐλευθέρωσεν, ἀποκλεισθέντα ὑπ' ἐκείνων, καὶ τὸν ἔφερεν ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου πλησίον τῶν Ἴσκου καὶ Ῥάνκου.

Οἱ ἐν Μεσολογγίῳ εἶχαν ἀνακουφισθῇ ἐκ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν Σουλιωτῶν.

Ἀλλὰ, μετὰ τὴν ἐκ Ξηρομέρου ἀπομάκρυνσιν τοῦ Γρίβα, ὁ Μπότσαρης ἐπανῆλθεν εἰς τὸ Μεσολόγγι. Ἦλθε μαζί του καὶ ὁ Τσόγκας καὶ τὸ κατέλαβαν ὡς ἐχθροί. Ἐπανῆλθεν ἐπίσης καὶ ὁ Τζαβέλλας. Εὐρίσκετο μὲν εἰς διάστασιν πρὸς ἐκείνους, ἀλλ' οὐδὲν ἦλθαν εἰς ῥῆξιν.

Οἱ Σουλιῶται καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Τσόγκα ἐνεκατεστάθησαν αὐθαιρέτως εἰς τὰς οἰκίας τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ ἐξηκολούθουν διὰ τῆς βίας νὰ διατρέφονται ἀπὸ αὐτοῦς, λαμβάνοντες μερίδας περισσοτέρας τῶν ἀνδρῶν ποὺ εἶχαν.

Οἱ περὶ τὸν Τσόγκαν καὶ Μάρκον ἠξίουσαν νὰ ἐκδιωχθῇ ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα ὁ Γρίβας, μὴ θέλοντες νὰ ἐκστρατεύσουν ἐφ' ὅσον οὗτος παρέμενεν ἐκεῖ.

Διήρει ἐπίσης τοὺς Σουλιώτας καὶ τοὺς Τριχωνίους ὀπλαρχηγούς τὸ ζήτημα τοῦ Ζαπαντίου, καθότι ἡ Ἐθνοσυνέλευσις εἶχεν ἀποφασίσει νὰ δώσῃ εἰς ἐκείνους τὰς πλουσίας γαίας τῶν ἀναχωρησάντων τῶν Τούρκων, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τοῦ Ζαπαντίου, συντελέσαντες πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων, τὰς ἤθελαν δι' ἑαυτούς.

Καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Ἀρχηγοὶ κατεφέροντο κατὰ τοῦ Μάρκου, προβιβασθέντος εἰς στρατηγὸν καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Μαυροκορδάτου, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἔμειναν χιλιάρχοι, καίτοι ἦσαν ἀρχαιότεροί του.

Ἦπῃρχε προσέτι καὶ μεγάλη ἀντιπολίτευσις κατὰ τοῦ Μαυροκορδάτου. Προέτρεξε δὲ καὶ ἡ φήμη ὅτι ὁ Μεταξᾶς ἤρχετο νὰ τὸν ἀντιπολιτευθῇ.

Οὗτος, μὲ ἄκραν δεξιότητα, κατώρθωσε νὰ συμβιβάσῃ τὰ διεστῶτα. Ἐπῆρεν ὡς γραμματέα του τὸν Λουριώτην, ἔμπιστον τοῦ Μαυροκορδάτου, ὑποδειχθέντα ὑπὸ τοῦ Μάρκου, συνεκάλεσε συνέλευσιν εἰς τὰ Κερασοβίτικα Καλύβια ἀπὸ τοὺς ὀπλαρχηγούς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ τοὺς προκρίτους τοῦ Μεσολογγίου Ἄθαν. Ραζηκότσικαν, Παλαμᾶν, τὸν Καραπιπέρην, καὶ Παῦλον Μπονισιέρην. Ἐγίνε δεκτὸν μεταξὺ Μεσολογγιτῶν καὶ Σουλιωτῶν, ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ περιορισθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν ταϊνίων ποὺ θὰ ἐλάμβανον οἱ Σουλιῶται εἰς τὴν ποσότητα τῶν ἀληθῶς ὑπαρχόντων ἀνδρῶν, καὶ τὰς ὁποίας θὰ ἐχορήγει ἡ κοινότης ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Φροντιστοῦ Δεληγιώργη, καὶ ἀφ' ἐτέρου νὰ ἐγκαταλείψουν τὰς αὐθαιρέτως καταληφθείσας οἰκίας καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς ἐκείνας ποὺ θὰ παρεχώρει ἡ κοινότης. Ἐσυμφιλίωσε τοὺς Τζαβελλαίους μὲ τὸν Μπότσαρη, ἐπέτυχε νὰ ἀναχωρήσῃ ὁ Γρίβας διὰ Πελοπόννησον, καὶ ὁ Μάρκος φιλοτιμηθεὶς ἔσχισε τὸ δίπλωμα τῆς στρατηγίας ἐνώπιον τῶν ἄλλων ὀπλαρχηγῶν, ἔμεινε δὲ ἐκκρεμὲς τὸ ζήτημα τοῦ Ζαπαντίου.

Ἐπῆλθεν οὕτω πρόσκαιρος γαλήνη, καὶ οἱ ὀπλαρχηγοὶ ἐξῆλθαν πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐχθροῦ.

Ὁ Πατραϊκὸς κόλπος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀποκλεισμένος. Ὁ Χοσρέφης, πληροφορηθεὶς ὅτι τὰ Ἑλληνικὰ στρατεύματα ἀνεχώρησαν, ἔκαμεν τὴν 14 Ἰουλίου ἀπόβασιν 300 ἀνδρῶν εἰς τὸ Κρυονέρι, οἱ ὅποιοι ἐπροχώρησαν εἰς Γαλατᾶν καὶ Μποχώρι. Ὁ Ἐπαρχος ἐξεστράτευσε κατ' αὐτῶν ἐπὶ κεφαλῆς, ὡς γράφει, τῆς φρουρᾶς του καὶ Μεσολογγιτῶν τινων, τοὺς ἐκτύπησε καὶ τοὺς ἠνάγκασε νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὰ πλοῖα των.

Τὴν ἐπιούσαν ἔγινε νέα ἀπόβασις ἐκ διπλασίου ἀριθμοῦ ἀνδρῶν, ὁ δὲ Μεταξᾶς, ἀναμένων αὐτοὺς καὶ ἐνισχυθεὶς ὑπὸ ἄλλων Μεσολογγιτῶν καὶ Αἰτωλικιωτῶν, τοὺς ἐκτύπησε προχωρήσαντας, τοὺς ἔτρεψεν εἰς φυγὴν καὶ τοὺς ἠνάγκασε νὰ καταφύγουν πάλιν εἰς τὰ πλοῖα των, ἀφήσαντας 15 νεκροὺς, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀπωλείας τὴν μὲν πρώτην ἡμέραν 4 νεκροὺς καὶ 11 τραυματίας, τὴν δὲ δευτέραν 8 νεκροὺς.

Ὁ Τρικούπης γράφει ὅτι κατὰ τὴν μάχην ταύτην ἔλαβαν μέρος μόνον Μεσολογγίται καὶ Ἀνατολικιώται, ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχηγῶν του. Οὔτε δὲ καὶ ὁ Μεταξᾶς τοὺς ὀνομάζει. Ἐξ ἰδιοχείρου σημειώματος τοῦ ἀειμνήστου Ἐπαμεινώνδα Δεληγιώργη ([παράρτ. 10](#)), γραφέντος κατ' ἀφήγησιν τοῦ πατρὸς του, ἐξάγεται ὅτι εἶχε καὶ αὐτὸς λάβει μέρος εἰς τὴν μάχην ταύτην.

Ἡ Τουρκία διὰ τὸ τρίτον ἔτος τοῦ πολέμου ἠτοίμασε σώματα στρατοῦ ἐξ Ἡπείρου καὶ Ἀλβανίας, ἐν ὑπὸ τὸν Πασσᾶν τῆς Σκόδρας Μουσταῆν, θὰ κατήρχετο διὰ τῶν Ἀγράφων καὶ ἄλλο, ὑπὸ τὸν Ὁμέρ Βρυώνην, θὰ διέβαινε τὸ Μακρυνόρος.

Ὁ Βρυώνης, μετὰ ἐπανειλημμένας διαταγὰς τῆς Πύλης, ὕστερα ἀπὸ πολλὰς δυσκολίας, διότι οἱ Ἀλβανοὶ εἶχαν καταληφθῇ ὑπὸ πανικοῦ, ἐνθυμούμενοι τὰς συμφορὰς τῆς περυσινῆς ἐκστρατείας, καὶ ἐπὶ μισθῷ μεγαλυτέρῳ τοῦ συνήθους, κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ μετὰ τοῦ Κιουταχῆ 6.000 ἀνδρῶν.

Ὁ δὲ Μουσταῆς, συγκεντρώσας περὶ τὰς 16.000 στρατοῦ ἐξ Ἀλβανίας καὶ Θεσσαλίας, ἔφθασεν ἄνευ ἀντιστάσεως μέχρι Καρπενησίου, μετὰ δὲ τὸν ἐκεῖ ἡρωϊκὸν θάνατον τοῦ Μάρκου καὶ τὴν διάλυσιν τοῦ ἐν Καλιακούδα Ἑλληνικοῦ στρατοπέδου, προχωρεῖ ἀκωλύτως, Σεπτεμβρίου σταθμεύουν ἔξωθι τοῦ Αἰτωλικοῦ. Οἱ ὑποχωροῦντες πρὸ τοῦ προχωροῦντος ἐχθροῦ ὀπλαρχηγοὶ τῆς Δυτ. Ἑλλάδος Κώστας Μπότσαρης, Μακρῆς, Τσόγκας καὶ Κίτσος Τζαβέλλας κατέφυγον εἰς τὸ Μεσολόγγι.

Τμημα ἐχθρικὸν ἐπροχώρησε καὶ κατέλαβε τὸ Μποχώρι καὶ τὸν Γαλατᾶν, ὅπως διατηρῇ τὰς μετὰ τοῦ Κρυονερίου συγκοινωνίας του, ὅπου θὰ ἀπεβιβάζοντο, διὰ τὸ στρατόπεδόν του, τὰ ἐκ Πατρῶν ἐφόδια.

Στρατὸς Τουρκικὸς δὲν ἐστάθη πρὸ τοῦ Μεσολογγίου, ἐπολιορκήθη μόνον τὸ Αἰτωλικόν.

Ἡ μετὰ Μεσολογγίου καὶ Αἰτωλικοῦ, διὰ θαλάσσης, συγκοινωνία δὲν διεκόπη. Κανόνια, πολεμικὸν ὕλικόν καὶ τροφαὶ μετεφέροντο ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι παρείχαν ὅλα τὰ προϊόντα των καὶ εἰς ὅλα τὰ καταστήματά των ὑπάρχοντα τρόφιμα καὶ ἐκποιούσαν, πρὸς χρῆσιν τῆς ἐν Μεσολογγίῳ φρουρᾶς, καὶ τῶν ἐν Αἰτωλικῷ. Ἀλλ' ἔνεκα τοῦ θαλασσίου ἀποκλεισμοῦ, ἡ εἰσαγωγὴ ἐγένετο διὰ τῶν κρυφῶν διάπλων, καθισταμένη δαπανηροτέρα καὶ μικρότερα. Ἐφ' ᾧ οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου παρεπονούντο καὶ κατηγοροῦν τὸν Ἐπαρχον, διότι δὲν ἔκαμνε τὰς ἀναγκαίας προβλέψεις.

Ἀλλὰ μᾶλλον ἡ Κυβέρνησις δὲν ἠδύνατο νὰ φροντίσῃ καὶ ἀποστείλῃ προμηθείας, ἕνεκα τῶν δυσχερειῶν εἰς τὰς ὁποίας τὴν ἔφεραν αἱ ἐμφύλιοι διαιρέσεις.

Καὶ εἶχε μὲν ἐπανέλθει ὁ Τουρκικὸς στόλος εἰς τὴν βάσιν του, προτοῦ κατέλθῃ ὁ Μουσταῆς, ἀλλ' ἀφῆκε πλοῖα τινά, τὰ ὁποῖα ἐξηκολούθησαν τὸν ἀποκλεισμόν. Ἀλλὰ καὶ κατὰ ξηρὰν ὑφίσταντο εἶδος ἀποκλεισμοῦ· δὲν εἶχαν ἐλευθερίαν νὰ ἐξέρχωνται τῆς πόλεως καὶ συγκοινωνοῦν μὲ τὰ ἄλλα μέρη, διότι συνήντων πολυαρίθμους φρουράς, αἱ ὁποῖαι συνώδευαν τὰς ἐχθρικὰς ἐφοδιοπομπάς, μεταβαινούσας εἰς Μποχώρι ἢ ἐπιστρεφούσας ἀπὸ ἐκεῖ. Καὶ ἐνῶ εὐρίσκετο εἰς τὸ Μεσολόγγι ἐπαρκὴς δύναμις, τοὺς ἄφηναν νὰ ἐκπληροῦν ἀνεμπόδιστοι τὸν προορισμόν των.

Ἐν τούτοις ἀργά, μετὰ παρέλευσιν διμήνου, ὁ Τζαβέλλας μὲ 300 ἄνδρας καὶ 50 Μεσολογγίτας (πάλιν σιωπᾶται τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχηγοῦ των), παρεφύλαξαν εἰς τὸ Σκαλί, στενὴν δίοδον ἐπὶ τοῦ Ἀρακύνθου, ἄνωθι τῆς Φοινικιάς, ἐπυροβόλησαν κατὰ ἀποσπάσματος ἐκ πεζῶν καὶ ἱππέων, διερχομένων ἐκεῖθεν, ἐφόνευσαν πολλοὺς καὶ διεσκόρπισαν τοὺς ἄλλους, ἐξ ὧν μερικοὶ ἔπεσαν καὶ ἐπνίγησαν εἰς τὸν βάλτον. Ἐπανελθόντες εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἔφεραν πολλὰ λάφυρα καὶ 130 κεφαλὰς.

Ἡ ἐπιτυχία αὕτη ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ κάμουν καὶ ἄλλας νυκτερινὰς ἐξόδους, καθ' ἃς ἐφόνευσαν καὶ συνέλαβαν πολλοὺς Τούρκους καὶ ζῶα.

Μετὰ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Σκαλιοῦ, ἡ μεταφορὰ τροφίμων ἦτο περιορισμένη καὶ ἤρχισαν νὰ αἰσθάνωνται τὴν ἔλλειψίν των. Ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου εἶχεν ἐνσκήψῃ εἰς τὸ στρατόπεδόν των πανώλης.

Ἡ πολιορκία τοῦ Αἰτωλικοῦ οὐδόλως ἐστενοχῶρει τοὺς πολιορκουμένους. Αἱ ζημίαι τὰς ὁποίας τὸ πυροβολικὸν τῶν Τούρκων ἐπροξένησεν εἰς τὴν πόλιν ἦσαν μικραί, «Ὅλη ἡ ζημία, ἡ προξενηθεῖσα ἐκ τῶν σφαιρῶν καὶ τῶν βομβῶν τῶν πολιορκητῶν, συνίστατο εἰς τὴν καταστροφὴν ὀλίγων σαθρῶν οἰκίσκων καὶ καλυβῶν. Μᾶς ἔδειξαν μίαν οἰκίαν, τὴν ἐγγυτοτέραν ἴσως πάσης τῆς πόλεως, κατὰ τῆς ὁποίας οἱ Τούρκοι διηύθυναν τὰ πυρά των, ρίψαντες κατ' αὐτῆς διακοσίας τοῦλάχιστον μπάλας τηλεβόλων, χωρὶς νὰ τὴν ἐπιτύχουν οὐδεμίαν κἄν φοράν» γράφει ὁ Γάμβας, ἐπισκεφθεὶς μὲ τὸν Βύρωνα τὸ Αἰτωλικὸν δύο μῆνας μετὰ τὴν λύσιν τῆς πολιορκίας.

Αἱ αἰτίαι αὗται καὶ ὁ ἐπικείμενος χειμὼν ἠνάγκασαν τὸν ἐχθρὸν νὰ φύγῃ τὴν 30 Νοεμβρίου. Καὶ ὁ μὲν Βρυώνης ἐπέστρεψε διὰ τῆς Ἀκαρνανίας εἰς Πρέβεζαν, ὁ δὲ Μουσταῆς μετέβη διὰ τοῦ Μακρυνόρους εἰς τὴν ἑδραν του, καὶ εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας ποῦ διῆλθεν, εἰσήγαγε τὸ μόλυσμα τῆς πανώλους.

Η΄. Οἱ Σουλιῶται.

Ἔργασίαι Β΄ Ἐθνοσυνελεύσεως. — Νίκη στρατιωτικῶν. — Ὁ Μαυροκορδάτος διορίζεται Γραμματεὺς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ. — Διορισμὸς ὡς Γεν. Ἐπάρχου Αἰτωλίας. — Ἀφιξίς του διὰ μέσου τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου. — Διχόνιαι μεταξὺ Σουλιωτῶν καὶ Μεσολογγιτῶν, καὶ ὅπλαρχηγῶν πρὸς ἀλλήλους. — Ὁ Ἐπαρχος συμβιβάζει τὰς ἐγκαίρως ταύτας. — Απόβασις Τουρκικοῦ στρατοῦ εἰς Κρυονέρι. — Μάχαι εἰς Μποχώρι — Γαλατᾶ. — Ἐκστρατεία καὶ κάθοδος Τούρκων. — Προσβολὴ Τουρκικῶν ἐφοδιοπομπῶν εἰς Σκαμνί. — Ἀναχώρησις Τούρκων.

Ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριον 1823 ἤρχισαν αἱ διαγωνίαι μεταξὺ Βουλευτικοῦ καὶ Ἐκτελεστικοῦ, τοῦ ὁποίου τὰ μέλη διηρέθησαν ἐπίσης. Ἀφ' ἐνὸς ὁ Κολοκοτρώνης, ὁ Πετρόμπεης, Χαραλάμης καὶ ὁ Ἀνδρέας Μεταξᾶς· ἀφ' ἑτέρου ὁ Ζαΐμης, ὁ Ἄνδρ. Λόντος, ὁ Μαυροκορδάτος, οἱ Ὑδραῖοι καὶ οἱ Σπετσιῶται. Αἱ διαφωνίαι αὗται ἐσύστησαν κατόπιν δύο ἀντιφερομένας Κυβερνήσεις καὶ κατέληξαν εἰς ἐμφύλιον πόλεμον.

Ὁ Μαυροκορδάτος κατῴρθωσε νὰ γίνῃ Πρόεδρος τοῦ Βουλευτικοῦ.

Ὁ Λόρδος Βύρων ἀνεμένετο νὰ ἔλθῃ εἰς τὸ Μεσολόγγι, καὶ ὁ Μαυροκορδάτος ἐπεδίωξε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν Μεταξᾶν. Δὲν τὸ ἐπέτυχε διὰ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ἀπὸ τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ἐξηρτᾶτο, διότι ἡ πλειοψηφία ἦτο κατ' αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ κατῴρθωσε διὰ τοῦ Βουλευτικοῦ. Φθάνει εἰς τὸ Μεσολόγγι, μετὰ τὴν λύσιν τῆς πολιορκίας τοῦ Αἰτωλικοῦ. «Κατ' εὐτυχίαν, γράφει ὁ Ἐπαρχος⁵⁹, ἀφίχθη ὁ Μαυροκορδάτος εἰς Μεσολογγιον ἡμέρας μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς πολιορκίας καὶ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Πασσᾶ τῆς Σκόδρας, ἄλλως ἤθελεν ἀποδοθῇ εἰς αὐτὸν ἡ ἐκδίωξις τοῦ ἐχθροῦ». Ὁ Ἐπαρχος, ἂν καὶ δὲν ἔλαβε κανέν ἑγγραφον ἀπολύσεώς του, ὑπεχώρησε καὶ τοῦ παρέδωκε τὴν Ἀρχήν. Ὁ Μαυροκορδάτος ἐνεκατεστάθη πάλιν ἐν Μεσολογγίῳ ὡς ἐπίσημος Ἀρχή, ὑπεδέχθη τὸν Βύρωνα καὶ ὁ Μεταξᾶς ἀνεχώρησε.

Πρὸ τοῦ Βύρωνος εἶχεν ἔλθῃ εἰς τὸ Μεσολόγγι ὁ Συνταγματάρχης Στάνχωπ, ἀντιπρόσωπος, ὡς εἶδαμεν, τοῦ ἐν Λονδίῳ Φιλελληνικὸς Κομιτάτου. Πρὸ αὐτοῦ εἶχαν συσταθῇ δύο Κομιτάτα εἰς Ζουρίχην, Γενεύην καὶ Γερμανίαν. Ὅλα ταῦτα εἶχαν ἀναθέσει τὴν ἀντιπροσωπείαν των εἰς τὸν Βύρωνα, κατηρτίσθη δὲ εἰς τὸ Μεσολόγγι Γενικὸν Κομιτάτον ὑπὸ τὴν Προεδρείαν τοῦ Συνταγματάρχου Μάγκης σίου Μπελλιᾶ ντὲ Λουναί. Ὁ Στάνχωπ, προτοῦ ἔλθῃ εἰς τὸ Μεσολόγγι, εἶχε συναντηθῇ μὲ τὸν Βύρωνα εἰς τὸ Ἀργοστόλι.

⁵⁹ Μεταξᾶ Ἀπομν., σελ. 167.

Ὁ Στάνχωπ, σχετισθεὶς μὲ τοὺς προκρίτους τοῦ Μεσολογγίου, γράφει ὅτι τοὺς εὗρεν ἔχοντας γνῶσιν τῶν ἔργων τοῦ Ἀγγλοῦ φιλοσόφου καὶ νομοδιδασκάλου Ἱερεμίου Μπένθαμ, καὶ ἤκουσε νὰ γίνεται λόγος περὶ δύο ἐκτάκτων παιδιῶν, ἀπαχθέντων ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐξ ὧν τὸ μὲν ἓνα κατεῖχε τὸ μέγα τάλαντον νὰ στιχουργῇ αὐτοσχεδίως, τὸ δὲ ἄλλο εἶχε μεγάλην ἰδιοφυΐαν εἰς τὰ μαθηματικά.

Ἐκάλεσεν εἰς συνέλευσιν τοὺς πολεμικοὺς Ἀρχηγούς καὶ προκρίτους τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ἀπεφάσισαν τὴν σύστασιν Μηχανουργείου, σώματος τακτικοῦ στρατοῦ καὶ Πυροβολικοῦ, καὶ ἔθεσαν τὰς βάσεις ἐκστρατείας κατὰ τῆς Ναυπάκτου καὶ τῶν Πατρῶν. Τὸ Μηχανουργεῖον διηύθυνεν ὁ Ἀγγλος Ἀρχιτεχνίτης Πάρρη, προσελήφθησαν δὲ εἰς αὐτό, ὡς βοηθοί του, δύο Μεσολογγίται, σεβαστὰ πρόσωπα, καθὼς γράφει ὁ Στάνχωπ. Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν ἦτο ὁ Δεληγιώργης, ὁ ἄλλος παραμένει ἄγνωστος.

«Τὸ σῶμα τοῦ Πυροβολικοῦ, ἐξακολουθεῖ ὁ Στάνχωπ, κάμνει προόδους. Εἰσῆλθαν εἰς αὐτὸ ἐκλεκτὰ πρόσωπα. Ὁ λαὸς τοὺς περιστοιχίζει, ὅταν κάμνουν γυμνάσια, καὶ αὐτὰ τὰ παιδιὰ μιμοῦνται τὰς κινήσεις των». Τὰ ἐκλεκτὰ πρόσωπα ἦσαν οἱ ἡσκημένοι εἰς τὴν πυροβολικὴν ναῦται τοῦ Μεσολογγίου, οἱ ὅποιοι κατόπιν ἔκαμαν τόσα θαύματα κατὰ τὴν τελευταίαν πολιορκίαν.

Ἐσύστησε φαρμακεῖον, ταχυδρομεῖον, εἰσήγαγεν εἰς τὰ σχολεῖα τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον, ἐξέδωκεν ἐν Μεσολογγίῳ δύο ἐφημερίδας, «τὰ Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» καὶ τὸν «Ἑλληνικὸν Τηλέγραφον», μεθ' ὃ ἐκπληρώσας ἐν Μεσολογγίῳ τὴν ἀποστολὴν του ἀνεχώρησεν, ὡς εἶδαμεν, ἐν πλήρει μετὰ τοῦ Βύρωνος ἀρμονίᾳ.

Ὁ Βύρων εἰργάσθη ἐπὶ τῶν αὐτῶν μὲ τὸν Στάνχωπ βάσεων. Ἐπρόσχε πολὺ εἰς τὸν καταρτισμὸν πυροβολικοῦ σώματος. Λαβὼν εἰδήσεις, ὅτι ἐκ τῆς πωλήσεως τῶν ἐν Ἀγγλίᾳ κτημάτων του εἰσεπράχθησαν 34,000 λίραι, ἤρchiσε νὰ ἀποσύρῃ ἐκ τοῦ ποσοῦ τούτου, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς συνομολογήσεως τοῦ δανείου, τὸ ὅποιον ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις διεπραγματεύετο ἐν Λονδίνῳ, καὶ ὅτι εἰσέπραττε, τὸ διέθετεν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος, ὦν εἰς τὸν βίον του λίαν κατάδικαιτος.

Ἐπιδιώκων νὰ ἐλαττώσῃ τὰς φρικαλεότητας τοῦ πολέμου καὶ ἐμπνεύσῃ φιλάνθρωπα αἰσθήματα εἰς τοὺς ἀντιμαχομένους, ἐλευθέρωνε Τούρκους αἰχμαλώτους, εὐρισκομένους εἰς τὸ Μεσολόγγι.

Εἶχε προσλάβει εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του σῶμα 600 Σουλιωτῶν, μισθοδοτούμενον ὑπ' αὐτοῦ. Ἐμελέτα δὲ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Ναυπάκτου, ἐλθὼν εἰς συνεννόησιν μὲ τὴν ἐκεῖ Ἀλβανικὴν φρουράν.

Οἱ Σουλιῶται, μετὰ τὴν μάχην τῆς Καρπενησίου καὶ τῆς Καλιακούδας, εἶχαν ἐγκατασταθῇ πάλιν εἰς τὸ Μεσολόγγι. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μάρκου, τὴν ἀρχηγίαν τῆς ομάδος του ἀνέλαβεν ὁ θεῖός του Νότης. Ἦσαν ὅπως καὶ πρὶν ἀπαιτητικοί, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Μαυροκορδάτου, κατέστησαν ἀπαιτητικώτεροι ἀκόμη, «ἀπὸ τὰς περιποιήσεις τὰς ὁποίας τοὺς περιέβαλλε, θέλων νὰ ἔχῃ ἓνα στήριγμα πολιτικὸν καὶ προσωπικόν», γράφει ὁ Στάνχωπ⁶⁰. Τώρα δὲν ἡξίουσαν νὰ μισθοτροφοδοτοῦνται μόνον ἀπὸ τὴν κοινότητα· ἐζήτουν νὰ πληρώσῃ πρὸς αὐτοὺς τοὺς μισθοὺς των, ἀφ' ὅτου ἐγκατέλειψαν τὴν πατρίδα των. Δὲν ἤρκοῦντο εἰς τὰ καταλύματα, τὰ ὁποῖα κοινῇ συναινέσει τοὺς παρεχώρησεν ἡ κοινότης, ἀλλ' ἐζήτουν οἰκίας τῆς ἐκλογῆς των, τὰς οἰκίας ποὺ ἔμεναν οἱ πρόκριτοι.

60 Lettres du colonel Stanhope p. 125.

Ἔβγαζαν διὰ τῆς βίας τοὺς κατοίκους ἀπὸ τὰ σπίτια των, διὰ νὰ ἐπιτύχουν καλυτέρας οἰκίας. Ἀφήρουν διὰ τῆς βίας τὴν ξυλείαν των, διὰ νὰ θερμανθοῦν καὶ παρασκευάσουν τὸ φαγητόν των, ἀφαιροῦντες δὲ τὰ ξύλα, ἐφονεύθη ἕνας τῶν ἐνοίκων ἐκ τῆς πτώσεως τῶν ξύλων ([παράρτ. 11](#)). Ἐπροκάλουν καθ' ἑκάστην ταραχάς, δυναμένους νὰ καταλήξουν εἰς αἵματοχυσίαν. Τοὺς ἐξύβριζαν καὶ ἐφέροντο ἀναιδῶς πρὸς τὰς γυναῖκάς των, καὶ διὰ νὰ ἐξυβρίσουν τὸν Ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν, ἀπεπειράθησαν νὰ καταλύσουν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς μνηστῆς του. Προεκλήθη, ὡς ἐκ τούτου, συμπλοκὴ πεισματώδης, εἰς ἣν δύο μὲν Σουλιῶται ἐφονεύθησαν, δύο δὲ ἐτραυματίσθησαν ἐκ τῶν Μεσολογγιτῶν⁶¹. Οὗτοι ὑπερίσχυσαν καὶ τοὺς ἀπεδίωξαν τῆς οἰκίας.

Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο διηγεῖται περίπου καὶ ὁ Γάμβας⁶², ὁ γραμματεὺς τοῦ Βύρωνος:

«Ἡκούσαμεν, λέγει, πιστολισμούς καὶ δὲν ἐβραδύναμεν νὰ μάθωμεν ὅτι οἱ Σουλιῶται ἦλθαν μὲ τοὺς ἐντοπίους εἰς χεῖρας, διότι κατέλαβον εἰς οἰκίας ἀπόντων τῶν οἰκοδεσποτῶν, οἱ ὅποιοι, ὅταν ἐπῆγαν ἐκεῖ, ἠθέλησαν νὰ τοὺς ἀποδιώξουν. Συνεπλάκησαν, ἐγενικεύθη ἡ συμπλοκή, ἐφονεύθη ἕνας Μεσολογγίτης καὶ μεθ' ἡμέρας ἀπέθανεν ἕνας Σουλιώτης ἀπὸ τὰ τραύματα τὰ ὅποια εἶχε λάβει. Πολλοὶ δὲ ἄλλοι ἐπληγώθησαν σοβαρῶς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ φροντιστὴς τοῦ πολέμου, ἄνθρωπος πολὺ σέβας ἐμπνέων».

Ἡ πόλις συνεταράχθη, καὶ πολλοὶ ἐπίστευαν ὅτι τὸ κίνημα ἦτο προμελετημένον καὶ ὅτι ὑπῆρχε συνωμοσία κατὰ τῆς ἀσφαλείας τῆς πόλεως.

Φροντιστὴς τοῦ Πολέμου ἦτο ὁ Δεληγιώργης καὶ εἶναι γνωστόν, ὅτι αὐτὸς εἶχε μεταβῇ διὰ νὰ ἀποδιώξῃ τοὺς Σουλιώτας, καὶ ὅτι ἐπληγώθη εἰς τὴν ἀριστεράν χεῖρα, ἡ ὁποία ἔκτοτε κατέστη ἄχρηστος.

Ὁ Γάμβας καταγγέλλει προσέτι τοὺς Σουλιώτας ὡς ἐπιφόβους διὰ τοὺς κατοίκους, «οἱ ὅποιοι ἐπαραπονοῦντο ὅτι τοὺς εἶχαν κάμει περισσότερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους κακὰ».

Οἱ δὲ ἀπεσταλμένοι τοῦ Μεσολογγίου εἰς τὴν συγκροτηθεῖσαν εἰς Αἰτωλικὸν συνέλευσιν τῆς Δυτ. Ἑλλάδος, κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 23 Δεκεμβρίου 1824, «ἐπαράστησαν διὰ λόγου τὰς πολυειδεῖς ζημίας καὶ ἐνοχλήσεις, ὅσας κατὰ καιροὺς ὑπέφερον ἐκ μέρους διαφόρων Σουλιωτῶν». Καὶ οἱ κάτοικοι αὐτοῦ, δι' ἀναφορᾶς των πρὸς τὴν Διοίκησιν ([παράρτ. 11](#)), τοὺς παριστοῦν «βιαιοτέρους καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς» καὶ λέγουν ὅτι «ὅσα κακὰ δὲν ἐδοκίμασαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, κατὰ δυστυχίαν τὰ ἐδοκίμασαν ἀπὸ αὐτούς» καὶ διὰ μακρῶν τὰ ἀπαριθμοῦν.

Ὁ Τρικούπης⁶³ χαρακτηρίζει τὴν κατάστασιν ταύτην «ὡς ἀταξίαν τοῦ Στρατιωτικοῦ». Ἀλλὰ τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά», τὸ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Στάνχωπ ἐπίσημον ὄργανον τῆς πολιτικῆς τοῦ Μαυροκορδάτου, σιγᾷ περὶ αὐτῶν. Εἶχεν ὁ Μαυροκορδάτος μεταδώκει εἰς τὰς στήλας των ὅλην τὴν κατὰ τῶν Μεσολογγιτῶν ἀντιπάθειάν του.

61 Κάρπου Παπαδοπούλου, τὰ κατὰ Βαρνακιώτην σ. 58.

62 Gamba αὐτ. p. 113–114. Ὁ Γάμβας ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχηγούς τῶν Σουλιωτῶν κατακρίνει τὸν Νότην, ὁ ὁποῖος, προσθέτει, ὅτι πρὸς αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν του, μετήρχετο πᾶν μέσον διὰ νὰ ἐξαχρειώσῃ (debaucher) τοὺς στρατιώτας τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν.

63 Ἱστορ. Ἑλλήν. Ἑπαν. Γ', σελ. 88.

Ὁ Βύρων ἀπεφάσισε τὴν ἐκστρατείαν τῆς Ναυπάκτου. Ἡ ἐξ Ἀλβανῶν φρουρά της, μετὰ προηγηθεῖσαν συνεννόησιν, ἐδέχθη νὰ παραδοθῇ εἰς τὸν Βύρωνα, ἐὰν παρουσιάζετο μὲ Ἑλληνικὴν δύναμιν. Ἀπεφασίσθη νὰ καταλάβῃ ὁ Γάμβας, ἐπὶ κεφαλῆς Σουλιωτῶν, θέσιν τοῦ ἔξωθι τῆς Ναυπάκτου. Οἱ Σουλιῶται, διὰ νὰ κινήσουν, ἀπήτησαν τὸν διορισμὸν δύο στρατηγῶν, δύο συνταγματάρχων καὶ ἄλλων ἀξιωματικῶν, οἱ ὅποιοι ἀναλογοῦσαν πρὸς τὸ ἥμισυ τοῦ στρατοῦ. Ὁ Βύρων ἐπὶ τοσοῦτον ὠργίσθη ἐκ τῆς περιστάσεως ταύτης, ὥστε ἀπεφάσισε νὰ μὴν ἔχῃ πλέον καμμίαν σχέσιν μὲ τοὺς Σουλιώτας⁶⁴.

Ἐγκατελείφθη οὕτως ἡ κατὰ τῆς Ναυπάκτου ἐκστρατεία. Ἀπὸ τὰς στενοχωρίας τὰς ὁποίας ὁ Βύρων ἐδοκίμασε, τοῦ ἐπῆλθε τὴν 15 Φεβρουαρίου ἐπιληπτικὴ κρίσις, ἐξ ἧς ἔπεσεν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐξάγων ἀφρούς ἀπὸ τὸ στόμα καὶ συγκλονιζόμενος ἐκ τῆς ἀγωνίας. Ὁ Μπρούνο, ἀμαθὴς ἱατρός, τοῦ ἐπέθηκε βδέλλες ἐπὶ τῶν χροτάφων, αἱ ὁποῖαι ἐπροκάλεσαν αἱμορραγίαν. Μὲ δυσκολίαν τὴν ἐσταμάτησαν, ἐνῶ δὲ ἡμιλιπόθυμος εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς κλίνης του, ξαφνικῶς εἰσώρμησαν οἱ Σουλιῶται, καὶ μὲ ἀγρίας κραυγὰς ἐζήτουν τοὺς μισθοὺς των. Ἡ σκηνὴ αὕτη ἐπέφερεν εἰς τὸν Βύρωνα ἀντίθετον ἀποτέλεσμα. Ἐφάνη ἀναλαμβάνων ἐκ τῆς ἀσθενείας καὶ, διὰ τοῦ βλέμματός του καὶ τοῦ ὕφους του, ἐπεβλήθη εἰς αὐτοὺς καὶ ἔφυγαν⁶⁵.

«Μίαν ἄλλην ἡμέραν, γράφει ὁ Γάμβας⁶⁶, ῥῆξις σφοδρὰ εἶχε συμβῇ μεταξὺ τῶν Σουλιωτῶν καὶ τῶν πυροβολητῶν· ὁ Γερμανὸς λοχαγὸς Σάσσε εἶχε τραυματισθῇ κατ' αὐτὴν θανασίμως, οἱ Σουλιῶται δὲ ἦσαν ὅπλισμένοι, καὶ ὑπῆρχε φόβος ὅτι ἔμελλον νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τοῦ ὅπλοστασίου, ἴσως δὲ καὶ κατὰ τῆς οἰκίας μας (τῆς οἰκίας τοῦ Βύρωνος δηλαδή). Ἡ πόλις ὁλόκληρος κατείχετο ὑπὸ δεινοῦ φόβου. Συμβούλιον συνεκροτήθη παραχρήμα, τῇ συμμετοχῇ τοῦ Λόρδου Βύρωνος καὶ τοῦ συνταγματάρχου Στάνχωπ, ἀπεφασίσθη δὲ ἡ νὰ ἀπέλθουν οἱ Σουλιῶται ἐκ Μεσολογγίου, ἢ ὁ Λόρδος Βύρων, καὶ ὅλοι οἱ ξένοι, νὰ ἀναχωρήσουν ἐκ τῆς πόλεως... Ἡ ἀτομικὴ του ἀσφάλεια καὶ ἡ ὑγεία του καθίστων ἀναγκαῖον τὸ μέτρον τοῦτο». Ἐμειναν δέ, ἀφοῦ οἱ Σουλιῶται ἀνεχώρησαν ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, λαβόντες ἀπὸ τὴν κοινότητα 3.000 τάλληρα, τὰ ὁποῖα ἐδανείσθησαν ἀπὸ τὸν Βύρωνα.

Καὶ ἐὰν οἱ μεγάλοι Φιλέλληνες ἐγκατέλειπαν τότε τὴν Ἑλλάδα, ὁποῖαν δυσμενῇ τροπὴν διὰ τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα θὰ ἐλάμβανε τὸ πνεῦμα τοῦ Φιλελληνισμοῦ!

Εἶχαν ἐν τούτοις ἐγκαταλείψει τὸ μηχανουργεῖον καὶ ἀνεχώρησαν οἱ μετὰ τοῦ Πάρρη ἐλθόντες ἐξ Ἀγγλίας ἐργάται, «διότι ἤκουαν τὰς σφαίρας νὰ συρίζουν ἄνωθεν τῶν κεφαλῶν των, ἐνῶ εἰργάζοντο, καὶ διότι κάποτε ἔμελλαν καὶ αὐτοὶ νὰ φονευθοῦν εἰς τὸ τέλος⁶⁷».

Καλιακούδα πάλιν ἐχθρόν, καθὼς λέγει καὶ ὁ Τρικούπης, ἔμεινεν ἡ πόλις τοῦ Μεσολογγίου.

Ἐνεκα τῶν πολλῶν ἀπογοητεύσεων, τῶν κόπων καὶ τῶν δυσαρεσκειῶν, τὰς ὁποίας καθ' ἐκάστην ἐλάμβανεν ὁ Βύρων, ἐκλονίσθη ἡ ὑγεία του, προσεβλήθη ὑπὸ σφοδροῦ πυρετοῦ καὶ τὴν 7 Ἀπριλίου, τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ Πάσχα, ὑπέκυψεν εἰς τὸ μοιραῖον τέλος.

64 S. 1. Atchley, Βίος καὶ ᾠραὶς Βύρωνος σελ. 82.

65 Atchley αὐτ., σελ. 83.

66 Gamba αὐτ.

67 Gamba αὐτ.

Τὸ 1824 ἡ Πύλη δὲν ἐφρόντισε διὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς Πελοποννήσου. Εἶχεν ἀναλάβει ταύτην ὁ Σατράπης τῆς Αἰγύπτου, ὁ σύμμαχός της. Ἐνησχολήθη μόνον διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, καὶ τὴν 20 Ἰουλίου ἀπεβιβάσθησαν εἰς Καρβασσαρᾶν 5.000 ἄνδρες ὑπὸ τὸν Βρυώνην, ἀλλὰ τὴν 6 Νοεμβρίου, ἕνεκα ἐπελθουσῶν διχονοιῶν μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν, καὶ ἕνεκα τοῦ ἐνσκήψαντος χειμῶνος, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐπιστρέψουν διὰ τοῦ Μακρυνόρους.

www.pentalofo.gr

Θ'.

**Τρίτη Πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου.
Προπαρασκευαὶ Πολιορκίας.**

Ὁ Κιουταχῆς διορίζεται Μπεγλέρμπεης τῆς Ρούμελης. — Ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Μεσολογγίου. — Τὰ στενὰ τοῦ Μακρυνόρους μένουν ἀφύλακτα. — Στρατοπέδευσις πρὸ τοῦ Μεσολογγίου καὶ Αἰτωλικοῦ. — Ἀφιξεις Διευθυντ. Ἐπιτροπῆς. — Ἀρχηγοὶ τῶν πολιορκηθεισῶν πόλεων καὶ ἐπιτελεῖά των. — Ὄνόματα τῶν ἐν Μεσολογγίῳ ὀπλαρχηγῶν. — Σῶμα Μεσολογγιτῶν. — Ἡ ἀμυνοῦν γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά.

Τὸ 1825 ἐπιχειρεῖται ἡ τελευταία ἐκστρατεία ὑπὸ τὸν Μεχμέτην Ῥεσίτην Πασσᾶν, τὸν Κιουταχῆν.

Ὁ Ὅμερ Βρυώνης, ἔνεκα τῶν ἀποτυχιῶν του κατὰ τὰς ἄλλας πολιορκίας, μετετέθη τὸν Φεβρουάριον 1825 εἰς τὴν Σατραπείαν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ διωρίσθη Μπεγλέρμπεης τῆς Ρούμελης ὁ ἀντίζηλός του⁶⁸ Κιουταχῆς, ἀναδειχθεὶς ταυτοχρόνως καὶ στρατάρχης κατὰ τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Κιουταχῆς, κατερχόμενος, ἐπέρασεν ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν, ἐστρατολόγει ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη ποῦ διήρχετο, καὶ μετέβη εἰς Ἰωάννινα, ὅπου συνεκεντροῦντο οἱ στρατολογηθέντες ἄνδρες. Ἐξεκίνησεν ἐκεῖθεν τέλη Μαρτίου.

Ὁ ἐχθρὸς ἀνεμένετο. Ἡ Κυβέρνησις εἶχε διατάξει τὸν στρατηγὸν Ἄνδρ. Ἰσκὸν νὰ φυλάξῃ τὸ Μακρυνόρος. Ἐπειδὴ δὲ εἶχε βραδύνει νὰ φανῇ, εὐρισκόμενος εἰς Πελοπόννησον, ὁ πληρώθη προσαίρως ἀπὸ τὸν στρατηγὸν Νότην, ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ προσταγὴν ῥητὴν παρὰ τῆς Τοπικῆς Διοικήσεως, νὰ μένῃ αὐτόθι ἀμετακινήτως μέχρι τῆς ἐλεύσεώς του. Τέλος πάντων ἦλθεν ὁ Ἀνδρέας καὶ... ἀνεχώρησε μετὰ μεγάλης σπουδῆς διὰ τὸ Μακρυνόρος, πρὶν φθάσῃ ὁμῶς ἐκεῖ, μανθάνει ὅτι τὸ σῶμα τοῦ στρατηγοῦ Νότη, καὶ κατὰ μίμησιν αὐτοῦ καὶ τᾶλλα ὑπάλληλα σώματα διαλυθέντα, ἄφησαν τὴν θέσιν ἀνοικτὴν, καὶ ἐπομένως ἔδωκαν τὴν εὐκαιρίαν εἰς τοὺς ἐχθροὺς νὰ προχωρήσουν» Ἀντεγράψαμεν τὰ «Ἑλληνικά Χρονικά⁶⁹».

Αἱ ἐχθρικοὶ προφυλακαὶ ἐφθασαν τὸ πρωὶ τῆς 11 Ἀπριλίου εἰς τὰ περιβόλια τοῦ Αἰτωλικοῦ, τὸ δὲ κύριον σῶμα ἐστάθμευσεν εἰς Γουριάν. Ἐκαμαν προσωρινὰ χαρακώματα, φοβούμενοι ἐπίθεσιν ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων.

Αἱ προφυλακαὶ του ἐπροχώρησαν εἰς τὸ Μεσολόγγι καὶ ἐστάθμευσαν εἰς τὸν ἐλαιῶνα. Ἐτρεξάν μερικοὶ πρὸς συνάντησίν των, ἡκροβολίσθησαν καὶ ἐπληγώθη εἷς Ἕλληνας· ἐφονεύθη ὁ σημαιοφόρος των καὶ ἐπληγώθησαν τινες τῶν ἐχθρῶν.

Ἐστρατοπέδευσαν ἐπίσης καὶ πρὸ τοῦ Μεσολογγίου.

68 Ἡ μεταξύ Βρυώνη καὶ Κιουταχῆ ἀντιζήλια χρονολογεῖται ἀφ' ἧς ὑπηρέτησαν εἰς Αἴγυπτον παρὰ τῷ Μεχμέτ Ἀλῇ.

69 Ἑλλήν. Χρον. 1825 σελ. 36.

Ὁ Μαυροκορδάτος, ἀρχομένου τοῦ Ἀπριλίου 1825, ἐπέστρεψεν εἰς Πελοπόννησον, ἡ δὲ Κυβέρνησις ἀπέστειλεν εἰς Μεσολόγγι Διευθυντικὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Δυτ. Ἑλλάδος, τοὺς βουλευτὰς Ἰω. Παπαδιαμαντόπουλον, Γεώργ. Καναβὸν καὶ Δημ. Θέμελιν. Ἀφίχθησαν ἐκεῖ τὴν 12 Ἀπριλίου.

Εἰς ἐκάστην τῶν πόλεων τούτων διωρίσθησαν στρατιωτικοὶ Ἀρχηγοί. Τὴν δὲ εἵδωσιν ταύτην, ὡς ἐξῆς ἀναγράφουν «τὰ Ἑλληνικὰ Χρονικά»:

«Ἡ τοπικὴ Διοίκησις ἔλαβε πάραυτα τὰ ἀνήκοντα μέτρα, διορίσασα εἰς μὲν τὸ Μεσολόγγι, ἀρχηγὸν τῶν ὀπλοφόρων παροίκων καὶ ἐντοπίων τὸν Στρατηγὸν Ν. Στορνάρην, ἔχοντα συμβούλους καὶ συμπράκτορας, τὸν Στρατηγὸν Γ. Λιακατᾶν καὶ ἄλλους «διαφόρους τῶν ἐντοπίων». Εἰς δὲ τὸ Ἀνατολικὸν τοὺς ὀπλαρχηγούς Ν. Μπότσαρην, Γ. Σούκαν, Σ. Γιώτην, Φ. Μπόμπορη, Χ. Οἰκονόμου καὶ Σ. Μήλιον».

Τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά», ἀναγράφοντα τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν εἰς Αἰτωλικὸν διορισθέντων, ὡς καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Στορνάρη καὶ Λιακατᾶ, οἱ ὅποιοι δὲν ἦσαν Μεσολογγίται, παραλείπουν τὰ ὀνόματα «τῶν διαφόρων ἐντοπίων».

Εὐτυχῶς ὁ χρόνος καὶ αἱ καταστροφαὶ διέσωσαν τὴν ὑπ' ἀριθμ. 4460 πρᾶξιν τῆς προσωρινῆς Διοικήσεως ([παράρτ. 12](#)), δι' ἧς διωρίσθησαν, καὶ ἀντιγράφω τὰ γενναῖα ὀνόματά των. Ἦσαν δηλαδὴ «οἱ διάφοροι ἐντόπιοι»: ὁ Ἀθαν. Ραζηκότσικας, ὁ Χρῖστος Ἄρτης, ὁ Μῆτσος Τζιντζιλόνης, ὁ Σπῦρος Πεταλούδης, ὁ Σέργιος Παπάζογλους, ὁ Σπῦρος Μακρυγιάννης, ὁ Ἀναστ. Βαρνακιώτης καὶ ὁ φρούραρχος Μεσολογγίου, ἀποτελοῦντες τὸ Ἐπιτελεῖον τοῦ Γεν. Ἀρχηγοῦ. Φρούραρχος τότε ἦτο ὁ Μῆτσος Δεληγιώργης.

Ἡ παράλειψις δὲν ἦτο τυχαία. Ἡ μικροπολιτικὴ τοῦ κόμματος, τὸ ὅποion ὑπηρετεῖ ἡ ἐφημερίς ἐκείνη, ἐπεδίωκε νὰ ἀποσιωπηθοῦν αἱ ὑπηρεσίαι τῶν Μεσολογγιτῶν. Ἦτο συμφέρον νὰ μὴ μάθουν, οἱ ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου καὶ αἱ ἐπερχόμεναι γενναίαι, ὅτι καὶ οὗτοι ὑπῆρξαν δημιουργοὶ τῆς δόξης τῆς πατρίδος των.

Ὁ Ν. Στορνάρης παραχωρεῖ μετ' ὀλίγον οἰκειοθελῶς τὴν θέσιν του εἰς τὸν Γ. Τσόγκαν.

Ἄλλ' ἡ πολιορκουμένη πόλις, εἶχεν ἀνάγκην ἐμπειροτέρου καὶ δυνατοτέρου ἀρχηγοῦ, καὶ οἱ ἐκεῖ εὐρισκόμενοι, μὴ Μεσολογγίται ὀπλαρχηγοί, ἐξέλεξαν τὸν Νότην Μπότσαρην. Ἀρνεῖται νὰ δεχθῇ ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως καὶ προσκλήσεως τῶν Μεσολογγιτῶν. Οὗτοι δέ, μὴ μνησικακοῦντες κατὰ τῶν Σουλιωτῶν, τὸν καλοῦν ἀρχηγὸν «καθὸ γεροντότερον καὶ ἐμπειροπόλεμον καὶ μάλιστα ὡς Σουλιώτην καὶ Μπότσαρην», καὶ οἱ λοιποὶ ὀπλαρχηγοὶ δηλώνουν πρὸς αὐτὸν ὑποταγὴν ([παράρτ. 13](#)).

Οἱ ἐντὸς τῆς πολιορκηθείσης πόλεως ὀπλοφόροι, οἱ ἀπ' ἀρχῆς εὐρεθέντες καὶ οἱ κατόπιν συρρεύσαντες, ἀνῆλθον εἰς 4.000 περίπου, ὑπὸ ἀρχηγούς, ἐξ ὧν ἀναγράφομεν μόνον τὰ ὀνόματα τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην στρατηγῶν καὶ ἀντιστρατῆγων, ἦτοι τοὺς Νότην Μπότσαρην, Δημ. Μακρῆν, Κίτσον Τζαβέλλαν⁷⁰, Νικόλ. Στορνάρην, Ἄνδρ. Ἰσκον, Μῆτσον Κοντογιάννην⁷¹, Γ. Κίτσον⁷², Γ. Τσόγκαν⁷³, Γιαννάκην Ῥάγκον⁷⁴, Χρ.

70 Ὁ Κ. Τζαβέλλας εἰσῆλθεν εἰς Μεσολόγγι τὴν 7 Αὐγούστου.

71 Εἰσῆλθε τὴν 8 Ἰουνίου.

72 Εἰσῆλθε τὴν 21 Ἰουνίου μετὰ τοῦ Βάγια.

73 Ἐφυγε.

74 Εἰσῆλθε μετὰ τοῦ Μ. Κοντογιάννη καὶ ἔφυγε μετὰ τὸν Τσόγκαν.

Φωτομάραν⁷⁵, Λ. Βεΐκον⁷⁶, Νικόλ. Ζέρβαν, Γρηγ. Λιακατᾶν, Κωνστ. Βλαχόπουλον, Ἰωάν. Στάϊκον, Λαμπρούσην Φωτομάραν, Σπυρομήλιον, Σιαδήμαν, Χριστόδ. Χατζηπέτρον, Ἰωάν. Σοῦκαν, Ἄνδρ. Ἰσκόν (ἢ Γριβογιώργον), Γεώργ. Βαλτινόν, Γιαννάκην Σουλτάνην, Γ. Βάγιαν, Τούσαν Ζέρβαν, Φῶτον Μπόμπορην, Β. Χασάπην, Δημοτσέλιον, Δήμον Ῥινιάσαν, Παναγ. Σωτηρόπουλον, Σπῦρον Κοντογιάννην, Γεροθανάσην, Ἰωάν. Μπαϊρακτάρην, Γεώργ. Τζαβέλλαν, Κωνστ. Δημ. Τζαβέλλαν, Ἰωάν. Τζαβέλλαν, Μπακατσέλον, Ἀθαν. Κουτσονίκαν, Ἀπόστ. Κουσουρήν, Γ. Πάτσην καὶ Σύψαν. Ὅλους ἐκ τῆς Ἡπείρου καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος, καὶ τὸν ἀνδρεῖον Πελοποννήσιον Νικήταν Σταματελόπουλον (Νικηταρᾶν), ἀπελθόντα εἰς τὴν ἐπαρχίαν του τέλη Ἰουνίου.

Στρατηγός Δημ.
Δεληγιώργης
Ἀρχηγός τοῦ
Πυροβολικοῦ

Τὴν Γενικὴν Ἀρχηγίαν τῶν Μεσολογγιτῶν εἶχε ὁ Ἀθαν. Ῥαζηκότσικας. Ὅπως δὲ κατὰ τὴν α' πολιορκίαν ἦτο ἀρχηγός των, χωρὶς νὰ διορισθῇ ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση, καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν πολιορκίαν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ἀρχηγὸς ἄνευ ἐπισήμου διορισμοῦ. Ὅλοι ὅμως οἱ ἐν Μεσολογγίῳ, τόσον οἱ ἐντόπιοι, καὶ οἱ διορισθέντες ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως εἰς Ὀργανικὰς θέσεις, ὡς καὶ οἱ ξένοι ὀπλαρχηγοί, τὸν ἀνεγνώριζαν ὡς τοιοῦτον ([παράρτ. 14](#)). Ἡ Κυβέρνησις εἶχε βραδύνει νὰ τοῦ ἀπονείμῃ τὸ δίπλωμα τῆς στρατηγίας καὶ τοῦ παράσχῃ τὸ δικαίωμα στρατολογίας, ἕνεκα πολιτικῶν ἀντιδράσεων, ὡς ἐπίστευαν εἰς τὸ Μεσολόγγι, οἱ δὲ ἐντόπιοι, ὡς καὶ οἱ ξένοι

75 Εἰσῆλθε μὲ τὸν Τζαβέλλαν.

76 Εἰσῆλθε τὴν 7 Ἰουνίου.

ὄπλαρχηγοί, τὴν παρεκάλεσαν δι' ἀναφορῶν τῶν ὅπως τοῦ παράσχη τὸ δικαίωμα καὶ τοῦ ἀπονείμῃ τὸ δίπλωμα. Καὶ διὰ τῶν ἀναφορῶν αὐτῶν ὁμολογεῖται ὅτι ἦτο ἀρχηγὸς τῶν Μεσολογγιτῶν. Οἱ ξένοι ὄπλαρχηγοὶ γράφουν: «ὁ ἐκ ταύτης τῆς πόλεως εὐπατρίδης κύριος Ἀθαν. Ῥαζηκώτσικας... ἐπὶ τε τῶν δύο παρελθόντων ἀποκλεισμῶν καὶ τελευταῖον ἐπὶ τῆς πολιορκίας ταύτης, ἐκλεγείς παρὰ τῶν πατριωτῶν τοῦ ἀρχηγὸς τῶν ἐντοπίων σωμάτων, μὲ ζῆλον πατριωτισμοῦ ἔκαμε καὶ κάμνει τὰ πολεμικά του χρέη καὶ μάρτυς ἀψευδής, ὁ κατάλογος τῶν φονευθέντων καὶ πληγωθέντων ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν του». Οἱ δὲ ἐντόπιοι γράφουν ὅτι «εὐρίσκοντο εἰς τὰ ἄρματα ἡμέρας καὶ νυκτὸς ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ διωρισμένου ἀπὸ ἡμᾶς ἀρχηγοῦ τῶν ἐντοπίων ἀρμάτων Ἀθαν. Ῥαζηκώτσικας» ([παράρτ. 14](#)).

Οἱ ὑπὸ τὰ ὅπλα Μεσολογγίται διηροῦντο εἰς 422 ὅπλοφόρους, δηλ. πεζοὺς, ὑπὸ τὴν προσωπικὴν ὁδηγίαν τοῦ Ἀθαν. Ῥαζηκώτσικα καὶ μὲ ὑπαρχηγὸν τὸν ἀδελφόν του Γιαννάκη. Εἰς 240 πυροβολητὰς ὑπὸ τὸν Μῆτρον Δεληγιώργην, εἰς 150 πεζοὺς καὶ πυροβολητὰς εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ τὸν Προκοπάνιστον, ὑπὸ τὸν Ἀναστ. Παπαλουκάν καὶ τὸν Σπύρον Πεταλούδην.

Ἦσαν καὶ ἄλλοι ὅμως Μεσολογγίται ὑπὸ τὰ ὅπλα. Ὁ Πολιτάρχης, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν ὀργανικὸν νόμον, ἔπρεπε νὰ εἶνε Μεσολογγίτης, εἶχεν ἰδιαιτέρον ἀπὸ ἐντοπίους σῶμα. Τοῦτο, κατὰ τὸν ὑποβληθέντα κατάλογον ὑπὸ τοῦ Γιαννάκη Ῥαζηκώτσικα, χρηματίσαντος πολιτάρχου ἀπὸ 2 Φεβρουαρίου 1826 μέχρι τέλους τῆς πολιορκίας, ἀπηρτίζετο ἀπὸ 95 ἀνδρας. Ἴδιον ἐπίσης σῶμα εἶχε καὶ ὁ Γεν. Φροντιστὴς τοῦ στρατοπέδου Ι. Δροσίνης, ἀποτελούμενον ἀπὸ 77. Προσέτι δὲ ἓνα μικρὸν ἀπὸ Μεσολογγίτας σῶμα, τῶν Γελεκτζίδων, ποὺ εἶχεν ἀποστολὴν νὰ τρέχῃ καὶ βοηθῇ πᾶσαν κινδυνεύουσαν τάπιαν, ἀπηρτίζετο ἀπὸ 60 ἀνδρας. Ἐπομένως ὅροι οἱ ὑπὸ τὰ ὅπλα Μεσολογγίται ὑπερέβαιναν τοὺς χιλίους.

Εἰς τούτους πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ Μεσολογγίτισσες, ποὺ ἐλάμβανον μέρος εἰς ὅλας τὰς βοηθητικὰς τοῦ πολέμου ὑπηρεσίας, πολλαὶ δὲ ἐνδεδυμέναι ἀνδρικά, ἐπολεμοῦσαν ὡς ἄνδρες, καὶ ἠκολούθουν τὰς νυκτερινὰς ἐξόδους.

Ὁ Ὑπαρχηγὸς τῶν
Μεσολογγιτῶν
Στρατηγὸς Γιαννάκης
Ῥαζηκότσικας

Νὰ προστεθοῦν ἐπίσης, καὶ τὰ μὴ δυνάμενα νὰ φέρουν ὄπλα Μεσολογγιτόπουλα, τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐθριάμβευαν εἰς τοὺς περιφήμους κατὰ τοῦ ἐχθροῦ πετροπολέμους. «Ἀρχίσουμε, λέγει ὁ Σπυρομήλιος, καὶ τὸν πετροπόλεμον διὰ νὰ τοὺς βιάσωμεν νὰ μᾶς ἀφήσουν τὰ περιχαρακώματα, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἐδιακρίθησαν κατ' ἐξοχὴν οἱ παῖδες, οἵτινες ἐνθουσιασμένοι ἦλθαν νὰ λάβουν μένος εἰς τὸν πόλεμον, ὅπου ἠδύναντο, δηλ. εἰς τὸν πετροπόλεμον». «Μετὰ τὸν ἀμοιβαῖον τουφεκισμόν, προσθέτει ὁ Ἀρτέμιος Μίχος, ἠνώθησαν καὶ οἱ παῖδες τῆς πόλεως μετὰ τῶν στρατιωτῶν, καὶ ἤρχισε τότε σφοδρὸς πετροπόλεμος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἠρίστευσαν οἱ παῖδες, καὶ εἰς ἐξ αὐτῶν ἐπληρώθη εἰς τὸ μέτωπον ἐπικινδύνως». Τὰ δὲ «Ἑλληνικὰ Χρονικά» εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς μάχης τῆς 21 Αὐγούστου 1825 γράφουν: «Ἀλλὰ θέλει πιστεύσει τάχα ὁ κόσμος, ὅτι καὶ τὰ δεκαπενταετῆ παιδιὰ μας ὥρμησαν κατὰ τῶν ἀπίστων Τούρκων καὶ τοὺς ἐπολέμησαν μὲ ἀνέκφραστον θάρρος πετροβολοῦντα;»

«Οἱ δὲ Μεσολογγίται, γράφει ὁ Σπυρομήλιος, εἰς ὅλον τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἔδωκαν ἅπειρα δείγματα τῆς καρτερίας καὶ γενναιοφυχίας των, διότι ἦσαν ἐκ τῶν πρώτων ὅπου νὰ ριψοκινδυνεύουν, οἱ πρώτοι εἰς τὰς μάχας ὅπου ἠρίστευον». Ἐλάμβανον μέρος εἰς ὅλας τὰς ἐξόδους⁷⁷, ἀφήνοντες κατὰ ταύτας τοὺς πλειότερους νεκροὺς καὶ ἐπέστρεφαν μὲ τοὺς περισσοτέρους τραυματίας.

77 Μακρῇ Ἱστορ. Πολιορκ. Μεσολογγίου σελ. 43.

«Τὰς τοπικὰς ἐξόδους, λέγει ὁ Νικόλαος Μακρῆς⁷⁸, διωργάνωναν καὶ ἐπεχείρουν πρὸ πάντων Μεσολογγίται, γινώσται τοῦ τόπου, ὁδηγὸν ἔχοντες τὸν ἀδελφὸν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν Ἄθαν. Ῥαζηκότσικα, Γιαννάκη, μὴ γνωρίζοντα τί θὰ εἴπη «φόβος», κατὰ τὴν ὁμολογίαν τῶν ἐπιζησάντων». «Εἰς τὰς ἐξόδους ταύτας συμμετεῖχον καὶ Μεσολογγίτισσες⁷⁹».

Ἐφύλαττον δὲ εἰς τὰς πλέον ἐπικινδύνους θέσεις, ἐπολέμησαν εἰς τοὺς ἐπικινδυνωδεστέρους προμαχώνας, τοὺς εὐρισκομένους εἰς τὸ κέντρον τοῦ φρουρίου, εἰς τὰ κανονοστάσια δηλ. τοῦ Μάρκου Μπότσαρη (Μεγάλη τάπια) καὶ τοῦ Φραγκλίνου, ὅπου ἐχύθη τὸ περισσότερον αἷμα, ὅπου ἐξερράγησαν αἱ περισσότεραι ὑπόνομοι, ὅπου (εἰς τοῦ Φραγκλίνου), ἐδόθη κατόπιν τὸ ἐπώνυμον «Τερρίμπιλε» διὰ τὰς φρικῶδεις μάχας αἱ ὁποῖαι ἐσυγκροτήθησαν πρὸς ὑπεράσπισίν του, ὅπου ἐκερδήθησαν αἱ περισσότεραι νίκαι, καὶ τὸ ὅποιον ὁ ὀχυρωματοποιὸς Κοκκίνης ὠνόμασε «Πλατεῖαν τῆς Νίκης».

Οἱ ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου μάχιμοι ἄνδρες διενεμήθησαν εἰς τὸ φρούριον. Οἱ δὲ πυροβοληταί, ὅλοι Μεσολογγίται εἰς τὰ πυροβολεῖα. Περιγραφὴν τοῦ φρουρίου, τὸ σχεδιάγραμμα αὐτοῦ, γινόμενον ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἰδίου ὀχυρωματοποιοῦ Κοκκίνη⁸⁰, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν προμαχόνων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν πυροβολητῶν ἔχομεν καταχωρίσει εἰς «τὸ Μεσολόγι» (Α' σελ. 145).

Εἰς τὴν κατωτέρω δὲ γενησομένην ἀφήγησιν, θὰ γίνῃ λόγος περὶ τῶν προμαχόνων, τοὺς ὁποίους διάφοροι ὀπλαρχηγοὶ ὑπερήσπιζον. Μόνον ποὺ δὲν κατωρθώσαμεν νὰ ἐξακριβώσωμεν περὶ ὅλων τῶν ὀπλαρχηγῶν.

78 Μακρῆς αὐτόθι.

79 Μακρῆς αὐτ. σ. 86.

80 Ὁ Κοκκίνης ἐγράφει ὅτι εἶναι Χῖος.

Ι΄. Ἐπίθεσις, Ἀμυνα καὶ Ἑξοδοί.

Ὁ Κιουταχῆς κατεσκεύασεν ὀχυρώματα παράλληλα πρὸς τὸ φρούριον. — Βλάβαι εἰς προμαχῶνάς του. — Ἐπισκευή των καὶ ἀνέγερσις νέων κανονοστασίων. — Τὰ ἐχθρικὰ ὀχυρώματα προσβάλλουν ἐκ τῶν ὀπισθεν μερικὰ ἐκ τῶν τοῦ φρουρίου. — Ἑξοδος καὶ ἐπίθεσις πολιορκουμένων. — Ἐχθρικὴ κατάληψις λιμνοθαλάσσης. — Πρότασις ἐχθροῦ πρὸς συνθηκολογίαν. — Ὑπόνομοι. — Ἀφίξις Ἑλλήν. στόλου. — Ἐπανάκτησις λιμνοθαλάσσης. — Ἑκρηξίς βομβῶν καὶ μεγάλαι φθοραὶ Τούρκων. — Ἀνωφελὴς κατάληψις ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ προμαχώνων. — Εὐρίσκοντο ἐκτὸς τοῦ φρουρίου διὰ τῆς κατασκευῆς ἀντιτάφρου καὶ ἀντιπρομαχώνων. — Ἑκρηξίς βομβῶν, ἐφόρμησις Ἑλλήνων καὶ ἀνακατάληψις Φραγκλίνου. — Ἑκρήξεις ὑπονόμων. — Ὁ Κιουταχῆς χαλαρώνει τὴν πολιορκίαν καὶ κατασκηνώνει εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἀρακύνθου.

Ὁ Τουρκικὸς στρατός, στρατοπεδεύσας πρὸ τοῦ Μεσολογγίου μακρὰν βολῆς, περιεχαράκωθη.

Ὁ Κιουταχῆς, παραμείνας ἐν ἀρχῇ εἰς Γουριάν, ἀφοῦ ἐξησφάλισε τὰς συγκοινωνίας του, ἔφθασε τὴν 20 Ἀπριλίου ἔξωθι τῆς πόλεως, καὶ ἤρχισεν ἀμέσως τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις.

Διὰ νὰ μὴ τὸν ἐνοχλῇ τὸ πῦρ τοῦ φρουρίου, ἐπροχώρει μὲ ἐλικοειδῇ ἀντιχαράκωματα, ἐργαζόμενος μόνον τὴν νύκτα, καὶ εὐρέθη ἐξημερώματα τῆς 27 Ἀπριλίου 400 περίπου μέτρα μακρὰν τοῦ φρουρίου καὶ εἰς γραμμὰς παραλλήλους ἀπὸ τὸν προμαχῶνα Κοτσιούσκου μέχρι καὶ τοῦ Μονταλεμπέρτου, καθ' ὅλον δὲ τὸ μῆκος τῆς γραμμῆς αὐτῆς ἔσκαψε τάφρον, διὰ νὰ προφυλάσσωνται ἐντὸς αὐτῆς οἱ ἄνδρες του.

Ἐπὶ τῆς γραμμῆς αὐτῆς ἔστησε τρία κανονοστάσια· κατόπιν ἤγειρε καὶ ἄλλα, ἤρχισε νὰ βάλλῃ κατὰ τοῦ φρουρίου καὶ ἰδιαιτέρως τὰ μεταξὺ Φραγκλίνου καὶ Ῥήγα κανονοστάσια. Ἐκανονιοβόλει προσέτι τὴν πόλιν, καὶ ἔρριπτε κατ' αὐτῆς ἐμπρηστικὰς ὕλας, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος.

Τὴν νύκτα τῆς 27 ἤγειρε πρόχωμα ὀπισθεν τῆς τάφρου. Ἐξηκολούθει δὲ νὰ συσσωρεύῃ χῶμα ἐπ' αὐτοῦ, νὰ τὸ κυλῇ πρὸς τὰ ἐμπρός, κρυπτόμενος ὀπισθεν αὐτοῦ, διὰ νὰ πλησιάσῃ περισσότερο ἀκόμη τὸ φρούριον.

Τὴν 1 Μαΐου ἔφερε ζημίαν εἰς τὰ κανονοστάσια Γουλιέλμου Τέλλου καὶ Κοτσιούσκου· τὴν 7 Μαΐου διέρρηξε μέρος τοῦ προμαχῶνος Μπότσαρη· τὴν 11 Μαΐου κατέρριψε τὴν κανονοθυρίδα τοῦ προμαχῶνος Φραγκλίνου· τὴν 16 Μαΐου ἐπάτησε τὴν νησίδα Μαρμαροῦ, ὅπου τὸ κανονοστάσιον Σαχτούρη· τὴν 21 Μαΐου κατέρριψε μέρος τοῦ προμαχῶνος Μπότσαρη, ὅπου ἐφονεύθη ὁ ἀρχιπυροβολητῆς καὶ πρῶην φρούραρχος Μεσολογγίου Δημ. Σιδέρης.

Οἱ πολιορκούμενοι ἐπεσκεύασαν τὰ ῥήγματα τῶν προμαχῶνων καὶ ἀνήγειραν νέα κανονοστάσια (τὸ Τοκελὶ 16 Μαΐου, τοῦ Νορμάνου 12 Μαΐου) καὶ τοῦ Μιαούλη 13 Ἰουνίου) καὶ ἔρριπταν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἐργαζομένου ὅπισθεν τοῦ κυλιομένου χώματος ὅπως πλησιάσῃ περισσότερον τὸ φρούριον, βόμβας καὶ ἐποστραχιζομένας κανονιοβολάς. Ἐγέμιζαν προσέτι τοὺς ὅλμους των μὲ καλάθια πλήρη λίθων καὶ διηύθυναν αὐτὰ κατὰ τῶν ἐργαζομένων ὅπισθεν τοῦ προχωροῦντος χωματίνου ὄγκου.

Ἐν τούτοις ὁ ἐχθρὸς ἐπλησίασε περὶ τὰ 11 μέτρα ἀπὸ τοὺς προτάφρους καὶ κατεσκεύασεν ὀχύρωμα παράλληλον πρὸς τὸ φρούριον. Ἄλλ' ἔνεκα τῆς πλημμελοῦς κατασκευῆς του, τὰ μὲν παράλληλα πρὸς τοὺς προμαχῶνας Φραγκλίνου καὶ Τέλλου ἐχθρικά ὀχυρώματα, ἠδύναντο νὰ βάλλωσιν ἐκ τῶν ὅπισθεν τοὺς ἀπὸ τοῦ Μπότσαρη μέχρι Μακρῆ προμαχῶνας, τὰ δὲ παράλληλα πρὸς τοὺς τοῦ Μακρῆ καὶ Μονταλεμπέρτου, τοὺς ἀπὸ τοῦ Μπότσαρη μέχρι Φραγκλίνου. Ἐφ' ᾧ οἱ Ἕλληνες περιέβαλλαν ἐκατέρωθεν τοὺς προμαχῶνας των μὲ προφυλακτηρίου τοίχους.

Τὴν 8 Ἰουνίου, περὶ τὰς 2 μετὰ τὸ μεσονύκτιον, 300 Τοῦρκοι, βαίνοντες διὰ θαλάσσης, ἐπεχείρησαν νὰ καταλάβουν τὰ κανονοστάσια Κυριακούλη καὶ Σαχτούρη, ἀλλ' ἐγκαίρως γινόμενοι ἀντιληπτοί, ἀπεκρούσθησαν μετὰ μεγάλων ἀπωλειῶν. Καὶ τὴν 20 τοῦ αὐτοῦ μηνός, οἱ πολιορκούμενοι, ἀφοῦ ἤναψαν ὑπόνομον, ἡ ὁποία ἔφθανεν ἕως τὰ χαρακώματα τοῦ ἐχθροῦ, ἐξώρμησαν συγχρόνως ἀπὸ τὰς δύο πλευρὰς καὶ ἀπὸ τὸ κέντρον τοῦ φρουρίου, καὶ διεσκόρπισαν τοὺς εἰς τὰ χαρακώματα ἐκεῖνα ἐχθρούς, φονεύσαντες ἑκατὸν καὶ αἰχμαλωτίσαντες πέντε, ἤρπασαν δὲ ἑπτὰ σημαίας καὶ πολλὰ λάφυρα. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἐφονεύθησαν τρεῖς καὶ ἐπληγώθησαν τέσσαρες. Ἐνῶ αἱ ἀπ' ἀρχῆς τῆς πολιορκίας μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἀπώλειαι τῶν Ἑλλήνων ἀνήρχοντο εἰς 10 φονευμένους καὶ ἄλλους τόσους πληγωμένους.

Ἡ ἀπὸ θαλάσσης πολιορκία τοῦ ἐχθροῦ, κατ' ἀρχὰς ἦτο σχεδὸν εἰκονική, διότι μόνον δύο βρίκια, ἓν σιαμπέκον καὶ ἓν μίστικον, ἐκπλέοντα ἀπὸ τὰς Πάτρας, παρηνώχλουν ἐνίοτε τὰ Ἑλληνικὰ πλοιάρια, τὰ ὁποῖα μετὰ τὸν εἰσπλουν εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον μοίρας τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου, δὲν ἐτόλμησαν πλέον νὰ ἐκπλεύσουν ἀπὸ τὰς Πάτρας μέχρις 28 Ἰουνίου, ὅποτε ἰσχυρὸς ἐχθρικὸς στόλος⁸¹ κατέπλευσεν εἰς τὸ Μεσολόγγι, καὶ ἐφωδίασε μὲ τροφὰς καὶ πολεμικὸν ὕλικὸν τὸ Τουρκικὸν στρατόπεδον. Καὶ ἀφοῦ ἐπεχείρησε νὰ καταλάβῃ τὸ Βασιλάδι (5 Ἰουνίου) καὶ ἀπεκρούσθῃ, κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὴν Προκοπάνιστον καὶ νὰ εἰσαγάγῃ ὑπὸ τὸν Μαχμούτην εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν 36 ἔνοπλα πλοιάρια, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τινὰ ἔχοντα βομβοβόλον⁸², ἐφ' ᾧ οἱ πολιορκούμενοι ἠναγκάσθησαν νὰ κατασκευάσουν πρὸς ἀντίκρουσιν 7 ἐπάκτια πυροβολεῖα⁸³.

Μετὰ τὸν κατάπλουν τοῦ ἐχθροῦ στόλου, καὶ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἐφοδιασμὸν τοῦ Κιουταχῆ, ἤρχισεν ἡ πολιορκία στενοτέρα.

Ὁ Κιουταχῆς, ἀφοῦ κατώρθωσε νὰ προσχώσῃ μέρος τῆς προτάφρου, ἐπεζήτησε νὰ προσχώσῃ, κρυπτόμενος ὅπισθεν τοῦ κυλιομένου χώματος, καὶ τὴν τάφρον, ρίπτων εἰς αὐτὴν δεμάτια θάμνων, τὰ ὁποῖα κατόπιν θὰ ἐσκέπαζε μὲ χῶμα, ἀλλ' οἱ πολιορκούμενοι ἔστησαν νέον κανονοστάσιον, τὸ ὁποῖον διὰ τὰ ἀποτελέσματά του

81 «Τὸ Μεσολόγγι» Α', σελ. 167.

82 «Τὸ Μεσολόγγι» Α', σελ. 181–182.

83 «Τὸ Μεσολόγγι» Α', σελ. 150–151.

ὠνομάσθη «Κεραυνοφόρος», ρίπτοντες δὲ καὶ ἐμπρηστικὰς ὕλας, τὰς ὁποίας κατεσκεύαζεν ὁ φιλέλλην Ντετωνέ, κατῶρθωσαν νὰ ἀναφλέξουν τοὺς θάμνους, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχεν ἤδη πληρωθῇ ἡ τάφρος, νὰ ἐκμηδενίσουν δὲ καὶ τὴν προσπάθειαν ταύτην τοῦ ἐχθροῦ.

Οὗτος, ἐπιμένων εἰς τὰς προσπάθειάς του, καὶ ἐτοιμαζόμενος πρὸς ἔφοδον, κατῶρθωσε, δι' ὑπονόμου ἐκραγείσης τὸ ἀπόγευμα τῆς 2 Ἰουλίου, νὰ προσχῶσῃ τὴν τάφρον ἐμπροσθεν τοῦ προμαχώνος Μπότσαρη.

Μετὰ τοῦτο, καὶ ἀφοῦ εἰσέπλευσαν καὶ τὰ ἔνοπλα πλοιάρια εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν, οἱ Τοῦρκοι, ἀπειλοῦντες ἐπικειμένην ἔφοδον, ἤρχισαν νὰ συμβουλεύουν τὴν φρουράν, ἵνα, χάριν τῆς σωτηρίας της, προβῇ εἰς τὴν διὰ συνθήκης παράδοση τῆς πόλεως.

Ἄλλ' ἡ φρουρά, καίτοι δὲν εἶχε σκοπὸν νὰ συνθηκολογήσῃ μετὰ τῶν Τούρκων, ἐδέχθη τὴν πρότασιν, διότι ἐπεδίωκε νὰ ἐπιτύχῃ εἰκοσαήμερον ἀνακωχήν, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἐν τῷ μεταξύ θὰ κατέπλεεν ὁ Ἑλληνικὸς στόλος.

Πρὸς τοῦτο ἀπεστάλησαν ἐκ μέρους τῆς φρουρῆς ὁ στρατηγὸς Νότης Μπότσαρης καὶ ὁ Ἀθαν. Ραζηκότσικας⁸⁴ μετὰ πέντε ἄλλων, καὶ συνηντήθησαν, ἀπέναντι τῆς Μαραθιάς, μὲ τὴν ἀναμένουσαν ἑπταμελῆ πρεσβείαν τῶν Τούρκων, τῆς ὁποίας μέλος ἀπετέλει καὶ ὁ Ταχὺρ Ἀμπάζης.

Ὁ Κιουταχῆς ὅμως, ἀντὶ νὰ δώσῃ τὴν ζητουμένην ἀνακωχήν, ἀπέστειλεν ἐγγράφως τὰς προτάσεις του, μεταξύ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον οἱ ὅροι:

«Νὰ παραδώσουν ἐντὸς δέκα ἡμερῶν, εἰς τὸ Ὑψος του, τὸ φρούριον.

»Ἡ Ὑψηλότης του, δι' ἀσφάλειαν τῆς ἀκριβοῦς τηρήσεως τῆς συνθήκης, δίδει δώδεκα ὁμήρους κατ' ἐκλογὴν τῆς φρουρᾶς, καὶ ἡ φρουρά, διὰ τὴν ἐκ μέρους της τήρησιν τῆς συνθήκης, νὰ παραχωρήσῃ, εἰς τὸ Ὑψος του, τὴν Μεγάλην τάπιαν καὶ τὴν Μεγάλην θύραν, εἰς τὰς ὁποίας νὰ βάλῃ τριακοσίους ἀνθρώπους.

»Συγχωρεῖ ἡ Ὑψηλότης του νὰ ἐξέλθουν μὲ τὰ ὅπλα μόνον οἱ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἄρματωλοι καὶ κλέφτες, καθὼς καὶ οἱ Σουλιῶται, εἰς ὅσους δὲ ἦσαν ῥαγιάδες, ἐδίδετο ἀμνηστία τελεία διὰ τὰ παρελθόντα, ἀφοῦ παραδώσουν τὰ ὅπλα⁸⁵».

Ὡς ἦτο ἐπόμενο, ἡ ἀπάντησις τῆς φρουρᾶς ὑπῆρξεν ἀρνητική.

Ὁ Κιουταχῆς, μὴ ἐπιτυχὼν τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως, ἐδιπλασιάσε τὸ πῦρ τῶν κανονοστασίων του, μὲ τὸ ὁποῖον διεσταυροῦτο καὶ τὸ πῦρ τοῦ πλησιάσαντος στολίσκου του.

Μετὰ δύο ἡμέρας, ἔγινάν νέαι συστάσεις πρὸς συνδιαλλαγὴν ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ Τουρκικοῦ στολίσκου Μαχμούτην. Οἱ πολιορκούμενοι, ὑποθέσαντες ὅτι οἱ προτάσεις προήρχοντο ἀπὸ τὸν ναύαρχον τοῦ Τουρκικοῦ στόλου, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ ὁποίου ὑπήγετο ὁ Μαχμούτης, ἐδέχθησαν τὴν συνεννόησιν μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι ἐὰν ὁ ναύαρχος ἐδέχετο τὴν ἀνακωχήν, θὰ ἠναγκάζετο καὶ ὁ Κιουταχῆς νὰ μὴν ἀρνηθῇ.

84 Ἀπομν. Σπυρομήλιου.

85 Ἀπομν. Σπυρ. «Ἐμπρὸς» ἀριθ. 2252.

Πρὸς τοῦτο ἐνετάλη ἐκ μέρους τῆς φρουρᾶς ὁ Ἀθαν. Ραζηκότσικας⁸⁶, ἀλλ' ὁ Μαχμούτης, ἐνεργήσας πάλιν κατὰ διαταγὴν τοῦ Κιουταχῆ, ἔτυχε τῆς αὐτῆς ἀπαντήσεως.

Δις ἀποτυχὼν ὁ Κιουταχῆς νὰ καταλάβῃ τὸ φρούριον διὰ συνθηκολογήσεως, ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ τὸ καταλάβῃ δι' ἐφόδου.

Πρὸ ἡμερῶν ὁ ἐχθρὸς κατεσκευάζεν ὑπόνομον ὑπὸ τὸν προμαχῶνα Μπότσαρη. Ἀντιληφθέντες τοῦτο οἱ πολιορκούμενοι, ἤνοιξαν καὶ αὐτοὶ ἀνθυπόνομον.

Ἀλλὰ τὴν 14 Ἰουλίου μετὰ μεσημβρίαν, ὅτε εἶχεν ἀποφασισθῇ νὰ γίνῃ ἡ ἔφοδος τῶν Τούρκων, ἀκούσαντες οἱ εἰς τὴν ὑπόνομον ἐχθροὶ τοὺς γενομένους κρότους ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους εἰς τὴν ἀνθυπόνομον, ἐφοβήθησαν καὶ ἔσπευσαν νὰ τὴν ἀναφλέξουν, καὶ ὥς ἐκ τούτου αἱ ἐπενεχθεῖσαι καταστροφαὶ δὲν ἦσαν αἱ προσδοκώμεναι. Διερράγη μόνον μέρος τοῦ τείχους. Καὶ διὰ τοῦ ῥήγματος αὐτοῦ ἐφώρμησαν οἱ ἐχθροὶ καὶ ἔστησαν τὰς σημαίας των ἐπὶ τοῦ προμαχῶνος Μπότσαρη.

Οἱ φρουροῦντες τοῦτον, στρατηγὸς Ἀνδρέας Ἴσκος καὶ 100 Μεσολογγίται ὑπὸ τὸν Ἀθαν. Ραζηκότσικαν⁸⁷, τὸ ὅλον 100, γενναίως ἐμάχοντο, ἀποκρούοντες τοὺς ἐχθρούς, τοὺς ὁποίους, μετὰ σκληρὰν ἐκ τοῦ συστάδην μάχην, βοηθούμενοι καὶ ἀπὸ τοὺς προστρέξαντας ἀπὸ τὰ πλησίον κανονοστάσια Κοραῆ (στρατηγὸς Σούκας) καὶ Ἰγνατίου (ἀντιστράτηγος Σπυρομήλιος)⁸⁸, κατῶρθωσαν νὰ ἐκδιώξουν, καταρρίψαντες τὰς σημαίας, φονεύσαντες δὲ καὶ πληγώσαντες περὶ τοὺς πεντακοσίους ἐξ αὐτῶν.

«Ὁ πετροπόλεμος, λέγει ὁ Σπυρομήλιος, ἔκαμε πολὺ εἰς αὐτὴν τὴν ἡμέραν, διότι δὲν ἐτραυμάτισεν ὀλίγους Τούρκους».

Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἐφονεύθησαν πέντε, ἐργαζόμενοι εἰς τὴν ἀνθυπόνομον κατὰ τὴν ἐκρηξίν της, καὶ πέντε ἐπὶ τοῦ προμαχῶνος. Ἐπίσης ἐπληγώθησαν δεκαπέντε, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἀντιστράτηγος Δῆμος Ῥινιάσας ἢ Μποζώνης, ὁ ὁποῖος καὶ ἀπέθανε μετὰ τινὰς ἡμέρας.

Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν Τούρκων εἰς τὰ χαρακώματά των, οἱ εἰς τὸν προμαχῶνα Μπότσαρη ἔφραξαν τὸ ῥήγμα μὲ μάλλινὰ καὶ βαμβάκινα εἶδη καὶ μὲ στρώματα, καὶ τὸν περιέδεσαν μὲ σανίδας.

Τὴν ἐπομένην ὁ ἐχθρὸς ἔρριπτεν ἐμπρηστικὰς ὕλας εἰς τὰ παρεμβύσματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐφράχθη ἡ διαρραγή, καὶ τὰ ἤναπτεν, ἀπὸ δὲ τὸν προμαχῶνα ἔσπευδαν ἐκάστοτε καὶ τὰ ἔσβυναν, ῥίπτοντες χῶμα καὶ νερόν. Καὶ ἀφοῦ τοῦτο πολλάκις ἐπανελήφθη, ἐφώρμησε καὶ πάλιν ὁ ἐχθρὸς καὶ ἔστησε τὰς σημαίας του ἐπὶ τοῦ προμαχῶνος, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπεκρούσθη μὲ μεγάλην φθοράν.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐφόδου αὐτῆς ἐφονεύθη ὁ στρατηγὸς Γιάννης Σούκας.

Τὴν 18 Ἰουλίου ὁ ἐχθρὸς ἐπεχείρησε τὴν 1 μ. μ. νέαν αἰφνιδιαστικὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ προμαχῶνος τοῦ Μπότσαρη, ἐλπίζων ὅτι οἱ φρουροῦντες θὰ κοιμῶνται· ἐφόνευσε μάλιστα καὶ τὸν ἀπρόσεκτον σκοπὸν. Ἐπάτησε καὶ ἐκ τρίτου τὸν προμαχῶνα, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπεκρούσθη, ἀφήσας εἴκοσι νεκρούς.

86 Σπυρομ. «Ἐμπρὸς» 2246.

87 Σπυρομ. «Ἐμπρὸς» 2246.

88 Σπυρομ. «Ἐμπρὸς» 2254.

Στρατηγός Δημήτριος Μακρής

Ὁ Κιουταχῆς, μετὰ τὰς ἐπανειλημμένας ταύτας ἥττας, ἀπέστειλε τὸν Ταχὺρ Ἀμπάζην, ὅπως προτείνῃ καὶ συμβουλευσῇ συνθηκολόγησιν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἐπέτρεπε καὶ εἰς τοὺς ῥαγιάδες νὰ κρατήσουν τὰ ὅπλα των. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ἔτυχεν ἀπαντήσεως, ἐπανελάβε τὴν πρότασίν του καὶ τὴν ἐπομένην, ἔλαβε δὲ τὴν ἀπάντησιν ὅτι «ἀφοῦ, κατὰ τὰ λεγόμενά του, ἔχει τὸ ἓνα του πόδι εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἃς κυττάξῃ μονάχος του νὰ βάλῃ καὶ τὸ ἄλλο⁸⁹». Ὁ δὲ Λάμπρος Βεΐκος, συγκατανεύσει τῆς φρουρᾶς, ἀπέστειλεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ταχὺρ Ἀμπάζην, συνιστῶν ὅπως μὴ ἐπαναληφθοῦν προτάσεις συνθηκολογίας, ἀπέστειλε δὲ ταυτοχρόνως καὶ δέκα φιάλας ῥοῦμι, πρὸς ἐνδυνάμωσιν τῶν σημαιοφόρων Τούρκων διὰ τὴν μέλλουσαν ἔφοδον.

Ὅργισθέντες ἐπὶ τούτῳ οἱ Τοῦρκοι, ἐξέσπασαν εἰς λυσσαλέον πυροβολισμόν ξηρᾶς καὶ θαλάσσης καὶ παρεσκευάσθησαν συγχρόνως πρὸς ἐπίθεσιν.

Τὴν 21 Ἰουλίου, ἅμα τῇ αὐγῇ, ἐξερράγη ὑπόνομος ὑπὸ τὴν πρὸς Ἀ. γωνίαν τοῦ προμαχῶνος Φραγκλίνου, τὸν ὁποῖον ὑπερασπίζετο τὸ σῶμα τοῦ στρατηγοῦ Τσόγκα⁹⁰, διότι οὗτος εἶχε φύγει, ἐγκαταλείψας αὐτό, καὶ ἀλαλάζοντες ἐξεφώρμησαν κατ' αὐτοῦ. Ἐξώρμησαν ἐπίσης κατὰ τοῦ προμαχῶνος Μπότσαρη, τὸν ὁποῖον ὑπερήσπιζαν οἱ στρατηγοὶ Ἴσκος καὶ Ῥαζηκότσικας, κατὰ τοῦ προμαχῶνος Μακρῆ, τὸν ὁποῖον ὑπερήσπιζεν ὁ στρατηγός Μακρῆς καὶ κατ' ἐκείνου τοῦ Μονταλεμπέρτου (ἄγνωστον ποῖος τὸν ὑπερήσπιζε). Τοὺς ἐπάτησαν καὶ ἔστησαν ἐπ' αὐτῶν τὰς σημαίας των.

Ἄλλ' εὐρέθησαν πρὸ ἀπροόπτου. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν κατασκευάσει ἐσωτερικῶς ἀντιπρομαχῶνας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τοὺς ἐκτύπων ἐκ τῶν ἔμπροσθεν καὶ τοῦ πλαγίου μὲ κανόνια, ντουφέκια καὶ μυδράλια, καὶ μὴ δυνάμενοι οὔτε νὰ προχωρήσουν, οὔτε νὰ ὀπισθοχωρήσουν, ἐφονεύθησαν σχεδὸν ὅλοι.

89 Σπυρομ. «Ἐμπρὸς» 2250.

90 Μαζί με τὸν Τσόγκαν εἶχε φύγει καὶ ὁ Ῥάγκος.

Δις ἐπανελάβαν οἱ Τοῦρκοι τὴν ἔφοδον καὶ δις ἀπεκρούσθησαν.

Πεντακόσια ἐχθρικά σώματα ἐρρίφθησαν ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἐκτὸς ἐκείνων τὰ ὅποια ἐφαίνοντο εἰς τὴν τάφρον, καὶ εἰς τὰ ἐχθρικά χαρακώματα. Ἐκ δὲ τῶν πολιορκουμένων εἴκοσιν ἐφονεύθησαν καὶ ἐπληγώθησαν.

Μεγάλην φθοράν ἔφεραν εἰς τὸν ἐχθρὸν καὶ τὰ λοιπὰ ἐπίσης κανονοστάσια τοῦ φρουρίου, βάλλοντα κατ' αὐτοῦ καὶ ἰδιαιτέρως ἡ Λουνέττα, ὑπερασπιστὴς τῆς ὁποίας ἦτο ὁ στρατηγὸς Γ. Κίτσος.

Στρατηγὸς Γεώργιος Κίτσος

«Ὁ στρατηγὸς Γ. Κίτσος, λέγει ὁ Σπυρομήλιος⁹¹, εἶχεν ἔλθει εἰς τὸ Μεσολόγγι τὴν 21 Ἰουνίου, ἐζήτησε νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν μᾶλλον ἐπικίνδυνον προμαχῶνα· ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Λουνέτταν, τὴν ὁποίαν μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπερασπίζοντο τμήματα ἐναλλασσόμενα ἀπὸ τὰ διάφορα σώματα, καὶ τὴν φύλαξιν τῆς ὁποίας ἠρνήθησαν οἱ προηγουμένως ἐλθόντες Ῥάγκος, Μήτσος Κοντογιάννης καὶ Βεΐκος».

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μάχης αὐτῆς ἐπετέθη καὶ ὁ ἐχθρικὸς στολίσκος, ἀλλ' ἀπεκρούσθη ἀπὸ τὰ ἐπάκτια κανονοστάσια.

Τὴν 24 Ἰουλίου ἔφθασεν ὁ Ἑλληνικὸς στόλος εἰς Μεσολόγγιον, καὶ ἀποδιώξας τὰ περιπολοῦντα ἔξωθεν Τουρκικά, εἰσήγαγε συγχρόνως 20 ἔνοπλα πλοίαρια εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν, καὶ οἱ ἐν Μεσολογγίῳ ἔγιναν πάλιν κύριοι ταύτης⁹².

Ἐνθαρρυνθέντες οἱ πολιορκούμενοι ἀπὸ τὰς ἀποτυχίας τοῦ ἐχθροῦ, συνεννοήθησαν μὲ τοὺς περιφερομένους ἔξωθεν τοῦ Μεσολογγίου στρατηγούς Καραϊσκάκη, Κίτσον Τζαβέλλαν, καὶ ἄλλους, ὅπως συγχρόνως ἐπιτεθοῦν κατὰ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου. Τὸ σύνθημα τῆς ἐπιθέσεως ἐδόθη τὸ μεσονύκτιον 25 Ἰουλίου μὲ πυράν, τὴν ὁποίαν ἄναψαν εἰς τὴν Βαράσοβαν. Ἀνταπεκρίθησαν καὶ οἱ

91 Σπυρομ. «Ἐμπρὸς» 2257.

92 «Τὸ Μεσολόγγι» Α'. σελ. 184.

πολιορκούμενοι μὲ πυράν, τὴν ὁποίαν ἄναψαν ἐντὸς τῆς πόλεως. Καὶ τὴν τρίτην ὥραν τῆς νυκτός, 500 ὑπὸ τοὺς στρατηγούς Καραϊσκάκην καὶ Κίτσον Τζαβέλλαν ἐπετέθησαν ἐκ τῶν ὀπισθεν κατὰ τοῦ εχθροῦ. Χίλιοι δὲ τῆς φρουρᾶς, ὑπὸ τοὺς στρατηγούς καὶ ἀντιστρατήγους Δ. Μακρῆν, Ἰσκον, Βεΐκον, Κ. Βλαχόπουλον, Γιαννάκην Ῥαζηκότσικαν καὶ ὑπὸ τοὺς χιλιάρχους Κ. Δροσίνην καὶ ἄλλους⁹³, ἐξῆλθαν ἀπὸ τὸ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν κανονοστάσιον Κανάρη, καὶ μόλις ἀντελήφθησαν, ἀπὸ τὰς ἀστραπὰς τῶν ὄπλων, ὅτι ἤρχισεν ἡ ἐπίθεσις, ἐξώρμησαν ξιφῆρεις καὶ κατέλαβαν τέσσαρα εχθρικά πυροβολεῖα, καὶ πολλὰ χαρακώματα τῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Ξιφῆρεις ἐξώρμησαν καὶ 500 ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ν. Ζέρβαν, ἐξελθόντες ἀπὸ τὸ προτεῖχισμα Μπότσαρη, κατὰ τοῦ κέντρου τοῦ εχθροῦ, τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ ὁποίου ἐβαλλον, διὰ συνεχούς πυρός, τὰ κανονοστάσια τοῦ φρουρίου. Πανικόβλητος ὁ ἐχθρὸς κατέφευγε πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ στρατοπέδου του. «Οἱ δὲ Ἕλληνες, λέγει ὁ Τρικούπης⁹⁴, περιτρέχοντες ἐν μέσῳ τοῦ εχθρικοῦ στρατοπέδου ἐξιφοκτόνουν, ἐπῆραν πολλὰς σημαίας καὶ ὅπλα, καὶ ἐπανῆλθαν εἰς τὴν πόλιν, ἀπάγοντες καὶ τινὰς τῶν ἐργαζομένων Χριστιανῶν· ὑπερτριακόσιοι ἐλογίσθησαν οἱ φονευθέντες καὶ πληγωθέντες εχθροί, ἐφονεύθησαν καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων 17 καὶ ἐπληγώθησαν 13».

Ὁ Κιουταχῆς ἔστρεψε πλέον πᾶσαν προσπάθειάν του, ὅπως κυριεύσῃ τὸν προμαχῶνα Φραγκλίνου. Συσσωρεύων χώματα, ὕψωνε τεχνικὸν ὄρος, ὑπερκεῖμενον τοῦ προμαχῶνος, καὶ καθ' ἐκάστην ὀγκοῦμενον. Εἰς μάτην οἱ Ἕλληνες ἠγωνίσθησαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν πρόοδον τοῦ «ὕψωματος τῆς ἐνώσεως», ὅπως τὸ ὠνόμασεν ὁ ὀχυρωματοποιὸς Κοκκίνης.

Ἐπὶ τοῦ ὕψωματος αὐτοῦ ὁ ἐχθρὸς ἐγείρας κατὰ μέτωπον καὶ πλευρὰς «Μετερίζια», κατέλαβε τὴν 11 Αὐγούστου τὸν προμαχῶνα Φραγκλίνου.

Παρὰ τὰς ἐλπίδας του ὅμως νὰ καταλάβῃ δι' αὐτοῦ τὸ Μεσολόγγι, εὗρέθη καὶ πάλιν ἐκτὸς αὐτοῦ. Οἱ πολιορκούμενοι τὸ εἶχαν ἀποκόψει ἀπὸ τὸ ἄλλο φρούριον, ἐκσκάψαντες νέαν τάφρον, περὶ τὰ 50 μέτρα ἐσώτερον τῆς παλαιᾶς.

Ἡ νέα αὕτη τάφρος, ἀρχομένη ἀπὸ τὴν θάλασσαν καὶ ρέουσα παραλλήλως τῆς παλαιᾶς, ἡνοῦτο μὲ αὐτὴν παρὰ τὴν Λουνέτταν. Ὅπισθεν δὲ τῆς τάφρου αὐτῆς ἐπὶ νέου ἀντιπρομαχῶνος εἶχαν στηθῇ κανονοστάσια.

Ὁ Κιουταχῆς, ἐντείνων τὴν δραστηριότητά του μετὰ ἐκάστην του ἀποτυχίαν, ἐπεχείρησε μεταξὺ τοῦ Φραγκλίνου, τὸν ὁποῖον κατέλαβε, καὶ τοῦ ἀντιπρομαχῶνος, νὰ ὑψώσῃ νέον ὕψωμα ἐνώσεως, ὅμοιον μὲ τὸ ἐξῶθεν, καὶ κυλίων χώματα, νὰ ἐπιχώσῃ τὴν νέαν τάφρον.

Εἰς τὰς προσπάθειάς του ὅμως αὐτὰς συνήντα μεγάλας δυσχερείας ὡς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ νέου ὕψωματος τῆς ἐνώσεως. Τὸ πυροβολικὸν πῦρ τῶν Ἑλλήνων, αἱ μικροεπιθέσεις ἐκ μέρους τῆς φρουρᾶς, εἰς μίαν τῶν ὁποίων ἐφονεύθη ὁ ἀντιστράτηγος Σπύρος Κοντογιάννης, ἡ κατασκευὴ τοῦ νέου κανονοστασίου κατὰ τὰ Κουτσονεῖκα, τοῦ ἐπιτυχῶς διευθυνομένου ὑπὸ τοῦ Κωνσταντ. Τσιριγώτη, καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποίου ἐφονεύθη ὁ ἐγκριτος Μεσολογγίτης καὶ ἀρχιπυροβολητῆς Παντολέων Πλατύκας, καὶ τέλος ἡ ὑποκλοπὴ τοῦ προοριζομένου διὰ τὴν ἐπίχωσιν τῆς τάφρου χώματος, ἡ ὁποία ἐγένετο διάμέσου ὑπογείου δρόμου, ἀρυχθέντος κατὰ συμβουλήν τοῦ

93 Σπυρομ. «Ἐμπρὸς» 2262.

94 Ἱστορ. Ἑλλήν. Ἐπαν. Γ' σελ. 225.

ἀντιστρατήγου Π. Σωτηροπούλου, ἀπὸ τὸν ἀντιπρομαχῶνα Φραγκλίνου μέχρι τῆς θέσεως ὅπου ἐπεσωρεύετο τὸ χῶμα, ἡμπόδιζον τὴν πρόοδον τῶν ἐργασιῶν του, ἀλλὰ δὲν ἐσταμάτων ταύτας. Ἐξ ᾧ οἱ πολιορκούμενοι ἀπεφάσισαν τὸ συντελεστικώτερον, τὴν ἔξοδον.

Τὴν 19 Αὐγούστου 4 μεγάλοι βόμβαι ἐτοποθετήθησαν εἰς τὸ μέρος ποῦ συνεσώρευαν οἱ Τοῦρκοι τὸ χῶμα, καὶ τὴν μεσημβρίαν μετεδόθη τὸ πῦρ εἰς αὐτάς. Ἡ ἔκρηξις ἔφερε τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα· τὸ χῶμα ἐσκορπίσθη, καὶ οἱ ὅπισθεν αὐτοῦ ἐργαζόμενοι εὐρέθησαν ὡς ὕλακτοι εἰς τὸ πῦρ τῶν Ἑλλήνων. Ἐξώρμησαν συγχρόνως ξιφήρεις οἱ Ἕλληνες, καὶ κατεδίωκον τοὺς τραπέντας εἰς φυγὴν ἐχθρούς. Πατοῦν τὸ προτείχισμα Φραγκλίνου καὶ σφοδρὰ συνάπτεται ἐκεῖ μάχη· ντουφέκια, βόμβαι, σιδηραὶ καὶ ὑάλιναι γρενάται, πέτραι, ξίφη καὶ χέρια, ὅλα χρησιμοποιοῦνται εἰς αὐτήν, ἐνῶ συγχρόνως οἱ Ἕλληνες ἐργάται διεσκόρπιζαν τὸ μὲ τόσους κόπους συσσωρευθὲν ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν χῶμα. Φθάνουν εἰς τὸν ἐχθρὸν ἐπικουρίαι, τρέχει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κιουταχῆς, ἀλλ' ἀπολύτως τίποτε δὲν σταματᾷ τὴν ὁρμὴν τῶν Ἑλλήνων· οἱ Τοῦρκοι ἐκδιώκονται καὶ κρύπτονται ὑπὸ τὰ χαρακώματά των, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπιδεικνύουν μόνον τὰς ἀπειλητικῶς κινουμένας σπάθας των, ἀλλὰ καὶ ταύτας συντρίβει τὸ πῦρ τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ μάχη αὕτη, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες ἀνεκατέλαβαν τὸν προμαχῶνα Φραγκλίνου καὶ ἔγιναν κύριοι καὶ μέρους τοῦ ὑψώματος τῆς ἐνώσεως, διήρκεσε μέχρι τοῦ μεσονυκτίου.

Μεγάλοι ὑπῆρξαν αἱ ἀπώλειαι τοῦ ἐχθροῦ. Ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων 21 ἐφονεύθησαν, ἐπληρώθησαν δὲ 48, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ ἀντιστράτηγοι Γιαννάκης Ῥαζηκότσικας καὶ Γεώργ. Τζαβέλλας. Ἐννέα ἐκ τῶν φονευθέντων καὶ 17 ἐκ τῶν πληγωθέντων ἦσαν Μεσολογγίται.

Ἐξεμάνη ὁ Κιουταχῆς διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ μετὰ τόσους ἀγῶνας καταληφθέντος προμαχῶνος. Ὅλα ἤρχισαν νὰ τοῦ γίνωνται δυσμενῆ. Ὁ χειμὼν ἐφθάνεν, ὁ Τουρκικὸς στόλος δὲν κατέπλεε, τὰ πολεμοφόδια ἡλαττοῦντο, καὶ τὰς ἐφοδιοπομπάς του προσέβαλλαν καὶ διήρπαζαν τὰ ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου περιφερόμενα Ἑλληνικὰ σώματα· αἱ λιποταξίαι ἐξησθένουν τὸν στρατὸν του καὶ ἡ παραλυσία εἰσεχώρει εἰς αὐτόν. Εἰς ἐπίμετρον δέ, τὴν νύκτα τῆς 22 Αὐγούστου, ἐνῶ προσεπάθει νὰ ὀχυρωθῇ εἰς τὸ μέσον τοῦ ὑψώματος τῆς ἐνώσεως, καὶ νὰ ποιήσῃ ἐκεῖ κανονοστάσιον, ἐκραγεῖσα Ἑλληνικὴ ὑπόνομος ἀνέτρεψε τὰς ἐργασίας καὶ τὸν ἠνάγκασε καὶ ἐκεῖθεν νὰ ἀποσυρθῇ.

Κατάπιν τούτου, οἱ πολιορκούμενοι ἠτοίμασαν δύο ὑπονόμους ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Παναγ. Σωτηροπούλου, τὴν μίαν μεγάλην ὑπὸ τὸ ὕψωμα τῆς ἐνώσεως καὶ τὴν ἄλλην μικράν ἀπὸ τὸ χῶμα τὸ ὁποῖον ἔκαμεν ὁ ἐχθρὸς, ὅπως ἐπιχώσῃ τὸ ἔμπροσθεν με κανονοστάσιον Ἰγνατίου μέρος τῆς ἀντιτάφρου. Τὴν μεσημβρίαν τῆς 9 Σεπτεμβρίου ἐτέθη πῦρ εἰς τὴν μικράν ὑπόνομον. Ἡ ἐκρηξίς τῆς ἐσκόρπισε κατὰ μέτωπον τὸ χῶμα καὶ ἀπεκάλυψε τοὺς ἐκεῖ ἐργαζομένους. Σφοδρὸς ἤρχισεν ἀμφοτέρωθεν ὁ κανονιοβολισμὸς καὶ τουφεκισμὸς εἰς τὸ μέτωπον, ἀπὸ τὸ κανονοστάσιον Κουτσιούκου μέχρι καὶ ἐκείνου τοῦ Μπότσαρη. Τὰ λοιπὰ κανονοστάσια σιγοῦν. Ἀλβανοὶ καὶ Κακλαμάνοι σπεύδουν ἀκουσίως εἰς τὴν μάχην ὑπὸ τὴν μάστιγα τῶν ἱππέων· Ἀλβανοὶ

καὶ Γκέκαι ἐφορμοῦν ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ Κιουταχῆ εἰς τὸ τεῖχος, ἀλλ' ἀποκρούονται. Παύει ὁ πυροβολισμὸς καὶ ἀπὸ τὰ λοιπὰ κανονοστάσια καὶ σφοδρότατος ἔαακολουθεῖ ἀπὸ μόνον τὸν Φραγκλῖνον, ὅπου ἦτο ὁ Κίτσος Τζαβέλλας καὶ οἱ Μεσολογγίται ὑπὸ τὸν Α. Ῥαζηκότσικαν.

Νομίσας ἐκ τούτου ὁ Κιουταχῆς ὅτι ὅλαι αἱ φρουραὶ εἶχαν ἐγκαταλείψει τὰ ἄλλα κανονοστάσια καὶ προσέτρεξαν εἰς τὸ προτειχίσμα τοῦτο, διατάσσει τοὺς εὐρισκομένους ἀπέναντι τῶν κανονοστασίων Μακρῇ (στρατηγὸς Μακρῆς), Ῥήγα (στρατηγὸς Βαλτινὸς) καὶ Μονταλεμπέρτου, νὰ κάμουν ἔφοδον εἰς αὐτά. Ἐφορμοῦν, ἀλλ' οἱ φρουροὶ τῶν κανονοστασίων τούτων, κρυπτόμενοι ὅπως τοὺς ἔξαπατήσουν, ἐμφανίζονται αἰφνιδίως, τοὺς ἀντικρούουν καὶ τοὺς ἀναγκάζουν νὰ καταφύγουν εἰς τὰ χαρακώματά των,θεριζόμενοι καὶ ἀπὸ τὸ πῦρ τῶν ἄλλων κανονοστασίων καὶ ιδίως τῆς Λουνέττας (στρατηγὸς Κίτσος).

Κατὰ τὸ διάστημα αὐτό, ἀδιάκοπος ἐξηκολούθει ἡ μάχη εἰς τὸ μέρος τοῦ ἀντιτειχίσματος Φραγκλῖνου, καὶ πολλοὶ Τοῦρκοι εἶχαν προστρέξει εἰς τὸ ὕψωμα τῆς ἐνώσεως.

Περὶ τὴν τετάρτην μετὰ μεσημβρίαν ἐκρήγνυται ἡ μεγάλη ὑπόνομος· ἀνατρέπει ὀχυρώσεις καὶ διαμελίζει τοὺς ἐκεῖ ἐργαζομένους ἐχθρούς· τὸ ἐκσφενδονισθὲν χῶμα καὶ οἱ λίθοι, καταπίπτοντες, καταχώνουν καὶ φονεύουν ὅσους ἡ ἔκρηξις τῆς ὑπονόμου εἶχε φεισθῇ. Πανικὸς κατέχει τὸν ἐχθρόν, τὸν κτυποῦν τὰ πυροβόλα, τὰ μυδράλια, τὰ ντουφέκια, οἱ γρενάτες, τμῆμα δὲ τῆς φρουρᾶς ἐξορμήσαν τὸν καταδιώκει. Μὲ τὸ ξίφος γυμνὸν ἕκαστος τῶν ἐφορμησάντων ἀμιλρᾶται εἰς ἡρώϊσμόν καὶ ἀνδρείαν, καὶ μόνον τὰ χῶματα ποὺ ἤνοιξεν ἡ ὑπόνομος καὶ οἱ λόφοι τῶν χωμάτων ποὺ συνεσώρευσε, σταματοῦν τὴν ἐπὼν του καὶ δὲν τοὺς ἐπέτρεπον νὰ πατήσουν καὶ τὰ ἐχθρικὰ χαρακώματα. Περιορίζονται εἰς λαφυραγωγίαν ἐνῶ οἱ ἐργάται Ἕλληνες, ἰσοπεδώνοντες τοὺς λόφους καὶ τὰ χάσματα, εὖρον μεταξὺ τῶν ἐχθρικῶν πτωμάτων καὶ δύο Χριστιανοὺς ἐργάτας.

Πλέον τῶν πεντακοσίων ἐχθρῶν ἐφονεύθησαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πολλοὶ ἀξιωματικοί. Ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἐφονεύθησαν 15 καὶ ἐπληγώθησαν 35, ἐν οἷς καὶ οἱ ἀντιστράτηγοι Κώστας Τζαβέλλας, Γεώργ. Βάγιας καὶ Θανάσης Ζέρβας.

Τρεῖς φονευθέντες καὶ 6 πληγωθέντες ἦσαν Μεσολογγίται, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ δεκατετραετής Ἀντώνης Μπάκας, διὰ τὸν ὁποῖον λέγουν τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά» ὅτι «ἔδειξε τῷ ὄντι τὰ πλέον μεγάλα ἐνὸς ἥρωος σημεῖα. Εἰς τὴν τρίτην γενικὴν ἔφοδον τῆς 21 Ἰουλίου, ὅταν κατὰ πρῶτον, διὰ νὰ δοκιμάσῃ τὸν πόλεμον, ὥρμησε κατὰ τῶν ἐχθρῶν, ἦταν ἀκάθεκτος εἰς τὴν ὁρμήν του καὶ μάλιστα ἐλαφυραγώγησε καὶ δύο ντουφέκια τῶν μεγαλοσώμων Χαλτούπιδων».

Ἀπὸ τῆς μεθεπομένης ἤρχισε καὶ πάλιν ὁ ἐκατέρωθεν κανονιοβολισμὸς καὶ ντουφεκισμὸς, ἐπαναλαμβανόμενος σχεδὸν καθ' ἐκάστην. Ἀλλ' ὅλα ἐφάνερωναν τὸν κάματον τοῦ ἐχθροῦ. Ἀνάπτουν οἱ Ἕλληνες τὴν 23 Σεπτεμβρίου ὑπόνομον, ἀνατρέπουν τὰ ἀπέναντι τοῦ προτειχίσματος Μπότσαρη χαρακώματα καὶ αὐτὸς ἀπομακρύνεται, φοβούμενος τὸ πάθημα τῆς 9 Σεπτεμβρίου.

Οἱ πολιορκούμενοι, ἀπελπισθέντες ἀπὸ τὴν ἀδράνειάν του, ἀποφασίζουν νὰ τοῦ ἐπιτεθοῦν τὴν 1 Ὀκτωβρίου καὶ νὰ ἀποκαταστρέψουν τὰς ὀχυρωματικὰς του ἐργασίας.

Ὡς ἐξῆς δὲ περιγράφεται ἡ ἐπίθεσις αὕτη, ὑπὸ ἐκθέσεως τῆς Διευθυντικῆς Ἐπιτροπῆς ἀπὸ 3 Ὀκτωβρίου, καταχωρηθείσης εἰς τὸ ἀπὸ 12 Φεβρουαρίου 1825 φύλλον τοῦ «Φίλου τοῦ Νόμου»:

«Σᾶς ἀναγγέλλομεν ὅτι προχθές τὰ ἐξημερώματα, οἱ ἐδῶ ἀδελφοί μας ἔκαμαν νέα ἀνδραγαθήματα, ἄξια τῆς φήμης τῆς πατρίδος των. Ἐβαλαν πῦρ εἰς μίαν νέαν ὑπόνομον, τῆς ὁποίας ἡ εὐτυχὴς ἔκρηξις ἔπεμψεν εἰς τὸν Ἄδην ὑπὲρ τοὺς 400 ἐχθρούς. Μετὰ τὴν ἔκρηξιν, ὀκτακόσιοι σχεδὸν ἐκλεκτοὶ Ἕλληνες, ὁδηγούμενοι ὑπὸ τοὺς γενναίους στρατηγούς Κίτσον Τζαβέλλαν, Λάμπρον Βεῖκον καὶ Ἄθαν. Ραζηκότσιαν, ῥιφθέντες ἔξω τοῦ φρουρίου μὲ γυμνὴν σπάθην, ἐπροξένησαν μεγίστην φθορὰν εἰς τὸν ἐχθρόν, καύσαντες καὶ τὰ καλάθια ἀπὸ χῶμα γεμάτα διὰ προμαχῶνας, τοὺς φραγκοὺς τῶν ἐχθρῶν κ.τ.λ. ἀπὸ τοὺς Ἀθλητάς μας ἀδελφοὺς δύο μόνον ἐθανατώθησαν καὶ πολλοὶ ὀλίγοι ἐπληγώθησαν.»

Ἡ ἐφημερὶς δὲν δημοσιεύει ὁλοκλήρως τὴν ἔκθεσιν, ἀλλὰ προκύπτει ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποδίδει τοὺς περαιτέρους ἐπαίνους εἰς τοὺς ἄνω ῥηθέντας στρατηγούς.

Ἡ Διευθ. Ἐπιτροπὴ ὑπέβαλλε τακτικῶς ἐκθέσεις εἰς τὴν Κυβέρνησιν περὶ τῶν πολεμικῶν ἐν Μεσολογγίῳ γεγονότων. Ἡ μόνη δὲ δημοσιευθεῖσα εἶναι ἡ ἄνωθι. Ἡ «Γεν. Ἐφημερὶς», τὸ ἐπίσημον ὄργανον τῆς Κυβερνήσεως, οὔτε τὴν ἔκθεσιν αὐτὴν, οὔτε ἄλλην ἐκ τῶν ὑποβληθεισῶν ἐδημοσίευσεν, καίτοι εἶχε παραχωρήσει τὰς στήλας τῆς εἰς τὰς περιαιτολογίας ὀπλαρχηγίσκων, διὰ τὴν εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος δρᾶσιν των. Ἡ Γεν. Ἐφημερὶς περιωρίζετο νὰ καταχωρῇ ἀποσπάσματα ἐκ τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν», τὰ ὁποῖα ἐπίσης παρέλειπον τὰ ὀνόματα ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐλάμβανον μέρος εἰς τὰς ἐκάστοτε πολεμικὰς πράξεις, πράξεις ἀπὸ τὰς λαμπροτέρας καὶ ἐνδοξοτέρας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀφῆναν διὰ τούτου νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι ὅλοι ἐλάμβαναν μέρος εἰς αὐτάς· ἐνῶ, ἀπὸ τὴν δημοσιευθεῖσαν ἔκθεσιν, τὸ ἐναντίον ἐξάγεται. Ἀπὸ σκοποῦ δὲ παρελείποντο ὑπὸ τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν» τὰ ὀνόματα ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι, ἀπὸ τοὺς προμαχῶνας ποὺ ὑπερησπίζοντο, ἀπέκρουαν τὰς λυσσώδεις ἐπιθέσεις τοῦ ἐχθροῦ, ἢ κατὰ τὰς διαφόρους ἐξόδους ἐπεδείκνυν θαύματα ἀνδρείας, διὰ νὰ μὴ μειώνεται ἡ δημιουργηθεῖσα φήμη περὶ τῶν εὐνομένων ὀπλαρχηγῶν, καὶ διὰ νὰ πιστεύεται ὅτι καὶ οὗτοι συμμετεῖχαν εἰς ταύτας. Καίτοι ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν θὰ ἐκίνει τὴν ἁμιλλαν τῶν ὑπολειπομένων, καὶ θὰ ὑπέθαλπε τὸν ζῆλον ἐκείνων.

Οὕτω δὲ ἔμειναν ἄγνωστοι οἱ ἄθλοι τῶν Μεσολογγιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἔτρεχαν πρῶτοι εἰς τὸ μέρος ποὺ ὑπῆρχε κίνδυνος.

Μετὰ τὸ τελευταῖον πάθημα τοῦ ἐχθροῦ ἐχαλαρώθη ἡ πολιορκία. Ἀφήνει μέρος τῶν προφυλακῶν τοῦ διὰ νὰ φρουρῇ τοὺς προμαχῶνάς του, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀπομακρυνθῇ εἰς 500 μέτρα ἀπὸ τὸ τεῖχος, αὐτὸς δὲ κατασκηνώνει εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ Ἀρακύνθου, δίδων τὸν καιρὸν εἰς τοὺς πολιορκουμένους διὰ νὰ ἐπισκευάσουν τὸ φρούριον καὶ καταστρέψουν τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ ἐχθροῦ.

ΙΑ΄. Μπραΐμης.

Ἐπικουρίαι ἐχθρिकाὶ ὑπὸ τὸν Μπραΐμην. — Στρατοπ. ἔξωθ. τοῦ Μεσολογγίου. — Διαφωνία του πρὸς τὸν Κιουταχῆν. — Ἀναλαμβάνει αὐτὸς τὴν πολιορκίαν. — Κατασκευάζει νέα κανονοστάσια. — Ἐπίθεσις τῶν Ἑλλήνων. — Ἀποφασίζει νὰ κυριεύσῃ τὴν πόλιν διὰ θαλάσσης. — Πτώσις Βασιλαδίου καὶ Ντολμᾶ. — Ἡρωϊκὴ ἄμυνα τῆς Κλείσοβας. — Ἀπρακτος κατάπλους τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου.

Ὁ Μπραΐμης πασσᾶς, θετὸς υἱὸς τοῦ Ἀντιβασιλέως τῆς Αἰγύπτου, κατόπιν δὲ καὶ αὐτὸς Ἀντιβασιλεὺς ταύτης, ἀφοῦ σχεδὸν καθεπέταξε τὴν Πελοπόννησον, ἅμα ἔλαβε νέας ἐνισχύσεις ἐξ Αἰγύπτου, διὰ τοῦ καταπλεύσαντος εἰς Νεόκαστρον στόλου, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιχειρήσῃ καὶ τὴν κατάληψιν τοῦ Μεσολογγίου.

Πρὸς τοῦτο ὁ ἐχθρικός στόλος ἐφάνη ἔξωθεν τοῦ Μεσολογγίου τὴν 6 Δεκεμβρίου 1825.

Μετὰ 7 ἡμέρας κατόπιν κατέπλευσε καὶ ὁ Ἑλληνικὸς στόλος ὑπὸ τὸν Μιαούλην.

Ὁ στόλος οὗτος πεντάκις ἐναυμάχησε πρὸς τὸν ἐχθρικὸν καὶ κατῴρθωσε νὰ τροφοδοτήσῃ τὸ Μεσολόγγι. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἀναμενόμενος Σπετσιωτικὸς στόλος δὲν ἐφαίνετο, καὶ οὔτε τροφαὶ καὶ πολεμοφόδια τοῦ ἀπεστέλλοντο, ἠναγκάσθη νὰ ἐπαναπλεύσῃ εἰς Ὑδραν, ἀφήνων τὸ Μεσολόγγι στενὰ πολιορκημένον.

Τὴν 12 Δεκεμβρίου διεβιβάσθη καὶ ὁ Μπραΐμης εἰς Κρυονέρι, ὅπου ἔστησε ἐν ἀρχῇ τὸ στρατόπεδόν του, καὶ τὴν 26 κατεσκήνωσεν ἔξωθεν τοῦ Μεσολογγίου.

Κατόπιν λογοτριβῆς πρὸς τὸν Κιουταχῆν, ἀνέλαβεν αὐτὸς διὰ τοῦ στρατοῦ του τὴν πολιορκίαν, ἀποχωρήσαντος τοῦ Κιουταχῆ πρὸς τὴν δυτικὴν πλευράν, καὶ παραμένοντος ἐν ἀναμονῇ τῶν γεγονότων.

Τὴν 29 ὁ στρατὸς τοῦ Μπραΐμη παρέλαβεν ὅλα τὰ κανονοστάσια καὶ τὴν 1 Ἰανουαρίου ἀπεστάλησαν εἰς τοὺς πολιορκουμένους προτάσεις συνθηκολογίας, αἱ ὁποῖαι ἀπερρίφθησαν, ὅπως ἀπερρίφθησαν αἱ τοιαῦται καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Τουρκικοῦ στόλου, γενόμεναι τῇ μεσολαβήσει τοῦ Ἄνσον, κυβερνήτου καταπλευσάσης εἰς Μεσολόγγιον ἀγγλικῆς κορβέτας.

Μετὰ τὸν ἀπόπλουν τοῦ Ὑδραϊκοῦ στόλου, ἔφθασεν ἔξωθεν τοῦ Μεσολογγίου καὶ ὁ Σπετσιωτικὸς, ὁ ὁποῖος ὡς ἰσοκάρδιος, περιορίσθη νὰ περιπλέῃ τὰς Σκρόφας καὶ κατόπιν ἐπανῆλθεν εἰς τὰ ἴδια.

Τὴν 9 Ἰανουαρίου κατέπλευσαν εἰς Μεσολόγγι ὑπὸ τὸν Μιαούλην Ὑδραῖκὰ καὶ Ψαριανὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα, ἀφοῦ δις ἐναυμάχησαν πρὸς τὸν ἐχθρόν⁹⁵, κατώρθωσαν νὰ διαβιβάσουν εἰς Μεσολόγγι τροφὰς διὰ δύο μῆνας, καὶ ἀπέπλευσαν ἐκεῖθεν τὴν 26 Ἰανουαρίου, ἀφοῦ παρέλαβαν τοὺς στρατηγοὺς Ἰσκον, Βεῖκον, Σπυρομήλιον, Ν. Ζέρβαν, Χρ. Κουτσονίκαν καὶ Κουσουρῆν, οἱ ὁποῖοι ἀπεστέλλοντο ὡς ἐπίτροποι τῶν πολιορκουμένων πρὸς τὴν Κυβέρνησιν.

Ὁ Μπραΐμης κατεσκεύασε τρία κανονοστάσια, πλησιέστατα τοῦ φρουρίου, τὸ μὲν ἀπέναντι τοῦ κέντρου τοῦ φρουρίου, τὰ δὲ εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν ἄκραν αὐτοῦ· τὰ κατεσκεύασε δὲ παχύτατα, ὥπως μὴ διαπερῶνται ἀπὸ τὰς βολὰς τῶν πολιορκουμένων.

Ὅπισθεν τῶν κανονοστασίων αὐτῶν κατεσκεύασε κυκλοειδὲς ὀχύρωμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔθεσε βομβοβόλους καὶ βαρὺς ἥρξατο ἐκατερωθεν ὁ κανονιοβολισμὸς καὶ ὁ τουφεκισμὸς.

Ὁ Μπραΐμης ἡσυχολεῖτο συγχρόνως ὥπως κατασκευάσει σχεδίας (σάλια), διὰ τῶν ὁποίων ἐσκόπευε νὰ πατήσῃ τὰς ἐν τῇ λιμνοθαλάσσει νησίδας.

Τὴν 15 Φεβρουαρίου ἀπεφάσισε νὰ κάμῃ ἔφοδον εἰς τὸ φρούριον, ἀντὶ δὲ ἄλλης περιγραφῆς περὶ τῆς ἐφόδου ταύτης, καταχωροῦμεν «ἐπιστολὴν τοῦ ἐν Μεσολογγίῳ Γεν. Ἀστυνόμου κ. Θ. Θωμίδου, πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Ἀστυνομίας, τῆς 20 Φεβρουαρίου», δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 191 τῆς 5 Μαρτίου 1826 φύλλον τῆς ἐφημερίδος ὁ «Φίλος τοῦ Νόμου»:

«Τὴν νύκτα τῆς 15 τρέχοντος, οἱ ἐχθροὶ πρὸς τὰς 8 ὥρας, ὑπὲρ τὰς 5 χιλιάδας, ἐκφεληθέντες ἀπὸ τὸ ἀσέληνον αὐτῆς, διὰ τὴν συνέφειαν, ἦλθαν μὲ διάφορα ἐργαλεῖα καὶ ὕλην, πρὸς ἔγερσιν προμαχόνων, καὶ ἔσπευδον νὰ προκαταλάβουν τὸ ὑψηλὸν χῶμα, προφυλακτήριον τοῦ κανονοστασίου τοῦ Μπότσαρη.

»Ἡ νυκτοφυλακὴ τῆς θέσεως ταύτης ἔδωκεν ἀμέσως τὸ σύνθημα τῆς πλησιάσεως τοῦ ἐχθροῦ, τῆς δὲ σάλπιγγος ἅμα ἠχούσης, ἀμέσως ἄρχισεν ὁ διὰ βομβῶν καὶ τουφεκίων ἀλλεπάλληλος πόλεμος. Μετὰ ἐν τέταρτον τῆς ὥρας ὅμως, μὴ δυνάμενοι οἱ Ἕλληνες πλέον νὰ κρατηθῶσιν, ὥρμησαν ἐξελθόντες μὲ γυμνὰς μαχαίρας κατὰ τῶν ἐχθρῶν ὑπὸ τὸ μέγαλον ἐκεῖνο χῶμα, καὶ ἐπιάσθησαν μὲ αὐτοὺς χεῖρας μὲ χεῖρας. Ἡ ἀπροσδόκητος ἔκρηξις μιᾶς προδιατεθειμένης ὑπονόμου, ὁ ἀντικρυνισμὸς τῶν ῥομφαιῶν καὶ αἱ στεντόρειαι κραυγαὶ τῶν ἡμετέρων, τοσοῦτον κατετρόμαξαν τοὺς Ἄραβας καὶ τοὺς διδασκάλους των Γάλλους, ὥστε παραδίδοντες τὰ λογχοφόρα των ὅπλα, τῶν μὲν πολλοὶ ἐφώναζαν «Ἄμὰν Καπιτάν», τῶν δὲ «Παρντόν»! Οἱ Ἕλληνες ὅμως, μὴ δυσωπηθέντες, ὅλους ἐπέρασαν ἐν στόματι μαχαίρας, ὅσους εὔρον ἔμπροσθέν των. Αὕτη ἡ ἐκ χειρῶν μάχη διήρκεσεν ἀπὸ τὰς 8 καὶ ἐν τέταρτον τῆς νυκτὸς μέχρι τῶν 5 ὥρῶν τῆς ἡμέρας, οἱ δὲ ἐχθροὶ ἐτράπησαν εἰς αἰσχροὴν φυγὴν, ἀφ' οὗ ἔξ αὐτῶν ἐθανατώθησαν ὑπὲρ τοὺς 500 καὶ οἱ ἡμέτεροι ἐπέστρεψαν εἰς τὰ ἴδια ἐνδόξως, ἐξ ὧν ἐπτὰ μόνον ἐθανατώθησαν καὶ 11 ἐπληγώθησαν ἐλαφρά. Ἐκ τούτων εἶνε καὶ ὁ ἀντιστράτηγος Γιαννάκης Σουλτάνης, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν στρατηγὸν Φωτομάραν καὶ ἀντιστράτηγον Γιαννάκην Ῥαζηκότσικαν, ἔδειξαν εἰς αὐτὴν τὴν μάχην ἀμίμητον ἡρωϊσμόν.

95 «Τὸ Μεσολόγγι» Α'. σελ. 173–177.

»Μὴ ἀρκούμενοι οἱ ἐχθροὶ εἰς τὴν σημαντικὴν τῶν ταύτην φθορὰν καὶ καταισχύνην, ὥρμησαν μετ' ὀλίγας ὥρας ὑπὸ τὸ ῥηθὲν χῶμα· γενομένης δὲ ἐνταῦθα ἐκτάκτου στρατιωτικῆς συνελεύσεως, ἀπεφασίσθη μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου νέα ἐκβολή. Οἱ Ἕλληνες ὁμῶς, τὴν ἀπόφασιν μαθόντες ἐκ φήμης, πρὶν ἢ δοθῶσιν αἱ ἀνήκουσαι διαταγαὶ καὶ τὰ συνήθη σημεῖα, ὥρμησαν ἔξω ξιφῆρεις, καὶ πιασθέντες πάλιν μὲ τοὺς ἐχθροὺς χεῖρας μὲ χεῖρας, ἐφόνευσαν ἐξ αὐτῶν καὶ ἐπλήγωσαν ὑπὲρ τοὺς 300, καὶ ἔτρεψαν εἰς αἰσχροτέραν τῆς πρώτης φυγὴν τοὺς ἀπὸ τὸν πανικὸν φόβον ἡμιθανεῖς Γαλλο-Ἀραβας, ἔπειτα δέ, βαμμένοι μὲ ἐχθρικὸν αἷμα ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι ποδῶν, καὶ φορτωμένοι λάφυρα, ἐπέστρεψαν ὅλοι νικηταὶ καὶ ἀβλαβεῖς ἐκτὸς ἐνὸς μόνου θανατωθέντος».

Ἀπελπισθεὶς ὁ Μπραΐμης νὰ κυριεύσῃ τὸ Μεσολόγγι ἀπὸ τὴν ξηράν, ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ ἐπεχείρησε νὰ ἐκπορθήσῃ τὰ ἐν τῇ λιμνοθαλάσσῃ προπύργιά του. Τὴν 23 Φεβρουαρίου ἐπέτυχε νὰ κυριεύσῃ τὸ Βασιλάδι⁹⁶ καὶ μετὰ πέντε ἡμέρας τὸν Ντουλμαῖν⁹⁷. ἔμενε δὲ ἀκόμῃ ἡ Κλείσοβα, τὸ τελευταῖον ἐντὸς τῆς λιμνοθαλάσσης προπύργιον τῶν Ἑλλήνων.

Εἶχεν ἐπέλθει, χάριν τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος, συμβιβασμός (ἢ συναδελφιώσις) μεταξὺ τῶν Τούρκων στραταρχῶν, ἐφιλοτιμήθη δὲ νὰ τὴν καταλάβῃ ὁ Κιουταχῆς, καὶ τὴν 24 Μαρτίου τὴν ἐπολιόρκησε μὲ τὸν στολίσκον του. Ἀλλ' εὗρηκε τόσον ἰσχυρὰν ἀντίστασιν, εἶχε τόσον μεγάλας ἀπωλείας, ὥστε, πληγωθεὶς καὶ ὁ ἴδιος, ἠναγκάσθη νὰ ἀποχωρήσῃ τοῦ ἀγῶνος.

Στρατηγὸς Γιαννάκης Σουλτάνης

96 «Τὸ Μεσολόγγι» Α', σελ. 188–190.

97 «Τὸ Μεσολόγγι» Α', σελ. 193–194.

Περιχαρὴς ὁ Μπραΐμης (ἢ Μαρκάκης) διὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ ἀντιζήλου του, ἀναλαμβάνει αὐτὸς τὸν ἀγῶνα. Ἄλλ' ἡ γαλανὴ λιμνοθάλασσα βάπτεται μὲ τὸ αἷμα τῶν Ἀράβων του, καὶ μὲ τὸ αἷμα τοῦ ἰδίου των γαμβροῦ Χουσεΐνμπεη, καὶ κατατρυφεμένος ἀποχωρεῖ ἐκεῖθεν⁹⁸. Ἡ Κλείσοβα μένει ἐλευθέρᾳ.

Ὁ Μπραΐμης, μετὰ τὰς ἀποτυχίας ταύτας, δὲν ἐτόλμησε νὰ ἐνεργήσῃ νέαν ἐπιχείρησιν, οὔτε κατὰ θάλασσαν, οὔτε κατὰ ξηράν. Ἄλλ' ἔχων στενῶς ἀποκεκλεισμένην, διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, τὴν ἀκαταδάμαστον πόλιν, ἐπερίμενε νὰ τὴν δαμάσῃ διὰ τῆς πείνης. Τὸ φάσμα της, μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Βασιλαδίου, ἤρχισε στυγνὸν νὰ ἀναφαίνεται. Ἀφοῦ δὲ ἐξηντλήθησαν ὅλαι αἱ εἰς τρόφιμα προμήθειαι τῆς πόλεως, ἐξηντλήθησαν καὶ αὐτὰ τὰ ἀκάθαρτα ζῶα, τὰ ὅποια τοῖς εἶχαν μείνει ἡ μόνη τροφή των, ἐξηντλημένοι δὲ ὑπὸ τῆς πείνης καὶ τῶν ἀσθενειῶν, μίαν μόνην ἐλπίδα εἶχαν, τὴν ἔλυσιν τοῦ στόλου.

Ἐφάνησαν ἐπὶ τέλους τὰ Ἑλληνικὰ πλοῖα, ἀλλ' ὁ κατὰ θάλασσαν ἀποκλεισμός ἦτο τόσο στενός, καὶ ὁ στόλος ποὺ κατέπλευσε τόσο ἀσθενής, ὥστε οὐδεμίαν ἠδυνήθη νὰ παράσχῃ βοήθειαν εἰς τοὺς πολιορκουμένους⁹⁹. Καὶ αὕτῃ ἡ ἐκ στρατηγῶν Ἐπιτροπὴ, ἡ ὅποια εἶχε μεταβῇ εἰς Ναύπλιον διὰ νὰ παραστήσῃ τὰς ἀνάγκας τοῦ φρουρίου, καὶ ἐπιστρέψασα ἔφερε 230,000 γρόσια διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς φρουρᾶς, οὔτε νὰ ἀποβιβασθῇ εἰς τὸ Μεσολόγγι κατώρθωσε, οὔδὲ μὲ τὴν φρουράν του νὰ συνεννοηθῇ.

Ὁ στόλος ἐπέστρεψεν ἄπρακτος μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου.

98 «Τὸ Μεσολόγγι» Α', σελ. 199–205.

99 «Τὸ Μεσολόγγι» Α', σ. 177–180.

ΙΒ΄. Ἄθαν. Ῥαζηκότσικας.

Δύναμις Ῥαζηκότσικα ἐντὸς τῆς πολιορκουμένης πόλεως. — Ὁ Σατράπης τῆς Αἰγύπτου πειρᾶται νὰ τὸν προσελκύσῃ. — Τὴν ἀρχηγίαν τῆς πόλεως ἀναλαμβάνει Ἐπιτροπή, ἣς συμμετεῖχε καὶ ὁ Ῥαζηκότσικας. — Ἡ δύναμις τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης, ὡς καὶ τῆς Διευθυντικῆς, παρέλυσεν. Ὅλη ἡ ἐξουσία τοῦ φρουρίου περιῆλθεν εἰς τὸν Ῥαζηκότσικαν. — Ματαίωσις ἀποπειρῶν πρὸς παράδοσιν τοῦ φρουρίου.

Ὁ Ἄθαν. Ῥαζηκότσικας, ἐκλεγείς ἀπ' ἀρχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς τῶν συμπολιτῶν του, διετέλεσε τοιοῦτος καθ' ὅλον τὸν ἀγῶνα, χωρὶς ἡ Κυβέρνησις νὰ τοῦ ἀπονείμῃ στρατιωτικὸν βαθμόν. Οἱ δὲ Μεσολογγίται τὸν ἠκολούθουν, χωρὶς νὰ ἔχῃ δικαίωμα στρατολογίας. Ἡ πολιτικὴ του ἀντίδρασις πρὸς τὸν Μαυροκορδάτον, τὸν ὁποῖον διεῖπε πνεῦμα ἐκδικήσεως¹⁰⁰ κατὰ τῶν μὴ ὑποτασσομένων εἰς αὐτόν, ἢ μὴ συντρεχόντων τοὺς σκοποὺς του, κατ' οὐδὲν ἄλλο ἡδυνήθη νὰ τὸν βλάψῃ, ἢ ὅτι ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ μείνῃ ἄγνωστος καὶ ἐβράδυναν νὰ δικαιωθοῦν οἱ ἀγῶνες του, καθότι ἀργά, περὶ τὸν Σεπτέμβριον 1825, τῷ ἀπενεμήθη τὸ δίπλωμα τοῦ στρατηγοῦ, καθ' ὃν χρόνον ἀπενεμήθησαν διπλώματα καὶ πρὸς ἄλλους ἐν Μεσολογγίῳ.

Ἀλλὰ καὶ ἄνευ αὐτοῦ, ἡ δύναμις του ὑπῆρξε μεγάλη ἐντὸς τῆς πολιορκουμένης πόλεως. Ἡ γενναιοφροσύνη του, ὁ ἀγνὸς πατριωτισμὸς, ἡ σύνεσις, ἡ ἐγκαρτέρησις, ἡ προνοητικότητα, τὸ ἀτρόμητον, ἡγουμένου πάντοτε τῶν κινδύνων, καὶ ἡ ἀφειδῆς παροχὴ τοῦ πλούτου του, ἔθεσαν ἐδραΐας βάσεις ἐπὶ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀφοσιώσεως τῶν συμπολιτῶν του, καὶ κατέκτησαν τὴν ἐκτίμησιν τῶν ξένων ὀπλαρχηγῶν. Ἡ δύναμις δὲ τοῦ λόγου του καὶ τῶν συλλογισμῶν του ἦτο ἀκαταμάχητος. Εἰς αὐτόν, οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ ἀνέθεταν τὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν πρεσβειῶν, αἱ ὁποῖαι ἤρχοντο ἀπὸ τὸ Τουρκικὸν στρατόπεδον. Πολλὰ κατὰ ταύτας θαυμάσια ἐπεισόδια διέσωσεν ὁ Ἀντωνιάδης εἰς «τὴν Μεσολογγιάδα» του. Ὁ δὲ Αὐγουστος Φάμπρε, εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, θέτει εἰς τὸ στόμα του ὁλόκληρον τὴν ἐποποιίαν τοῦ Μεσολογγίου, γράφων: «Μετὰ βραχείαν τινα συζήτησιν, ὁ Ἄθαν. Ῥαζῆς, πολιτικὸς Ἀρχηγὸς τῆς πόλεως, ἀνεφώνησε: Μουσουλμᾶνοι, ἐὰν οἱ Μεσολογγίται δὲν δυνήθουν νὰ ὑπερασπίσουν τὰ τεῖχη των, θὰ ὑπερασπισθοῦν τὴν ἐλευθερίαν των· νὰ ἐγκλεισθοῦν πάντες ἐντὸς τριῶν μεγάλων οἰκιῶν, καὶ μαζὶ τας θὰ ἀνατιναχθοῦν εἰς τὸν ἀέρα».

Τὴν γενναιότητα δὲ ταύτην πληροφορηθεὶς καὶ αὐτὸς ὁ ἐχθρὸς, ἐπεδίωξε νὰ τὸν προσελκύσῃ, στείλας ἐπίτηδες ὄργανόν του εἰς τὸ Μεσολόγγι, τὸν Νικόλ. Χαμολέοντα, Κύπριον.

¹⁰⁰ Ἐκ τῶν προσώπων μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε συνδεθῇ ὁ Μαυροκορδάτος ἦτο καὶ ὁ Καραϊσκάκης. Διὰ τῶν πρὸς αὐτόν καὶ τοὺς ἄλλους ἐπιστολῶν του, τὸν ἐξεθιάζεν ὡς τὸν ἀνδρειότερον πατριώτην. Δὲν εὐρέθη καὶ οὗτος τὸ κατάλληλον ὄργανον διὰ τοὺς σκοποὺς του, καὶ ἀπεφάσισε νὰ τὸν ἐξοντώσῃ. Ἐρὶς, εἰς τὴν ὁποίαν περιῆλθεν ὁ ἀνεψιὸς του μὲ τοὺς Μεσολογγίτας, ἐχαρακτηρίσθη ὡς προδοσία κατὰ τῆς πατρίδος, καταγγέλλθη, ἐσυστήθη ἑκτακτον στρατοδικεῖον καὶ μὴ ὑπαρχόντων στοιχείων διὰ νὰ καταδικασθῇ, διετάχθη νὰ ἀναχωρήσῃ.

Οὗτος ἦτο κατάσκοπος τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ τῆς Αἰγύπτου, συχνὰ μεταβαίνων εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου ἔμενεν εἰς τὸ παλάτι τοῦ Ἀντιβασιλέως καὶ συνεννοεῖτο μαζί του. Καταγγέλλεται, συλλαμβάνεται εἰς τὸ Αἰτωλικόν, μεταφέρεται εἰς τὸ Ναύπλιον καὶ ὑποβάλλεται εἰς τακτικὴν ἀνάκρισιν. Ἡ ἀποδοθεῖσα εἰς αὐτὸν κατηγορία ἦτο, ὅτι τὸν Σεπτέμβριον 1825, διαρκούσης δηλ. τῆς τελευταίας πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ἐπανῆλθεν ὁ Χαμολέων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, φέρων ἐπιστολὰς «πρὸς ἐξέχοντα πρόσωπα, τὰ ὅποια ἐπαρακινουῖσεν ὁ Πασσᾶς μὲ ὑπόσχεςίν του νὰ τοὺς δώσῃ μιλλιούνια τάλληρα καὶ νὰ τοὺς προξενήσῃ δόξαν μεγάλην, ἃν κλίνουν εἰς τὰς διαταγὰς του πρὸς κυρίευσιν τῆς Ἑλλάδος ἐκ μέρους του». Ἡ πρᾶξις ἀποδεικνύεται, καὶ ὁ Χαμολέων παραπέμπεται διὰ βουλεύματος τοῦ Συμβουλίου τῶν Πλημμελειοδικῶν (παράρτ. 16).

Τὰ πρόσωπα δέ, πρὸς τὰ ὅποια ἔγραψεν ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς καὶ τὰ ἐπίστευεν ὡς δυνάμενα νὰ τοῦ παραδώσουν τὴν Ἑλλάδα, ἦσαν ὁ Πετρόμπεης¹⁰¹, ὁ Θεόδ. Κολοκοτρώνης, ὁ Γ. Σισίνης καὶ ὁ Ἀθαν. Ῥαζηκότσικας. Ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς ἦτον ὁ πατὴρ τοῦ Μπραΐμη, Ἀρχηγοῦ τῶν Αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων, ὁ ὁποῖος ἐπολιόρκησε τὸ Μεσολόγγι· ἐπερίμενε δὲ μέγα συμφέρον ἀπὸ τὴν ὑποδούλωσιν τῆς Ἑλλάδος, δυνάμει μυστικῆς συνθήκης¹⁰², συνομολογηθείσης μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς Τουρκίας. Καὶ πρὸς τοῦτο παρηκολούθει μὲ προσοχὴν τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα, καὶ ἔμαθε ποῖοι ἦσαν οἱ ἐν Ἑλλάδι ὑπέροχοι, δι' τῶν ὁποίων ἤλπιζεν ὅτι θὰ ἤμποροῦσε νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σκοπὸν του.

Τὴν δύναμιν δὲ τοῦ Ῥαζηκότσικα θὰ κατέστησαν γνωστὴν πρὸς τὸν Μεχμέτ Ἀλῆν, ὁ Κιουταχῆς καὶ Βρυώνης, οἱ ὅποιοι, ὄντες ἄλλοτε εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του, διετέλουν μετ' αὐτοῦ εἰς ἀλληλογραφίαν.

Τὴν ἀρχηγίαν τῆς πολιορκουμένης πόλεως εἶδαμεν ὅτι ἀπὸ τὸν Τσόγκαν εἶχεν ἀναλάβει ὁ Νότης, ἀλλὰ, προιούσης τῆς πολιορκίας, ἡ ἀρχηγία του εἶχε καταντήσῃ εἰκονικὴ καὶ τέλος τοῦ ἀφηρέθη, ἀνατεθεῖσα εἰς ἐπιτροπὴν, ἀπαρτιζομένην ἀπὸ τοὺς Νότην Μπότσαρην, Κίτσον Τζαβέλλαν, Ἀνδρ. Ἰσκον, Νικόλ. Στορνάρην, Μῆτσον Κοντογιάννην καὶ Γεώρ. Κίτσον¹⁰³. Ἀλλ' ἀντὶ τοῦ Κοντογιάννη, εἶχε προσληφθῇ εἰς τὴν

101 Περὶ συνεννοήσεων τοῦ Πετρόμπεη μετὰ τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ, ἴδε Τρικούπη Ἱστορ. Ἑλλήν. Ἐπαν. Γ'. σελ. 135, καὶ Σπηλιάδης Ἀπομνημ. Β', σελ. 72.

102 Τρικούπη αὐτ. Γ', σελ. 100.

103 Ὁ Σπυρομήλιος ὁμιλῶν περὶ Ῥαζηκότσικα προτάσσει πάντοτε τὸ «κύριος» τὸ ὅποιον δὲν κάμνει διὰ τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς.

...γούς. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀπὸ 17 Αὐγούστου ἀναφορὰν τῶν ὀπλαρχηγῶν πρὸς τὴν Διοίκησιν (παράρ. 17) καλεῖται «εὐπατριδῆς». Ἡ οἰκογένειά του ἦτο πράγματι εὐγενὴς καὶ ἐκ τῶν παλαιωτέρων τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου εἶχεν ἐγκατασταθῇ τέλη 1600, προερχομένη ἐκ Κεφαλληνίας. Αἱ δὲ συγγενικαὶ σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ Μεσολογγίῳ Ῥαζήδων, διετηρήθησαν μέχρι ἐσχάτων.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 1700 εἶχεν ἐγκατασταθεῖ εἰς τὸ Μεσολόγγι ὁ πλούσιος Κωνσταντινουπολίτης Δημ. Κότσικας. Τὴν μονογενῆ θυγατέρα του ἔλαβεν εἰς γάμον Ῥαζῆς καὶ μὴ ἔχοντος τοῦ πενθεροῦ ἄρρενας κληρονόμους, συνεφωνήθη ἵνα εἰς τὸ πατρικὸν ὄνομα τοῦ δευτεροτόκου υἱοῦ προστεθῇ καὶ τὸ τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου Κότσικα. Διὰ τοῦτο συναντῶμεν εἰς τὴν οἰκογένειαν ἄλλα μέλη λεγόμενα Ῥαζῆς καὶ ἄλλα Ῥαζηκότσικας.

Ὁ Ἀρχηγὸς τῶν Μεσολογγιτῶν ἦτο ἕγγονος τοῦ Ἰωάννου Ῥαζῆ, ὁ ὁποῖος εἶχε τέσσαρας υἱοὺς τὸν Δημήτριον, Ἀναστάσιον, Κωνσταντῖνον καὶ Στάμον. Ὁ Ἀναστάσιος εἶχεν ἐπωνομασθῇ Ῥαζηκότσικας. Οὗτος δὲ ἀφῆκε τέσσαρας υἱοὺς, τοὺς Γεώργιον, Δημήτριον, Λουκᾶν, Ἀθανάσιον καὶ Γιαννάκην. Ὁ Ἀθανάσιος ὑπεγράφετο καὶ ὡς Ῥαζῆς, ὁ δὲ Γιαννάκης καὶ ὡς Κότσικας. Ἀλλ' ἀμφότεροι ἔφεραν συνηθέστερον τὸ ἐπώνυμον Ῥαζηκότσικας.

Εἰς δὲ τὴν μεγάλην τοῦ Μεσολογγίου πάλιν ἔδωκαν ἐπαρκῆ θέματα. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ δήμου Μεσολογγίου

Ἐπιτροπὴν αὐτὴν ὁ Ῥαζηκότσικας, τὸν ὁποῖον συναντῶμεν μεταγενεστέρως εἰς ἐπιτροπὴν, ἀποτελουμένην ἀπὸ τὰς ἐκκλησιαστικὰς, στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς Ἀρχάς, καὶ μεταβάσαν τὸν Ἰανουάριον 1826 εἰς Ἅγιον Σώστην, διὰ νὰ πείσῃ τοὺς ναυάγους νὰ μὴν ἀναχωρήσωσιν, ἦσαν δὲ στρατιωτικὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης ἅπαντες οἱ ἄνωθι στρατηγοί, ἐκτὸς τοῦ Κοντογιάννη, καὶ ὁ Ῥαζηκότσικας (παράρτ. 17).

Ἡ Διευθυντικὴ Ἐπιτροπὴ εἶχεν ἤδη περιορισθῇ εἰς ἓν μόνον μέλος, τὸν Ἰω. Παπαδιαμαντόπουλον, διότι ὁ μὲν Καναβός δὲν συνεπολιορκήθη κατὰ Τρικουπην, ὁ δὲ Θέμελης ἀπέθανε κατὰ Μάρτιον 1826. Ἀλλ' ἡ δύναμις τῆς Διευθ. Ἐπιτροπῆς εἶχεν ἐκλείψει πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Θέμελη, ἐπίσης εἶχεν ἐκλείψει καὶ τῆς Στρατιωτικῆς Ἐπιτροπῆς, περὶ δὲ τὸν Φεβρουάριον 1826 ὅλη ἡ ἐξουσία ἐπὶ τοῦ πολιορκουμένου φρουρίου εἶχε συγκεντρωθῇ εἰς χεῖρας τοῦ Ῥαζηκότσικα· ὁσάκις δὲ παρουσιάζετο ζήτημα, καθ' ὃ οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ ἐπιβληθῇ, ἢ ὑπαρχούσης ἀντιγνώμιας, πρὸς αὐτὸν ἀπηυθύνοντο, καὶ αὐτοῦ ὑπερίσχυεν ἡ γνώμη.

Ὁ Σπυρομήλιος, ἐν παραδείγματι, κάμνει λόγον διὰ μίαν ἐξοδὸν τῶν πολιορκουμένων, γράφων: «τὸν κ. Ῥαζιέρην, πρὸ τῆς ἐξόδου, τὸν εἶχον ἰδῆ καὶ μοῦ εἶπεν ὅτι ἐπεθύμει νὰ ἔλθῃ μαζί μας εἰς τὴν ἐξοδὸν, μάλιστα εἶχεν ἐτοιμασθῇ καὶ ἐφρόντισα νὰ τὸν πείσω ὅτι δὲν ἐσύμφερε κατ' οὐδένα λόγον ἡ ἐξοδός του... ὅθεν γνωρίζων ἐγὼ τὸν ὁποῖον κίνδυνον ἔτρεχεν οὗτος καὶ ὁποῖαν βλάβην ἠδύνατο νὰ μᾶς προξενήσῃ καὶ καμμίαν ὠφέλειαν, διότι ἂν ἐφονεύετο ἐχάναμεν ἓνα ἐπιστήμονα ἄνθρωπον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον εἶχαμεν μεγίστην ἀνάγκην, καὶ ἂν ἐπιανετο ζωντανὸς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἔπρεπε νὰ εἶχε πολὺ δυνατὸν χαρακτήρα διὰ νὰ μὴ λάβῃ ὑπηρεσίαν εἰς τοὺς Τούρκους· εἶπα λοιπὸν εἰς τὸν κύριον Ἀθαν. Ῥαζηκότσικαν νὰ τὸν στείλῃ εἰς κἀνὲν μέρος δι' ὑπηρεσίαν τινά, καὶ ἐκεῖ νὰ στείλῃ ἀνθρώπους νὰ τὸν ἐμποδίσουν».

Ὁ δὲ Ἀρτέμιος Μίχος γράφει εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του:

«Ὁ φρούραρχος Βασιλαδίου Ἀναστ. Παπαλουκάς, ἐζήτησε βοήθειαν... Τὸ μέτρον τοῦτο τῆς ἐνδυναμώσεως τοῦ Βασιλαδίου ἐνεκρίθη σχεδὸν ἀπὸ ὅλους καὶ πολλοὶ προσηνέχθησαν διὰ νὰ εἰσέλθουν αὐθορμήτως εἰς τὸ ὀχύρωμα τοῦτο, καὶ ἐξαιρέτως ὁ Μῆτρος Δεληγιώργης, ὁ καὶ φρούραρχος Μεσολογγίου... Ἀλλ' ὁ Ἀθ. Ῥαζηκότσικας ἐματαίωσε τὸ σκοπούμενον. Ἡ Διευθυντικὴ ὅμως Ἐπιτροπὴ, ἐνδοῦσα εἰς τὰς κατ' ἐπανάληψιν δικαίας αἰτήσεις τοῦ Φρουράρχου, ἐξέδωκε διαταγὴν τὸ ἐσπέρας τῆς αὐτῆς ἡμέρας πρὸς τὸν ῥηθέντα σωματάρχην Ἀθαν. Ῥαζηκότσικαν, προσκαλοῦσα αὐτὸν νὰ στείλῃ πεντήκοντα στρατιώτας εἰς ἐνδυνάμωσιν τοῦ Βασιλαδίου, οὗτος δὲ ὅχι μόνον δὲν ὑπήκουσεν, ἀλλ' ἐξέσχισε τὴν διαταγὴν.

Ἀφοῦ δὲ ὁ Ῥαζηκότσικας δὲν ὑπήκουσε, καὶ ἐξέσχισε μάλιστα τὴν διαταγὴν, καὶ οὔτε ἡ Διευθυντικὴ, οὔδ' ἡ Στρατιωτικὴ Ἐπιτροπὴ διέταξεν ἄλλον στρατηγὸν νὰ στείλῃ τὴν ζητούμενην ἐνίσχυσιν, εἶναι ἡ πληρεστέρα ἀπόδειξις ὅτι ὅλη ἡ ἐξουσία περιῆλθεν εἰς αὐτόν.

συνταχθέντα πίνακα τῶν κατὰ τὰς διαφόρους πολιορκίας καὶ τὴν Ἐξοδὸν πεσόντων Μεσολογγιτῶν φέρονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν Ῥαζιέρη Δημητρίου, Ἀποστόλη, Ἰωάννου, Γεωργάκη, Σπύρου Α. Ῥαζῆ, Σπύρου Γ. Ῥαζῆ, Σπύρου Κ. Ῥαζῆ, Γεωργίου Ῥαζῆ, Γεωργίου Ῥαζηκότσικα καὶ Ἀθανασίου Ῥαζηκότσικα.

Ὁ Ἀρτ. Μίχος ἀποδίδει τὴν ἄρνησιν τοῦ Ῥαζηκότσικα εἰς προσωπικὸν πάθος τοῦ κατὰ τοῦ σωματάρχου Σπυρ. Πεταλούδη. Ἀλλ' οὗτος εἶναι προσυπογεγραμμένος εἰς τὴν ἀναφορὰν τῶν Μεσολογγιτῶν, δι' ἧς παρεκαλεῖτο ἡ Κυβέρνησις ὅπως ἀμειφθοῦν αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐντοπίων ἀρμάτων (παράρτ. 14). Ὁ δὲ Φρούραρχος Βασιλαδίου Ἀναστ. Παπαλουκάς καὶ ὁ Ἀστυνόμος τῆς Θέσεως Σπῦρος Ῥαζῆς ἦσαν πρωτεξάδελφοι τοῦ Ῥαζηκότσικα, καὶ τὸ Βασιλάδι, ὡς γνωστόν, δὲν ἔπεσε δι' ἑλλειψιν ἐπαρκοῦς φρουρᾶς, ἀλλὰ διότι ἀνετινάχθησαν τὰ πυρομαχικά του.

Ἐνεκα δὲ τῆς δυνάμεως τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ἐν τῇ πολιορκουμένῃ πόλει, ὁ Αὐγουστος Φάμπρε τὸν ὀνομάζει πολιτικὸν ἀρχηγὸν τῆς πόλεως.

Καὶ τὴν δύναμιν ταύτην διεχειρίσθη μὲ φιλοπατρίαν, μὲ σύνεσιν καὶ μὲ μεγάλην ἐθελουσίαν.

Αἱ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ πολέμου παρασχεθεῖσαι ἀπὸ τοῦς Μεσολογγίταις καὶ τὸν Ἀρχηγὸν τῶν ὑπηρεσίαι ὑπῆρξαν πολῦτιμοι, ἀνεκτίμητοι δὲ αἱ χρηματικαὶ θυσίαι των.

Τὸ Δημόσιον Ταμεῖον ἦτο κενόν, διότι αἱ λίραι τοῦ Ἀγγλικοῦ δανείου εἶχαν καταναλωθῇ εἰς τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐμφυλίων πολέμων. Ἡ Κυβέρνησις ὀλιγοστάς βοηθείας ἔστειλεν εἰς τὴν πολιορκουμένην πόλιν, ταύτας δὲ ἀτάκτως καὶ ὄχι ὅπως ἔπρεπεν. Εἶχον βοηθήσει ἐν μέρει τὴν φρουρὰν καὶ οἱ ὁμογενεῖς τῆς Ζακύνθου. Ὅλας τὰς ἄλλας δαπάνας ἐπέστησαν οἱ Μεσολογγίται, οἱ ὅποιοι ἦσαν πλούσιοι. Ἐμισθοτροφοδοτοῦν τὰ ξένα σώματα, ἐσυντήρουν τὰ ἐντόπια, ἀντεπεξήρχοντο εἰς τὰς παντοειδεῖς τῆς φρουρᾶς χρεῖας καὶ εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ δωροδοκῇσιν Ἀρχηγούς, διὰ νὰ ἀποτρέψουν τὸν κίνδυνον τῆς παραδόσεως τοῦ Μεσολογγίου.

«Ὅλα τὰ ἀναγκαιοῦντα, γράφει ὁ Σπυρομήλιος, τὰ ἐπαίρναμεν ἀπὸ τὰς ἀποθήκας τῶν δυστυχῶν κατοίκων, δίχως νὰ τοὺς δίδωνται χρήματα, ἀλλ' ἐν ἀποδεικτικὸν διὰ νὰ πληρωθῶσιν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἔθνους, καὶ ἐν τοσοῦτῳ αὐτοὶ ἐλίσσαντο (ἢ ἐλιμώττοντο) τῆς πείνης. Ἐστειλε τότε ἡ Διοίκησις ξυλικήν, σανίδας, καρφιά, σίδηρον, ἐτοιμασίαν, κουπιά κτλ. δίχως νὰ ἔχωσιν (οἱ Μεσολογγίται) ἄλλο ὀχύρωμα, παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος, ἐπειδὴ αὐτῶν ἰδιαιτέρως δὲν τοὺς εἶχε μείνει τίποτε, καθότι τὸν ἐλαιῶνα τὸν εἶχε κόψει ὅλον ὁ ἐχθρός, ὥστε τινὲς κορμοὶ ἐφαίνοντο σποράδην εἰς τὴν πεδιάδα, τῆς σταφιδαμπέλου των ὁμοίως· ὅτι εἶχαν εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἀποθήκας των, ἐφ' ὅσον ἐχρησίμευε διὰ τὸ φρούριον, τὸ εἶχαν προσφέρει οἱ δυστυχεῖς ἀφ' ἑαυτοῦ των εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς πατρίδος· ὅτι εἶχον τροφὰς εἰς τὰ σπίτια των, καὶ ταῦτα τὰ ἐπρόσφεραν· δὲν εἶχαν ἄλλο πλέον εἰκὴ (ἢ εἰμὴ) ὅσα ὀσπίτια δὲν εἶχε φθείρει πλέον τὸ Τουρκικὸν κανόνι, πλὴν ἐπειδὴ διὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ φρουρίου δὲν εἶχομεν πλάστην (ἢ ἄλλην) ὕλην, ἐπρόσφεραν καὶ τὰ ὀσπίτια των νὰ τὰ κρημνίσωμεν διὰ νὰ πάρωμεν τὴν ἀναγκαίαν ὕλην... Διὰ τοῦτο τὸν μὲν Ἀθαν. Ῥαζηκώτσικαν ἐπέμψαμεν εἰς Κάλαμον νὰ ἀγοράσῃ ἀλεύρι καὶ νὰ φέρῃ ταχέως εἰς Μεσολόγγι, ὑποσχεθέντες εἰς τοῦτον νὰ τὸ πληρώσωμεν ὅλοι οἱ ὀπλαρχηγοὶ καὶ ἡμεῖς, ἔπειτα νὰ τὸ πληρωθῶμεν ἀπὸ τὴν Διοίκησιν. Πλὴν ἀπὸ ὅσον ἔφερεν ὁ δυστυχὴς δὲν ἔλαβεν οὐδ' ὀβολόν. Ἀλλὰ μήπως αὐτὰ μόνον τὰ χρήματα εἶχεν ἐξοδεύσει διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ Μεσολογγίου ὁ ἄριστος αὐτὸς πατριώτης;».

Τὸ Μεσολόγγι, ἀποκλεισθὲν ἀπὸ τοὺς Τούρκους διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, εἶχε περιέλθει ἀπὸ τὰ μέσα Μαρτίου 1826 εἰς δεινὴν ἔλλειψιν τροφίμων, καὶ εἶχε χαθῇ πᾶσα ἐλπίς σωτηρίας. Μερικοὶ δὲ ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ ἀρχηγούς εἶχαν καμφοθῇ ἀπὸ τὰς Τουρκικὰς προτάσεις, καὶ εἶχαν ἔλθει εἰς ἀληθεῖς διαπραγματεύσεις πρὸς παράδοσιν τοῦ φρουρίου, μόνον δὲ ἡ γενναιοδωρία καὶ ἡ εὐστροφία τοῦ πνεύματος τοῦ Ῥαζηκότσικα, πείσαντος καὶ δωροδοκήσαντος δευτέρας τάξεως ἀρχηγούς, διὰ νὰ τοὺς ἔχῃ μὲ τὸ μέρος του, ἀπέτρεψαν τὸν κίνδυνον τοῦτον.

Οἱ ἐπιζήσαντες ἔλεγον ὅτι τοιοῦτος κίνδυνος εἶχε περισσότερον ἀπὸ δύο φορὰς ἐπιστῇ. Ἀλλ' αἱ γραπταὶ πληροφορίες τοῦ Σπυρομήλιου καὶ τοῦ Μίχου ἀναφέρουν δύο μόνον ([παράρτ. 10 καὶ 18](#)). Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο ἀναφέρει καὶ ὁ κ. Ζησίου εἰς τὰ «Πάτρια» (ἀριθ. 23, 1903), καὶ ἀποδίδων τὴν ματαίωσιν τῆς παραδόσεως εἰς τὸν Ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν, γράφει ὅτι «οὗτος εἶχε καταστῇ ἡ ψυχὴ πλέον, ἢ ἀκαταδάμαστος τῆς πόλεως».

Ἡ δρᾶσις τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ τοῦ Ἀρχηγοῦ των συνδέεται μὲ ὅλην τὴν πολεμικὴν ἱστορίαν τοῦ Μεσολογγίου, ἡ ἐκτύλιξις τῆς ὁποίας ὑπερβαίνει τῆς παρούσης ἀφηγήσεως τὰ ὅρια, καὶ θὰ γίνῃ ἀντικείμενον τοῦ Β' τόμου. Ἦδη ἀνέφερα περιπτώσεις, αἱ ὁποῖαι καταδεικνύουν τὴν πολύτιμον συμβολὴν τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ τοῦ Ἀρχηγοῦ των εἰς τὴν μεγάλην τῆς πατρίδος των ἐποποιΐαν καὶ τὰς ἀφορμάς, αἱ ὁποῖαι συνετέλεσαν διὰ νὰ μείνῃ αὕτη ἄγνωστος εἰς τοὺς πολλούς, καὶ ἡ κυριωτέρα τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ ἐκ τῆς πολιτικῆς ἀντίδρασις.

ΙΓ΄. Ἡ ῥ᾽Εξοδος.

Ἀπόφαισις ὅπως διέλθουν διὰ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου. — Συνεννόησις μετὰ τῶν ἐν Ναυπακτίᾳ ὀπλαρχηγῶν. — Σχέδιον ἐξορμήσεως. — Ἡρωϊκὴ αὐτοθυσίᾳ ἀσθενῶν. — Οἱ πρῶτοι ἐξελθόντες ἐπροχώρησαν χωρὶς νὰ ἔλθῃ ἡ ἀναμενομένη βοήθεια. — Οἱ Μεσολογγίται ἐξελθόντες τελευταῖοι καὶ μείναντες μόνοι, ὑπέστησαν πανωλεθρίαν. — Ἀνατίναξις μετὰ τῶν Τούρκων, τῶν μὴ δυναμένων νὰ ἐξέλθουν. — Πορεία τῶν ἐξελθόντων.

Οἱ ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου ἀνήρχοντο εἰς 3.000 πολεμιστάς, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἦσαν ἀσθενεῖς, εἰς 1.000 ἐργάτας, ἐξ ὧν τινὲς ἦσαν ἀνίκανοι, καὶ εἰς 5.000 γυναικόπαιδα. Ἀφοῦ δὲ ἔχασαν πᾶσαν ἐλπίδα ἐπισιτισμοῦ ὑπὸ τοῦ στόλου, καὶ ἡ θέσις των ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν καθίστατο δεινότερα ἔνεκα τῆς πείνης καὶ τῶν ἀσθενειῶν, ἀπέρριψαν δὲ ἐπανειλημμένας προτάσεις τῶν Τούρκων περὶ παραδόσεως, μὲ ὄρους ὅχι ταπεινωτικούς, ἀπεφάσισαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν γῆν, τὴν ὁποίαν ἐπότισαν μὲ χειμάρρους αἵματος, καὶ μὲ τὰ ὅπλα εἰς χεῖρας νὰ διέλθουν διὰ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου. Ἀλλὰ διετήρουν καὶ κάποιαν ἐλπίδα ὅτι, κατὰ τὴν διέλευσίν των, ἡδύναντο νὰ συντρίψουν τὸν ἐχθρόν, προσβαλλόμενον καὶ ἀπὸ τοὺς ἔξωθεν Ἑλληνας, νὰ μείνουν δὲ ἐλεύθεροι καὶ θριαμβευταὶ εἰς τὴν πατρίδα των. Καὶ χάριν τῆς ἐλπίδος ταύτης, οἱ πυροβοληταὶ δὲν ἡχρήστευσαν τὰ κανόνια των.

Οἱ ἐν Πλατάνῳ τῆς Ναυπακτίας ὀπλαρχηγοί, πρὸς οὓς ἔγραψαν ἵνα ἐπιπέσουν τὴν νύκτα τῆς 10 Ἀπριλίου, ὁπότε θὰ ἐξώρμων ταῦτοχρόνως καὶ οἱ πολιορκούμενοι, ἔδειξαν προθυμίαν νὰ τὸ κάμουν, καὶ παρήγγειλαν ὅπως μὴ ἐξέλθῃ ἡ φρουρά, προτοῦ ἐκεῖνοι προσβάλουν τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον.

Ὡς σημεῖον ἐξορμήσεως ἐκρίθη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ φρουρίου, ἀπὸ τὴν μεσημβρινὴν ἄκρην τῆς Λουνέττας μέχρι τοῦ τελευταίου πρὸς τὴν θάλασσαν κανονοστασίου. Τὸ δὲ σχέδιον ἦτο νὰ κατασκευάσουν τέσσαρας ξυλίνους γεφύρας, τὰς ὁποίας νὰ θέσουν ἐπὶ τῆς τάφρου. Ἐξερχόμενοι νὰ πέσουν πρηνεῖς ἐπὶ τοῦ τριγώνου, τὸ ὁποῖον ἐσχηματίζετο ἀπὸ τὴν Λουνέτταν μέχρι τῆς θαλάσσης, ἔχον μίαν πλευρὰν τὸ παλαιὸν χανδάκι (τὸ ἐπὶ τῆς ἀ' πολιορκίας) καὶ ἄλλην τὸ νέον χανδάκι τοῦ φρουρίου· ἡ πρὸς τὴν θάλασσαν τρίτη πλευρὰ τοῦ ἦτο διακοσίων ῥημάτων. Δοθέντος τοῦ συνθήματος, ἔπρεπε νὰ πηδῇσιν τὸ παλαιὸν χανδάκι, καὶ νὰ περάσουν ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς δύο πύργους τοῦ Μπραῖμη, ὁ εἷς τῶν ὁποίων ἦτο πρὸς τὸ χεῖλος τῆς λιμνοθαλάσσης, καὶ ὁ ἄλλος ἀπέναντί του πρὸς Β. καὶ εἰς ἀπόστασιν 200 ῥημάτων ἀπὸ τοῦ πρώτου, νὰ διαιρεθοῦν κατόπιν εἰς δύο σώματα, ἐξ ὧν τὸ μὲν νὰ διευθυνθῇ πρὸς τὸ στρατόπεδον τοῦ Κιουταχῆ, τὸ δὲ ἄλλο νὰ διέλθῃ διὰ τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στρατοπέδου, καὶ νὰ συναντηθοῦν εἰς τὸ ἀμπέλι τοῦ Κότσικα, ἐκεῖθεν δὲ διὰ τοῦ Ἁγίου Συμεῶνος θὰ ἔπαιρναν τὴν διὰ Μακρυνεΐας πρὸς Δερβέκισταν ὁδόν. Τὸ ἐν σῶμα θὰ

περιελάμβανε τοὺς ἄνδρας οἱ ὅποιοι ὑπηρετοῦν ἀπὸ τὴν Λουνέτταν μέχρι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φρουρίου, καὶ τὸ ἄλλο τοὺς ὑπηρετοῦντας εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, τὰ γυναικόπαιδα καὶ τοὺς ἀδυνάτους πρὸς πόλεμον. Εἰς τὸ σῶμα αὐτὸ ἦσαν καὶ ὅλοι οἱ Μεσολογγῖται.

Ἡ ὁρισθεῖσα ἡμέρα ἔφθασε καὶ περὶ τὰς 6 1/2 ἡκούσθη πυροβολισμὸς κοντὰ εἰς τὸν Ἅγιον Συμεῶνα. Ἐπίστευσεν ἡ φρουρὰ ὅτι ἤρχετο ἡ βοήθεια, ἀλλὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι προῖδεάσθησαν, καθότι διέτελουν ἐν γνώσει τοῦ σχεδίου ἀπὸ αὐτομολήσαντα Βούλγαρον ἢ Σέρβον. Οἱ στρατηγοὶ συνήχθησαν εἰς τὸ ὁρισθὲν μέρος τοῦ φρουρίου καὶ διέταξαν δύο περιπόλους, ἵνα ἡ μία περιερχομένη τὰ κανονοστάσια, ἡ δὲ ἄλλη τὴν πόλιν, γνωστοποιήσουν ὅτι μετὰ δύο ὥρας θὰ ἐξήρχοντο.

Ἀλλὰ δὲν ἦσαν ὅλοι εἰς θέσιν νὰ διεξαγάγουν τόσον κινδυνῶδες ἐπιχείρημα. Δὲν εἶχαν μόνον νὰ πολεμήσουν στῆθος πρὸς στῆθος, διερχόμενοι τόσας ἐχθρικὰς φάλαγγας, εἶχαν νὰ περάσουν διπλᾶ καὶ τριπλᾶ χαρακώματα καὶ τάφρους, τόσα ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια διὰ τοὺς ἀσθενεῖς, τοὺς πληγωμένους καὶ τοὺς ἐξαντλημένους.

Αὐτοὶ ἀπεφάσισαν νὰ μείνουν. Ἄλλοι μὲν ἐξέλεξαν τὰς δυνατωτέρας οἰκίας, ὅπου συνηθροίσθησαν, καὶ τὰς ἐφωδίασαν μὲ πυρίτιδα καὶ πολεμοφόδια, διὰ νὰ ἀντιστοῦν ὅσον ἡδύναντο περισσότερον. Ἄλλοι ἐκλείσθησαν εἰς τὸν πύργον τοῦ Ἀνεμομύλου, ὅπου ἦτο πυριτιδαποθήκη. Ἐνας ἀνάπηρος ὀπλοφόρος ἐκάθησεν εἰς τὸν ὑπόνομον, ὁ ὁποῖος ἦτο ὑπὸ τὸν προμαχῶνα τοῦ Μπότσαρη, καὶ ἦτο πλήρης ἐκρηκτικῶν ὑλῶν. Ὁ δὲ Χρῆστος Καψάλης, ἐκ τῶν προκρίτων τοῦ Μεσολογγίου, καίτοι ἡδύνατο νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν Ἐξοδον, ἐπροσχάλεσε τὰ ἀσθενῆ καὶ ἀδύνατα γυναικόπαιδα εἰς τὴν μεγάλην πυριτιδαποθήκην καὶ μὲ τὸν δαυλὸν εἰς τὸ χέρι, ἐμπόδιζε τὸν ἐχθρὸν νὰ πλησιάσῃ. Εἶχαν ὅλοι ἀποφασίσει νὰ ἀνατιναχθοῦν μὲ τοὺς Τούρκους, ὅταν θὰ ἔβλεπαν τὴν ἐπικράτησιν των.

Κατὰ τὴν ὁρισθεῖσαν ὥραν ἤρχισαν νὰ ἐξέρχωνται τὰ σώματα. Καίτοι δὲ ἐπρόσεχαν διὰ νὰ μὴ προξενήσουν θόρυβον, κρότος κλάματος γενόμενος εἰς τὸ στῆσιμον τῶν γεφυρῶν καὶ αἱ κραυγαὶ τῶν γυναικοπαίδων, ἔδωκαν ὑποψίαν εἰς τοὺς ἐχθρούς, οἱ ὅποιοι ἤρχισαν συνεχῇ καὶ ἀκατάπαυστον τουφεκοβολισμὸν διὰ τῶν κανονίων καὶ τουφεκίων, ἀπὸ τοὺς πύργους, καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ χαρακώματα τοῦ Ἀνατολικοῦ μέρους, διευθυνόμενον κατὰ τῶν ὀχυρωμάτων τῆς πλευρᾶς ὅπου ἦσαν τὰ γεφύρια. Ἐν τούτοις ἐξηκολούθουν νὰ ἐξέρχωνται καὶ κείτοντο κατὰ γῆς, εἰς τὰ μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ καὶ νέου χανδακίου διάστημα, διὰ νὰ ἀποφύγουν τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ. Καίτοι δὲ τὸ πῦρ διηυθύνετο ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑψηλότερα κατὰ τῶν ὀχυρωμάτων, πολλοὶ ἐφονεύοντο.

Μόνοι οἱ Μεσολογγῖται δὲν ἐφαίνοντο· οὗτοι εἶχαν διασκορπισθῇ εἰς τὴν πόλιν, διὰ νὰ ἀποχαιρετήσουν ὅσους θὰ ἔμεναν, καὶ διὰ νὰ συνοδεύσουν τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα των· διὰ τοὺς Μεσολογγῖτας ἀφέθη τὸ ἔσχατον πρὸς τὴν θάλασσαν γεφύρι, ὡς ἀπέχον περισσότερον τῶν ἐχθρικῶν προμαχώνων.

Περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐνηργήθη ἡ Ἐξοδος, ἀκριβεστέρα δύναται νὰ θεωρηθῇ ἔκθεσις, καταχωρηθεῖσα εἰς τὴν Γεν. Ἐφημερίδα, ἐξ ἀφηγήσεως τῶν εἰς Ναύπλιον συγκεντρωθέντων ἀνδρῶν τῆς φρουρᾶς καὶ συνταγεῖσα δύο περίπου μῆνας μετὰ τὴν Ἐξοδον, καὶ τῆς ὁποίας οὐδεμία διάψευσις ἐδημοσιεύθη. Τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἀνεδημοσίευσεν ὁ Σύλλογος Ὁφελίμων Βιβλίων, εἰς τὸ Ἡμερολόγιον τῆς Πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου.

Ἐκ τῆς ἐκθέσεως δὲν προκύπτει ὅτι οἱ μέλλοντες νὰ ἐξέλθουν εἶχαν διαιρεθῇ εἰς τρεῖς φάλαγγας, ταχθείσας ὑπὸ ὠρισμένους φαλαγγάρχας, ὅπως ἀναφέρουν αἱ ἱστορίαι, αἱ γραφεῖσαι πολλοὺς χρόνους μετὰ τὴν Ἑξοδον, ἐπὶ τῇ βάσει βεβαίως πληροφοριῶν τῶν ἐνδιαφερομένων. Ἄν καὶ μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ ἱστοριῶν ὑπάρχουν ἀσυμφωνίαι περὶ τῶν φαλάγγων, ὧν προΐσταντο οἱ ὡς φαλαγγάρχαι ἀναφερόμενοι. Μόνος ὁ Κουτσονίκας συμφωνεῖ περίπου μὲ τὴν ἔκθεσιν, ὅτι ἡ φρουρὰ εἶχε διαιρεθῇ εἰς δύο στήλας, χωρὶς νὰ ἀναγράψῃ ὀνόματα ἀρχηγῶν τῶν στηλῶν, ὅπως δὲν ἀναγράφει καὶ ἡ ἔκθεσις. Ἐπίσης μὲ τὴν ἔκθεσιν συμφωνεῖ πληρέστατα καὶ ὁ Αὐγουστος Φάμπρε.

Κατὰ ταύτην:

«Οἱ ἐξεληθέντες ἀπὸ τὰ γεφύρια ἐκείτοντο ἤδη μίαν ὥραν πρηνεῖς κατὰ γῆς, περιμένοντες νὰ πέσωσιν οἱ ἔξωθεν ἀπὸ τὰ ὀπίσθια τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου... Τέλος πάντων, μὴ δυνάμενοι νὰ ὑποστρέψουν πίσω, ἐξαίφνης σηκωθέντες ἀνεβόησαν τὸ «Ἐμπρός! Θάνατος εἰς τοὺς Βαρβάρους!» καὶ ἀμέσως ὤρμησαν διὰ τῶν δύο καστελιῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐν πρὸς τὴν ξηρὰν, ὅπου εὐρίσκοντο ὡς χίλιοι Ἀραβες, ἔμεινεν ἔρημον, καὶ τὸ ἄλλο ἔπαυσε νὰ πυροβολῇ. Ἐπορεύοντο δὲ ὅλοι ἐν σῶμα, ἐπειδὴ βλέποντες ὅτι δὲν φθάνει ἡ ἔξωθεν βοήθεια, δὲν ἐστοχάσθησαν συμφέρον νὰ διαιρεθῶσι, καθὼς ἦτο τὸ σχέδιον πρότερον. — Ἐπειδὴ ἡ ὁρμὴ ἐγένεν οὕτως ἐξαφνικὴ καὶ ἀπροσδόκητος, οἱ Μεσολογγῖται, οἵτινες ἐξήρχοντο τελευταῖοι, καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους πολλοὶ εὐρίσκοντο ἀκόμη μέσα εἰς τὴν πόλιν, δὲν εἰμπόρευσαν νὰ πληροφορηθῶν τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' οἱ περισσότεροι ἐνόμισαν ὅτι εἶχαν φθάσει καὶ οἱ ἔξω, καὶ ἡ ὁρμὴ ἐγένετο συγχρόνως καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη. Ἐν τούτοις ἐξαίφνης ἠκούσθη φωνή, διαδοθεῖσα δι' ὅλου τοῦ πλήθους: «Ὅπισω, ὀπίσω! Εἰς τοὺς τόπους σας, εἰς τὰ κανονοστάσια!». Μόλις ἠκούσθη αὕτη ἡ φωνὴ καὶ ὅλοι οἱ Μεσολογγῖται ἐπέστρεψαν· ἀλλ' ἡ φωνὴ ἦτο ψευδής· οἱ ἐχθροὶ ἤδη ἐμβῆκαν ἐντὸς τῶν ὀχυρωμάτων. ...Οἱ δὲ ἐξεληθέντες ἐπροχώρουν εἰς ἐν σῶμα, χωρὶς νὰ τολμήσῃ νὰ τοὺς ἐνοχλήσῃ ὁ ἐχθρὸς περισσότερον, εἰμὴ τουφεκοβολῶν μακρόθεν· φθάσαντες δὲ ὡς ἡμίσειαν ὥραν μακράν, ἀπηντήθησαν ὑπὸ τοῦ ἱππικοῦ τοῦ ἐχθροῦ, συγκειμένου ἐκ 500 καὶ ἐπέκεινα ἱππέων, οἵτινες προειδοποιηθέντες ἤρχοντο ἀπὸ τὸ Μποχώρι διὰ νὰ ἀντικόψωσι τοὺς φεύγοντας· ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κτυπήσωσι κατὰ μέτωπον, εἰμὴ μόνον τοὺς τελευταίους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν πολλοὶ ἀσθενεῖς.... Μόλον τοῦτο ἀντικρούσθη καὶ τὸ ἱππικὸν καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ πάλιν εἰς Μποχώρι».

Ἐκ τῆς ἀφηγήσεως ταύτης σαφῶς συνάγεται, ὅτι ὅσοι εἶχαν ἐξέλθει καὶ ἐπερίμεναν πρηνεῖς, ἔφυγαν προτοῦ ἐξέλθουν οἱ Μεσολογγῖται, ὅτι ἐπροχώρησαν χωρὶς νὰ διαιρεθῶν εἰς φάλαγγας, ὅτι προχωρήσαντες δὲν κατεδιώχθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων, πυροβολούμενοι μόνον μακρόθεν ἀπὸ τὸ στρατόπεδον ποὺ διήρχετο, καὶ ὅτι συναντηθέντες μὲ τὸ Τουρκικὸν ἱππικόν, εἰς ἀπόστασιν μισῆς ὥρας ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, τὸ ἀπέκρουσαν καὶ ἐπροχώρησαν χωρὶς νὰ καταδιώχθων ἀπὸ αὐτό. Διὰ τοῦτο τὰ σώματα τῶν ξένων ὀπλαρχηγῶν εἶχαν ἀσημάντους ἀπωλείας κατὰ τὴν Ἑξοδον.

Καὶ ἦν δὲ ὥραν οὗτοι ὥρων πρὸς τὰ ἐμπρός, ὁ πρὸς τὴν ξηρὰν πύργος, ὅπου ὑπῆρχαν 1.000 Ἀραβες, ἔμεινεν ἔρημος, ὁ δὲ στρατὸς ἔπαυσε νὰ πυροβολῇ.

Τί ἔγιναν οἱ ἐν τοῖς πύργοις Ἀραβες;

Ὁ θόρυβος, τὸν ὁποῖον ἔκαναν οἱ πρὸς τὴν πόλιν ἐπιστρέφοντες, καὶ οἱ ἐξ αὐτῆς ἐξερχόμενοι, αἱ γοεραὶ φωναὶ τῶν γυναικοπαίδων τοὺς προσείλκυσαν ἐκεῖ. Τότε ἠκούσθη καὶ ἡ φωνὴ ἀπίσω. Δὲν ἦτο φωνὴ ψευδῆς, ποὺ γράφει ἡ ἔκθεσις, οὔτε φωνὴ ἐπιβούλων χειλέων, καθὼς παρατηρεῖ καὶ ὁ Τρικούπης. Βλέποντες τὸ σμῆνος τῶν ἐπερχομένων ἐχθρῶν, βλέποντες ἑαυτοὺς ἐγκαταλελειμμένους ὑπὸ τῶν συντρόφων των, ἐζήτησαν νὰ στραφοῦν ἀπίσω, διὰ νὰ πολεμήσουν ἐπὶ τῶν κανονοστασίων των, εὐρίσκοντες τὸν θάνατον ἐκεῖνον ἐνδοξώτερον.

Ἐφώρμησαν πυροβολοῦντες καὶ ἄλλοι Μουσουλμάνοι ἐκ τῶν δύο στρατοπέδων, ἀνέβησαν τὰ τείχη, συνηντήθησαν ἐπὶ τῆς διεξόδου ἢ ἐντὸς τῆς πόλεως μὲ τοὺς Μεσολογγίτας. Ὁ πίναξ τῆς Ἐξόδου, ἔργον τοῦ ζωγράφου Βρυζάκη, ληφθεὶς μετὰ προηγουμένην ἐπιτόπιον ἐξέτασιν, παριστᾷ τὴν φοβεράν αὐτὴν σκηνήν. Τότε ἔπεσε καὶ ὁ Θανάσης Ῥαζηκότσικας.

Ἡ ζωὴ τῶν Μεσολογγιτῶν ἐξηγοράσθη ἀκριβὰ, διότι εἶχαν μείνει οἱ ἀλκιμώτεροι πολεμισταί, ὅλοι οἱ πυροβοληταί, συνοδεύοντες τὰ γυναικόπαιδα. Κρουνηδὸν ἔτρεξε τὸ αἷμα. Ὅσοι κατῶρθωσαν νὰ διαφύγουν (οἱ ἐντὸς τῆς πόλεως εὐρισκόμενοι εἶχαν διέλθει ἀπὸ τὴν ἄκρην τοῦ φρουρίου καὶ λάβει τὴν πρὸς Ἀ. παραλιακὴν ὁδόν), συνηντῶντο καθ' ὁδὸν μὲ ἐχθρικὰς ομάδας. Οἱ ἔνοπλοι ἀνθίσταντο, ἐφόνευαν ἢ ἐφονεύοντο· οἱ ἄοπλοι, νέοι ἢ γέροντες, ἐφονεύοντο ἐπίσης. Μεταγωγικὰ ζῶα μὲ καλάθια ἠκολούθουν, διὰ νὰ μεταφέρουν τὰς κεφαλὰς των, καὶ λάβουν τὴν συνήθη ἀμοιβήν. Τὸν μακαρίτην πατέρα μου, ὀκταετῇ ὄντα, καὶ μὴ δυνάμενον νὰ περιπατήσῃ, τὸν ἔβαλαν εἰς τὰ ὀπίσθια ζώου, ἀπέναντι τῆς κεφαλῆς τοῦ πατρός του, ἡ ὁποία εὐρίσκετο ὑπεράνω τῆς σωροῦ τῶν ἄλλων κεφαλῶν.

Τὰ δὲ γυναικόπαιδα ἀπήγοντο εἰς αἰχμαλωσίαν. Ἐγίνετο ὑπολογισμὸς εἰς τὰ λύτρα των. Αἱ ἀγοραὶ τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Καΐρου ἐπλημμύρισαν ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα αὐτὰ θύματα.

Τὴν συνέχειαν τῆς Ἐξόδου ἃς ἀφήσωμεν νὰ τὴν διηγηθῇ ἡ Γεν. Ἐφημερίς:

«Ὡς 150 ἄνθρωποι ἐξελθόντες ἐκ Κλείσοβας (ἦτο ἡ φρουρά της) καὶ διευθυνόμενοι εἰς τὸν Ἅγιον Συμεῶνα, ἀπηντήθησαν μὲ τοὺς ἵππεῖς, ἐπιστρέφοντας εἰς Μποχώρι, καὶ ἐκτυπήθησαν· ἐφόνευσαν πολλοὺς ἐκ τῶν ἱππέων, καὶ ἐσκορπίσθησαν ἢ ἐφονεύθησαν ἐξ αὐτῶν οἱ περισσότεροι, οἱ δὲ λοιποὶ ἀνταμώθησαν μὲ τοὺς ἐκ Μεσολογγίου ἐξελθόντας. Φθάσαντες δὲ εἰς Ἅγιον Συμεῶνα, ἤϋραν ἐν δυνατὸν σῶμα Ἀλβανῶν, τὸ ὁποῖον προσεπάθει νὰ τοὺς κόψῃ τὴν διάβασιν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ὁρμήν των. Ἐκεῖ ἐφονεύθησαν ἢ ἐπιάσθησαν ὑπὲρ τοὺς 200 ἐκ τῶν ἡμετέρων, ἕως ὅτου ἔφθασαν εἰς τὸ ἥμισυ διάστημα τῶν κορυφῶν τοῦ ὄρους, ὅπου ἤϋραν ὡς 300 ἐκ τῶν ἔξωθεν, καὶ παρ' αὐτῶν βοηθούμενοι ἀπέκρουσαν διόλου τοὺς ἐχθροὺς καὶ ἀνέβησαν εἰς τὸ ὄρος».

Οἱ ἔξωθεν καθυστέρησαν νὰ ἐκτελέσουν τὸ καθήκον των. Ὁ δὲ πυροβολισμὸς, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀκουσθῇ περὶ τὸν Ἅγιον Συμεῶνα, ἦτο τυχαῖος. Καὶ τὸ σῶμα τῶν Ἀλβανῶν, τὸ ὁποῖον τοὺς ἐπερίμενε εἰς Ἅγιον Συμεῶνα, ἦτο τὸ ἱππικὸν τοῦ Μουστάμπεη, κατὰ τοῦ ὁποῖου ἀντετάχθη ὁ Μακρῆς.

«Ἐκεῖθεν δέ, ἐξακολουθεῖ ἡ ἔκθεσις, ἠκολούθησαν τὸν δρόμον εἰς Δερβέκισταν διὰ μέσου τῶν δρυμώνων καὶ τῶν φαράγγων, χωρὶς νὰ εὐρίσκωσιν οὐδὲ τροφήν, οὐδὲ ἄνθρωπον νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ· ὥστε ὑπὸ τῆς ταλαιπωρίας καὶ πείνης πολλοὶ ἀπέθαναν, μαζὶ ἄλλοι μὲν ἔφθασαν εἰς δύο, ἄλλοι δὲ εἰς τρεῖς ἡμέρας εἰς Δερβέκισταν, χωρίον τοῦ

Ἀποκούρου, 5 ἕως 10 ὥρας ἀπέχον τοῦ Μεσολογγίου. Ἐκεῖ δὲν εὔρον κανένα τῶν κατοίκων, εἰμὴ μόνον τὰ σώματα τῶν ἔξω ὀπλαρχηγῶν, τὰ ὁποῖα καὶ αὐτὰ εἶχον σπάνιον τὴν τροφήν, δι' ὃ δὲν εἰμπόρεσαν οὐδὲ ἐκεῖ νὰ θεραπεύσωσι τὴν πεῖνάν των. Ἦκολούθησαν λοιπὸν ταλαιπωρούμενοι οὕτως ἱκανὰς ἡμέρας, διερχόμενοι διὰ χωρίων ἀκατοικήτων, στερούμενοι τροφῶν, ἕως ὅτου ἔφθασαν εἰς Σάλωνα».

«Οἱ δὲ ἐναπομείναντες καὶ κλεισθέντες εἰς τὰ Ὀσπίτια εἰς Μεσολόγγιον, ἀντεστάθησαν ἄλλοι μίαν καὶ ἄλλοι δύο ἡμέρας· καὶ οἱ κλεισθέντες εἰς τὸν Ἀνεμόμυλον ἐπολέμησαν μέχρι τῆς τρίτης καὶ εἰς τὸ τέλος, καθὼς καὶ οἱ λοιποί, ἔβαλαν πῦρ εἰς τὴν πυρίτιδα, καὶ οὕτω ἐτινάχθησαν εἰς τὸν ἀέρα... Τότε βέβαια ὁ Χρῆστος Καψάλης, ὅστις ὀδηγοῦσε τὸ τρομερὸν τοῦτο ἐπιχείρημα, βλέπων ἄρκετὸν πλῆθος συνηγμένον, ἔδωκε τὸ πῦρ, τὸ ὁποῖον ἐτίναξεν ὅλους σχεδὸν εἰς τὸν ἀέρα... Κατ' αὐτὴν τὴν στιγμήν εἶδαν μητέρα νὰ ρίψῃ τὰ παιδιὰ της εἰς τὸ πηγάδιον καὶ νὰ κρημνισθῇ καὶ αὐτή, καὶ πλῆθος γυναικῶν καὶ παιδίων νὰ ἐμβαίνωσιν εἰς τὴν λίμνην καὶ νὰ βυθίζωνται εἰς τὸ βαθύτερον μέρος αὐτῆς».

«Οὕτως ἕνας σωρὸς ἐρειπίων, στάχτης, πετρῶν καὶ πτωμάτων ἔμειναν εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις εἶδε μὲ λύπην τοῦ ἀπερίγραπτον τὸ ἥμισυ τοῦ στρατεύματός του διὰ νὰ κυριεύσῃ τοιαῦτα δυστυχῇ λείψανα, τὰ ὁποῖα, πρὸς καταισχύνην του, θέλει μαρτυρεῖ τὴν ἀνήκουστον ἀνδρείαν καὶ ἡρωϊκὴν ἀπόφασιν τῆς ἀθανάτου τοῦ Μεσολογγίου φρουρᾶς».

ΙΑ΄.
Τὸ Τραγοῦδι τῶν Μεσολογγιτῶν.
(*Ἀνέκδοτον*)

Ἐνα Σαββάτο διάβαινα ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι
ἦταν Σαββάτο ἀπὸ βραδὺς ἀνήμερα Λαζάρου
κι' ἔπιασε μιὰ ψιλὴ βροχὴ κ' ἦταν λαμπρὸ φεγγάρι
κι' ἄκουσα μαῦρα κλάϊματα, γυναίκεια μοιρολόγια,
κλαῖνε μαννάδες γιὰ παιδιά καὶ τὰ παιδιά γιὰ μάννες
κ' οἱ ἀδερφὲς γιὰ τοὺς ἀδερφοὺς, πάλ' ἀδερφοὺς δὲν κάνουν
δὲν κλαῖνε γιὰ τὸ σκοτωμό, μηδὲ γιὰ τὴν ἀρρώστια,
μόν' κλαῖνε ποὺ τοὺς ἔλειψε ὁ ζαῖρὲς τρεῖς μῆνους.
Δίχως ψωμί, δίχως νερὸ καὶ δίχως καὶ μεντάτι,
φάγανε γάτες καὶ σκυλιά κι' ἄλογα καὶ μουλάρια.
Οἱ στρατηγοὶ συνάχτηκαν στὴν πιτροπὴ νὰ πᾶνε,
στοῦ Παπαδιαμαντόπουλου, καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ τόπου,
συνέλευσι νὰ κάμουνε, τὸ πῶς νὰ πορευτοῦνε,
τὸ πῶς νὰ νταγιαντίσουνε μ' ἓνα Σουλτάν Μαχμούτη,
κ' ἓνας τὸν ἄλλον ἔλεγε κ' ἓνας τὸν ἄλλον λέγει:
«Παιδιὰ νὰ προσκυνήσουμε, παιδιά μ' νὰ μὴ χαθοῦμε».
Κι' ὁ Κότσικας τοὺς φώναξε κι' ὁ Κότσικας τοὺς λέγει:
«Τί γάρεις εἶμαι νιόνυφη, νὰ βγῶ νὰ προσκυνήσω,
παιδιά μ' νὰ νταγιαντίσωμε ἀκόμα μια βδομάδα
θάρθοῦν τὰ Σπετσονυδραιώτικα, κι' αὐτὸς ὁ Μιαούλης,
καὶ θὰ μᾶς φέρῃ ζαερέ, θὲ νᾶρθῃ καὶ μεντάτι·
μεντάτια θὰ μᾶς ἔρθουνε ἀπ' τὸν Καραϊσκάκη»

Ὁ Κότσικας κιαλάριζε ἀπ' τὴ μεγάλη τάπια
τὸ τί κακὸ ποὺ γένεται ἔξω στὸ Βασιλάδι
«Νὰ στείλουμε μιὰ πάσσαρα χαμπέρι νὰ μᾶς φέρῃ,
μὴν ἦλθαν τὰ Σπετσονυδραιώτικα κι' αὐτὸς ὁ Μιαούλης»
«Τί λές, Θανάση Κότσικα, μέγαλε ἀρχηγέ μας,
ποῦ θὲ νὰ πάῃ πάσσαρα, ποῦ θὲ νὰ πάῃ πουνάρι,
μπροστὰ ἔναι τ' Ἀλιτζερίνικα καὶ πίσω οἱ Τριπολίνοι,
καὶ μέσ' στὴ λίμνη τσάταρες, λάντσες τῶν καραβιῶν
κι' ὅλο τριγύρω στέκεται ὁ στόλος τοῦ Σουλτάνου»
Θανάσης Κότσικας φώναξε, Θανάσης Κότσικας λέει:
«Γιὰ πάρτε τὰ μικρὰ παιδιά, βάλτε τα στὰ Ξεκίλια,
καὶ πάρτε καὶ τοὺς γέροντες, ἀρρώστους, λαβωμένους,
βάλτε τους εἰς τσουμπχανέ, στὸ Μύλο νὰ καοῦνε,
νὰ μὴ τοὺς εὔρ' ἡ Ἀρατιὰ καὶ τοὺς περιφρονέψῃ».

Θανάσης Κότσικας φώναξε, Θανάσης Κότσικας λέει:

«Ἦρθ' ὁ καιρὸς τοῦ χωρισμοῦ, ποῦ θ' ἀποχωριστοῦμε,
παιδιά μ' νὰ μεταλάβουμε, νὰ ξομολογηθοῦμε».
Ἐπῆγαν καὶ συνάχτηκαν στὸ ἔρημο σεράγι,
φιλεῖ ἡ μάμμα τὸ παιδί, καὶ τὸ παιδί τὴ μάμμα.

Στὶς πέντε ἀρχινήσανε, στῆς ἑξῆ φτάν' ἡ ὥρα,
καὶ στῆς ἑφτά ἐκάνανε τὸ φοβερὸ γιουρουῦσι.
Τρεῖς κολωνοῦλες ἔγιναν, μέσ' στοῦ Μακρῆ τὴν τάπια,
μπροστὰ παγαῖν' οἱ δυνατοὶ καὶ πίσω οἱ ἀδυνάτοι
καὶ πάρα πίσω τὰ παιδιά, γυναῖκες καὶ κορίτσια,
πρώτη κολώνα ποῦβγαινε μέσ' στοῦ Μπραῖμ τὴ τάπια
— Ποιὸς ἔχει ἀτσάλι στὴν καρδιά, νὰ στέκεται νὰ βλέπη
χέρια μὲ χέρια πιάστηκαν, μὲ τὰ σπαθιά χτυπιούνται,
τὸν Κίτσικα σκοτώσανε, τὸν Κότσικα βαροῦνε,
καὶ «πάλι πίσω», φώναξαν, τσακίσαν τὸ γεφύρι,
καὶ μὲς στὴ χώρα μπήκανε καὶ μέσ' στὸ κάστρο πᾶνε,
ἄλλοι τραβοῦν τὴ θάλασσα, κι' ἄλλοι τὴ ῥάχη, ῥάχη,
πᾶνε καὶ στὴν Τερρίμπιλε, πᾶνε καὶ στὴ Λουνέττα,
βρίσκουν Ἀράβους κι' Ἀλβανοὺς ποὺ τᾶχανε πιασμένα.

Ὅσ' πῆραν τὸ βουνό, βουνὸ τὸν Ἅγιο Συμεῶνα
ἐβρῆκαν τὸν Μουστάμπεη, τὴ ῥάχ' εἶχε πιασμένα,
μιὰ μπαταριά τοὺς ἔδωκε, τοὺς κόβει μέσ' στὴ μέση,
τότ' ὁ Μακρῆς τοὺς φώναξε, τότ' ὁ Μακρῆς τοὺς λέει:
«Παιδιά μου, Ῥουμελιῶτες μου καὶ σεῖς παιδιά δικά μου,
τραβάτε τὰ λαμπρὰ σπαθιά νὰ μὴ μᾶς πάρ' ἡ μέρα»,
καὶ τὰ σπαθιά τραβήξαν, πετάνε τὰ ντουφέκια
σὰν τὰ λιοντάρια ῥίχτηκαν καὶ σὰν ἄετοὶ περάσαν.
Τότ' ὁ Μουστάμπεης φώναξε: «Κοντάροι κι' Ἀρβανῖτες
κάμετε τόπο νὰ διαβοῦν, γιατί' εἶνε πεινασμένοι,
δὲ συλλογιῶνται θάνατο, κούραση δὲν φοβᾶνται».
Κι' ἀφοῦ τοὺς ἐξημέρωσε, κι' ἀφοῦ τοὺς πῆρ' ἡ μέρα,
ἄλλοι διψᾶνε γιὰ νερό, κι' ἄλλοι ψωμὶ ζητᾶνε.
Πάλι ὁ Μακρῆς τοὺς φώναξε, πάλι ὁ Μακρῆς τοὺς λέει:
«Παιδιά μ' νὰ νταγιαντίσουμε, στὸν Πλάτανο νὰ πᾶμε
νὰ μετρηθοῦμε μιὰ φορὰ νὰ ἰδοῦμε ποιοὶ μᾶς λείπουν.
Μήπως μᾶς λείπουν ἑκατὸ τιγάρις καὶ διακόσιοι,
πέντε χιλιάδες εἵμαστε καὶ μείναμ' ἐφτακόσιοι·
παιδιά μ' μᾶς λείπει ὁ Κότσικας, μᾶς λείπει ὁ ἀρχηγός μας!»

ΙΕ΄. Μετὰ τὴν ᾽Εξοδον.

Οἱ Μεσολογγίται μετὰ τὴν ᾽Εξοδον μετέβησαν εἰς Ναύπλιον. «Οἱ ἐγχώριοι Μεσολογγίται», γράφει ὁ Αἰνιάν, «ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Στρατηγοῦ Γιαννάκη ᾽Ραζῆ καὶ Μήτρου Δεληγιώργη εὐρίσκονται εἰς τὴν φρουρὰν τῶν ὀχυρωμάτων Μύλων καὶ Καστελλίου¹⁰⁴. Ὑπὸ τὸν ᾽Ραζηκότσικαν εἶχαν ταχθῇ οἱ ὀπλοφόροι, ὑπὸ δὲ τὸν στρατηγὸν Δεληγιώργην οἱ πυροβοληταί».

Περὶ τούτων ἴδε «Τὸ Μεσολόγγι» σελ. 123 ἐπ.

Ὁ Γιαννάκης ᾽Ραζηκότσικας, γεννηθεὶς τῷ 1800, ἦτο ἀπ' ἀρχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως ὑπαρχηγὸς τοῦ ἀδελφοῦ του, Ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν, ἔλαβε μέρος εἰς ὅλας τὰς προηγηθείσας ἐκστρατείας καὶ τὰς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, καὶ τὸν Σεπτέμβριον 1825 ὠνομάσθη Ἀντιστράτηγος. Ὑπῆρξε τὸ σύμβολον τῆς ἀνδρείας τῶν πολιορκιῶν τοῦ Μεσολογγίου, λαβὼν τρεῖς κατὰ ταύτας πληγὰς, δὲν ὑπῆρξε δὲ τοπικὴ ἔξοδος κατὰ τὴν τελευταίαν πολιορκίαν εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ἔλαβε μέρος. Περὶ τῆς ἀνδρείας του καὶ τοῦ πολεμικοῦ του μένους, ἀναμιμνήσκοντος παλαιούς ἥρωας, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ γνώμη τοῦ στρατηγοῦ Ν. Μακρῆ, ἀπηχοῦντος ἀναμφιβόλως τὰς κρίσεις τοῦ πατρὸς του, τοῦ ἀτρομήτου ὑπερασπιστοῦ τῆς ὁμωνύμου τάπιας, καθότι γράφει περὶ ᾽Ραζηκότσικα εἰς τὴν ἀνέκδοτον Ἱστορίαν του ὅτι οὐδέποτε εἶχε γνωρίσει «τὸν φόβον». Καὶ ἡ γνώμη αὕτη δύναται νὰ δείξῃ τὴν κατὰ τὸν Μέγαν Ἀγῶνα συμβολὴν του.

Μετὰ τὴν ᾽Εξοδον, χωρὶς νὰ ἀναπαυθῇ αὐτὸς καὶ οἱ συμπολεμισταὶ του ἀπὸ τὰ δεινὰ καὶ τὸν κάματον τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ἔτρεξαν εἰς τὴν μάχην τῆς Ἀραχώβης, εἰς τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν παραλαβὴν τοῦ φρουρίου τῆς Κορίνθου.

Τὸν Δεκέμβριον 1826 διωρίσθη παρὰ τῶν συμμετασχόντων εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου ὀπλαρχηγῶν πληρεξουσίου των εἰς τὴν Ἐθνοσυνέλευσιν¹⁰⁵.

Ἐπὶ Καποδιστρίου, συσταθεισῶν 3 χιλιαρχιῶν, ὁ ᾽Ραζηκότσικας διορίζεται πεντακοσίαρχος τῆς Γ' Χιλιαρχίας ὑπὸ τὸν Ἰω. Στράτον¹⁰⁶. Τὸ 1830 προάγεται εἰς πεντακοσίαρχον Ταξίαρχον, μεθ' ὃ ἰδιωτεύει. Ἀλλὰ τὸ 1832, ἐπὶ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Γαρδικιώτη Γρίβα κατὰ τοῦ Μεσολογγίου, ἀνακαλεῖται εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ διορίζεται φρούραρχος αὐτοῦ¹⁰⁷.

104 «Φίλος τοῦ Νόμου» ἀριθ. 947.

105 «Γεν. Ἐφημερίς» ἀριθ. 18.

106 «Ἀρτ. Μίχου Ἀπομν.» σ. 101.

107 Ἀριθ. 687.

Πρὸς τὸν Στρατηγὸν Κύριον Ι. ᾽Ραζηκότσικαν.

Εἰδοποιεῖσθε ὅτι ἡ Κυβέρνησις διὰ τοῦ ἀπὸ 14 Μαΐου Διατάγματός της εὐηρεστήθη νὰ σᾶς διορίσῃ Φρούραρχον τοῦ Μεσολογγίου. Ἄμα λάβητε τὴν παροῦσαν θέλετε παραλάβει τὸ Φρούριον, δυνάμει τῆς πρὸς τὸν πρῶην Φρούραρχον ἐσωκλείστου διαταγῆς.

Ὁ ἐπὶ τῶν Στρατ. Γραμματεὺς

Κ. Ζωγράφος

Μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ὁθωνος, τῷ εἶχε προταθῇ ὑπὸ τοῦ Πρωθυπουργοῦ Σπυρ. Τρικούπη, γυναικαδέλφου του, νὰ διορισθῇ Ὑπασπιστὴς τοῦ Βασιλέως. Ἀλλὰ θέλων νὰ ζήσῃ μετὰ τῶν συμπολιτῶν του, μὲ τοὺς ὁποίους τὸν συνέδεαν τόσαι ἀναμνήσεις, δὲν ἐδέχθη. Παραιτηθεὶς τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ, ἔλαβε τὸν βαθμὸν τοῦ ταγματάρχου, ἀπονεμηθέντος αὐτῷ διότι, κατὰ τὴν κρίσιν τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἀγῶνος, εἶχε προσφέρει ὑπηρεσίας Β' τάξεως (αἱ τάξεις ἦσαν 8). Ἰδιωτεύων δέ, ἀπέθανεν τὸ 1855, πρῶτον θῦμα τῆς χολέρας ἐν Μεσολογγίῳ.

Οἱ δὲ Μεσολογγίται μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐπανῆλθαν εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὅπου ἐν στερήσεσι διῆλθον τὰς πικρὰς ἡμέρας τῆς ἐλευθέρως ζωῆς των. Ἡ Πολιτεία οὔτε ἡθικὴν, οὔτε ὑλικὴν ἀποζημίωσιν τοῖς ἔδωκεν. Ἀλλ' οὔτε ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν ἐσκέφθη νὰ δώσῃ εἰς αὐτοὺς, ὅπως δυνηθοῦν οὕτω νὰ ἀντιπαλαίσουν κατὰ τῶν βιωτικῶν ἀναγκῶν, Αἴτιοι, οἱ ὁποῖοι μετὰ τόσης δυνάμεως εἶχαν ἀντιστῆ κατὰ τῆς ὁρμῆς τῶν ἐχθρικῶν στρατιῶν καὶ εἶχαν τόσον συντελέσει εἰς τὴν δόξαν τοῦ Μεσολογγίου καὶ τὴν Ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος.

Τ Ε Λ Ο Σ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄. Παράρτ. 1.

Ἴδε τὰ κατὰ Βαρνακιώτην ὑπὸ Κάρπου Παπαδοπούλου εἰς σελ. του, ὅπου εὐρίσκεται ἡ ἀπὸ 29 Ἰουλίου 1821 ἐπιστολή τοῦ Α. Μαυροκορδάτου πρὸς τὸν ἀνδρειότατον Στρατηγὸν κύριον Γεώργιον Νικολοῦ (Βαρνακιώτην), καὶ εἰς τὴν ὁποίαν παρὰ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Μαυροκορδάτου εἶναι ἡ σφραγὶς του μὲ τὸ οἰκόσημόν του, ἔχον ἐπὶ κεφαλῆς στέμμα κλειστόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄. Παράρτ. 2.

Γενναιώτατε Καπετὰν Γιαννάκη Ῥάγγε.
«Ὁ Θεὸς μᾶς ἐξαπέστειλε τὸν φιλογενέστατον Μέγαν Ποστέλνικον κύριον Ἀλέξανδρον Μαυροκορδάτον. Ἡ εὐγενεία του εἶναι ἄνδρας εὐγενῆς, ἐπιτήδειος νὰ ὀργανίσῃ τὰ πάντα πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον τῆς πατρίδος, καὶ ἔτοιμος νὰ χύσῃ καὶ τὴν ὑστερινὴν σταλαγματιὰν τοῦ αἵματός του πρὸς ὑπεράσπισίν της. Μετ' ὀλίγας λοιπὸν ἡμέρας καταφθάναι οὗτος εἰς Ῥούμελην πληρεξούσιος καὶ ἐφωδιασμένος ἀπὸ τὰς ὁδηγίας μου.

Τὴν 26 Αὐγούστου 1821 ἐκ τῆς πολιορκίας τῆς Τριπολιτσᾶς.

Ὁ Πατριώτης

Δημήτριος Ὑψηλάντης».

Φιλήμ. Δοκ. Ἑλλήν. Ἐπαν. Δ. σελ. 457.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄. Παράρτ. 3.

Ἔχω τὸ κάτωθι σχέδιον ἀναφορᾶς τοῦ Γιαννάκη Ῥαζηκότσικα, ἐν ᾧ ἀναφέρονται αἱ μάχαι εἰς τὰς ὁποίας οἱ Μεσολογγῖται, ἡγουμένου τοῦ ἀδελφοῦ του, ὡς καὶ ἐκεῖνος παρευρέθησαν. Καίτοι δὲ ὁ ἱπποτικός καὶ γενναῖος χαρακτήρ του οὐδεμίαν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίαν περὶ τῆς εἰλικρινείας τῶν ἐν τῇ ἀναφορᾷ, ἀλλ' αὕτη ὑποστηρίζεται καὶ ὑπὸ τῆς ἀπὸ 17 Αὐγούστου 1825 ἀναφορᾶς πρὸς τὴν Διοίκησιν τῶν ἐν Μεσολογγίῳ ὀπλαρχηγῶν. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γιαννάκη Ῥαζηκότσικα ἔχει ὡς ἐξῆς:
«Πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως Β. Γραμματείαν τῆς Ἐπικρατείας. Ὁ ὑποφαινόμενος Μεσολογγίτης ταγματάρχης παραιτημένος, ἀπ'

ἀρχῆς τῆς ἐνάρξεως τοῦ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνος, ἀνελλιπῶς εὐρέθην εἰς μάχας καὶ κινδύνους. Διαγράφω τινὰς ἐξ αὐτῶν πρὸς πληροφορίαν τῆς Γραμματείας ταύτης, καίτοι γνωστὰς εἰς τὸ κοινόν. Κατὰ πρῶτον ὅταν ἀπηλλάχθη ἡ πατρίς μου τὸ Μεσολόγγι. Ἔπειτα μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ μου εἰς τὸ Ἀγρίνιον καὶ Ζαπάντι, ἀρχηγούντος τοὺς Μεσολογγίτας, εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μακρυνόρους καὶ Ἄρτης. Εἰς τὴν μάχην τοῦ Πέτα· εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Σουλίου ἤγουν εἰς τὴν Σαλάνιζαν, καὶ εἰς τὰς τρεῖς τοῦ Μεσολογγίου. Εἰς δὲ τὴν πολυθρύλητον τοῦ Κιουταχῆ πολιορκίαν ἔπεσαν δύο μου ἀδελφοί, ὁ εἰρημένος στρατηγὸς καὶ εἷς ἄλλος ἀκόμα. Μετὰ δὲ τὴν ἔνδοξον πτῶσιν τοῦ ἀπῆλθον εἰς Ναύπλιον ὑποστράτηγος, ὅπου καὶ ἔλαβα τὸν βαθμὸν τοῦ στρατηγοῦ μὲ 400 στρατιώτας (λέξις δυσανάγνωστος) Ἱμπραήμου καὶ ἔμεινα εἰς τοὺς Μύλους. Ἔπειτα εἰς τὴν μάχην Ῥάχοβας, πολιορκίαν Ἀθηνῶν καὶ παραλαβὴν τοῦ φρουρίου τῆς Κορίνθου, μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Κυβερνήτου. Ἀκολούθως μετὰ τοῦ Ὑψηλάντου. Ἔπειτα καὶ μετὰ τοῦ Αὐγουστίνου (λέξις δυσανάγνωστος) καὶ ἕως τῆς ἀφίξεως τῆς ἀντιβασιλείας...

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'. Παράρτ. 4.

Ἔχω τὸν κάτωθι ιδιόγραφον κατάλογον τοῦ Ἀθαν. Ῥαζηκότσικα. Ἐπιγράφεται: «Λογαριασμὸς παραλαβῆς τῶν ὅσων ἀνδρῶν, ὅπου διὰ συνεισφορῶν μου ἐμέτρησαν οἱ κάτωθι πατριῶται, διὰ τὰ ὅποια τοὺς ἔδωκα καὶ ὑπογραφάς μου», ἀκολουθοῦν δὲ 15 ὑπογραφαί.

Ἀκολουθεῖ ἕτερος κατάλογος ἐπιγραφόμενος: «Λογαριασμὸς τῆς Πολιτικῆς Δοσοληψίας, ὅπου παραδίδει ὁ Ἀθανάσιος Ῥαζῆς ἀπὸ 1821 Ἰουνίου ἕως 1821 Αὐγούστου. — Τὰ κατὰ καιροὺς ἐξοδευμένα μὲ ὑπογραφὰς τῶν τότε ἐφόρων Πάνου Παπαλουκά, Ἀλεξίου Τσιμπουράκη καὶ Ἀποστόλη Α. Καψάλη, ὡς ἐπομένως». Ὁ λιασμὸς (λογαριασμὸς) οὗτος περιέχει λεπτομερεῖ ἀναγραφὴν τῶν δαπανῶν, εἰς τὰς ὁποίας διετέθη τὸ ὡς ἄνωθι καταβληθέν ποσόν, καὶ εἰς ἃς περιλαμβάνονται τὰ ὑλικά πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ φρουρίου, τὰ ἡμερομίσθια καὶ τὰ διὰ τὴν ἀνόρυξιν τῆς τάφρου τοιαῦτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ' Παράρτ. 5.

Εἰς βιβλίον ἐπιγραφόμενον «Ἀνέκδοτοι αὐτόγραφοι ἐπιστολαὶ τῶν ἐπισημωτέρων Ἑλλήνων ὀπλαρχηγῶν ὑπὸ Ν. Φυσεντζίδου· ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ταχυδρόμου 1893» ὑπάρχουν καὶ αἱ ἐξῆς ἐπιστολαί:

Ἐπιστολὴ 68

Πρὸς τὸν Γενναϊότατον Στρατηγὸν κύριον Γεώργιον Νικολοῦ κτλ.

Εἰς Ἀλεύρι

...διὰ νὰ δώσω τὸ παράδειγμα ἐκίνησα μόνος μου καὶ πάλιν δὲν εἰμπόρεσα νὰ βγάλω τοὺς Μεσολογγίτας. Ἔμαθεν (1) ὅτι ἀπὸ τὴν λύπην μου ἀρρώστησα· εἶδε μὲ τὰ μάτια

του τί κάμνω διὰ νὰ ἐμφυχώσω αὐτὸν τὸν ξευτελισμένον κόσμον, μάλιστα μετὰ τὸν ἐρχομὸν τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου, καὶ ἂν εἶναι χριστιανὸς χρεωστεῖ νὰ σὲ εἴπῃ ὅλην τὴν ἀλήθειαν· μόλις εἶχα καταπείσει τὸν Μακρὴν διὰ νὰ κινήσῃ ὁ ἴδιος καὶ ὁ ἐρχομὸς τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου ἀνέτρεψε καὶ αὐτὸ τὸ μόνον σχέδιον.

24 Ἰουλίου 1822. Ἐκ Μεσολογγίου.

Α. Μαυροκορδάτος

Ἐπιστολὴ 69

Πρὸς τὸν ἴδιον,

«.... Ὑστερον ἀπὸ πολλοὺς κόπους κατέπεισα καὶ μερικοὺς Μεσολογγίτας νὰ ἀκολουθήσουν· ἀφοῦ μερικοὶ τῶν Προεστῶν ἀπεφάσισαν νὰ δώσουν τὸ παράδειγμα τῶν Ἀνατολικιωτῶν..... ὅσον διὰ τὸ Σοῦλι δὲν ἤμποροῦμεν νὰ τοῦ δώσωμεν καμμίαν βοήθειαν, ἂν δὲν ἀναχωρήσῃ ὁ στόλος. Χθὲς ἐνομίσαμεν ὅτι ἀναχωρεῖ, ἀλλ' εὐγῆκαν ἕως εἴκοσι μόνον καράβια καὶ στέκονται ἔξω ἀνοιχτά, διὰ νὰ προφυλάττουν μήπως ἔλθῃ ὁ ἰδικὸς μας στόλος, τὰ δὲ ἐπίλοιπα στέκονται εἰς Πάτρας. Ἔχομεν ὅμως εἴδησιν ἀπὸ τὸ Καστέλλι ὅτι θὰ ἀναχωρήσουν ὅλα μετὰ 8 ἢ 10 ἡμέρας. Οἱ Μεσολογγίται, ὅπου εὐρίσκονται εἰς Πάτρας, καὶ ὁ Γιουσούφ Πασσᾶς, παρακινοῦν πολὺ διὰ νὰ κάμουν δισπάρκο (ἀπόβαση) εἰς Κρουονέρι. Τὸ ἔχω δύσκολον, μόνον τοῦτο ἔγραψα τοῦ Μακρὴ νὰ ἐνδυναμώσῃ ὅσον ἤμπορεῖ καλλύτερον τὰ πόστα».

27 Ἰουλίου 1822. Ἐκ Μεσολογγίου,

Α. Μαυροκορδάτος

(1) Ὁ Μαυρομμάτης.

Ἐπιστολὴ 98

Γενναιότατε Στρατηγέ,

...Τὸ πέρασμά μου εἰς Πελοπόννησον θέλω βάλῃ εἰς πρᾶξιν, καθὼς μὲ ἐμήνυσες, ὅταν ἴδω τὴν τελευταίαν ἀνάγκην.

Πόσον μὲ ἐτάραξεν ἡ διάλυσις τοῦ στρατοπέδου τοῦ Πλατάνου εἶναι ἀδύνατον νὰ σὲ τὸ περιγράψω, καὶ μάλιστα ὅταν εἶδα τὸ μωρὸν καὶ ἀνόητον σχέδιον τῆς ὀχυρώσεως τοῦ Μεσολογγίου, ἔγινε ἄλλος ἔξ ἄλλου. Ἐγραψα καὶ εἰς τὸν Μακρὴν καὶ εἰς ὅλους ὅσους ἐστοχάσθην ἀναγκαῖον νὰ γράψω, ἀποδεικνύων ὅτι τὰ φυσικὰ σύνορα τὰ ὅποια πρέπει νὰ διαφεντεῖσθαι εἶναι ἡ Λαγκάδα καὶ τὸ Ξηρόμερον, καὶ ὅταν δὲν ἤμπορέσωμεν νὰ βασταχθῶμεν εἰς τὰ γεφύρια, τὰ περάσματα τοῦ ποταμοῦ καὶ τὰ δυνατὰ μέρη τοῦ Βλοχοῦ καὶ Ἀπόκουρου καὶ ὅχι εἰς ταῖς χώραις, ὅπου καὶ δέκα χαντάκια ἂν κάμωμεν, δὲν κατορθώνομεν τίποτε. Ἀπὸ χθεσινὸν γράμμα τοῦ Μακρὴ βλέπω ὅτι συνῆλθε καὶ ἐγνώρισε πόσον τὸν ἠπάτησαν οἱ κακοὶ σύμβουλοί του.

17 Σεπτεμβρίου 1822. Ἀπὸ Ἀνατολικόν.

Α. Μαυροκορδάτος

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄. Παράρτ. 6.

«Ἀριθ. 55. Ἐθεωρήθη τὸ σῶμα τοῦ Στρατηγοῦ Δημητρίου Μακρῆ καὶ ἔχει ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν του στρατιώτας τριακοσίους ἑννέα ἀριθ. 309. Ὅθεν δίδεται εἰς τὴν γενναιότητά του τὸ παρὸν ἀποδεικτικὸν διὰ νὰ λάβῃ τοὺς μισθοὺς του ἀπὸ τὴν Διοίκησιν.

17 Αὐγούστου 1825. Μεσολόγγιον.
Ὁ Ἐπιθεωρητὴς τῆς Δυτ. Ἑλλάδος
Τάτσης Μαγγίνας»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄, Παράρτ. 7.

Ἀποσπῶ μερικὰς σκηνὰς ἐκ τοῦ δραματικοῦ τούτου διαλόγου, τηρῶν τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου.

Πρᾶξις πρώτη — σκηνὴ τρίτη.

Παῦλος. — Πόσα ἄσπρα ἐβρέθησαν εἰς τὸ Τουρκικὸν καράβι, ὅπου ἐτσακίσθη εἰς τὸν Γαλατᾶν; αὐτὰ μᾶς ὠφέλησαν πολλά. Ἐπειδὴ τώρα ἡ κάσσα ἔχουσα ἄσπρα, ἡμπορεῖ νὰ κάμῃ καὶ στρατιώτας καὶ νὰ προ-

...βλέπῃ διὰ τροφᾶς, διότι ἡ ποσότης ὅπου ἔμαθα νὰ εὐρέθῃ, ἦταν ἕως δύο χιλιάδες πουγγία.

Πέτρος. — ὦ ἀδελφέ, αὐτὰ ἀντὶ νὰ μᾶς ὠφελήσουν μᾶς ἔβλαψαν. Αὐτὰ ἔκαναν τόσαις διχόνοιαις ἀνάμεσόν μας. Ὁφέλησαν μερικοὺς καὶ ὄχι τὸ κοινόν. Τὸ περισσότερον μέρος αὐτῶν εὐρίσκονται εἰς τὰ χέρια τοῦ καπετάνιου μας Δημ. Μακρῆ. Τὸ ἐπίλοιπον τὸ ἔκλεψεν ὁ ἓνας καὶ ὁ ἄλλος. (*Εἰς αὐτὴν τὴν στιγμήν ἐμβαίνει ὁ Κωνσταντῖνος καὶ λέγει*): Δός μου τὸ Τουφέκι μου.

Πέτρος | Παῦλος | Τί εἶναι; Τί εἶναι;

Κωνσταντῖνος. — Ὁ Μακρῆς ἐπῆρε τὰ ἄσπρα τοῦ καραβιοῦ καὶ ἔφυγε.

Παῦλος. — Καὶ τώρα ὅπου ἔφυγε τί ζητῆς νὰ κάμῃς; Ἦταν καλὸν νὰ μὴν τὸν ἀφήσωμεν νὰ τὰ πάρῃ, τώρα δὲ ὅπου τὰ ἐπῆρεν καὶ πάγει εἰς τὰ βουνά, τίς νὰ τὸν κυνηγῇ;

Πέτρος. — Νὰ τὸ καλὸν ὅπου ἐπροξένησεν ἐκεῖνο τὸ ὀργισμένον καράβι, νὰ ἀφήσωμεν τὴν χώραν μας νὰ ἔλθουν οἱ ἐχθροί, καὶ ἡμεῖς νὰ κυνηγῶμεν τὸν Μακρῆν εἰς τὰ βουνά.

Κωνσταντῖνος. — Ὅχι, ἀλλ' εἴμεθα ὅλοι εἰς τὰ ἄρματα, νὰ ὑπάγωμεν εἰς τὸ σπίτι, ὅπου εἶναι ὁ Μπάρμπας του Σαγώνας, ὅπως αὐτὸς ἔχει τὸ δεσάκι μὲ χίλια τάλαρα, νὰ πάρωμεν κἄν αὐτὰ τὰ ὀλίγα, μὴν τὰ πάρῃ καὶ αὐτὰ καὶ φύγῃ.

Πέτρος | Παῦλος | Νὰ στάσου, ἐρχόμεθα καὶ ἡμεῖς.

Ἡ τετάρτη σκηνὴ παριστᾷ τὸν Σαγώναν, πολιορκούμενον ἀπὸ πλῆθος στρατιωτῶν, οἱ ὅποιοι ἀνθιστάμενον τὸν σκοτώνουν, ἐμβαίνουν μέσα εἰς τὴν οἰκίαν του, παίρνουν τὸ δεσάκι μὲ τὰ χίλια τάλαρα καὶ τὰ ἄρματα τοῦ σκοτωμένου καὶ ἀναχωροῦν.

Ὁ Σαγώνας ἦτο Κραββαρίτης, θεῖος τοῦ Μακρῆ, γιγαντώδης τὸ ἀνάστημα, μὲ μῦς καὶ καρδίαν ἀπὸ σίδηρον, ἄξιος ὁπαδὸς τοῦ ἥρωϊκοῦ ἄρματωλοῦ τοῦ Ζυγοῦ. Καὶ φαίνεται ὅτι τὰ ἄρματωλίκια τότε, ὅπως τὰ σημερινὰ μεταβατικὰ ἀποσπάσματα, θὰ εἶχαν ὡς μέσον ἐνασχέσεως τῶν καθηκόντων αὐτῶν τὸ ξύλο, τὸ περισωθὲν δὲ δίστιχον:

Κάλλιο ἓνα βαρὺ χειμῶνα
παρὰ ξύλο ἀπ' τὸ Σαγώνα

μαρτυρεῖ πόσον βαρὺ θὰ ἦτο τὸ χέρι καὶ ἀνάλγητος ἡ καρδία τοῦ «θεῖου τοῦ Μακρῆ».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'. Παράρτ. 8

Ἀρχεῖον Κουντουριώτη σελ. 193 ἀριθ. 1191.

Αἰτωλικὸν 15 7βρίου 1822.

Λαζάρω καὶ Γεωργίω Κουντουριώτῃ, εἰς Ὑδραν. — Τὰ πράγματα τῆς Δυτ. Ἑλλάδος εὐρίσκονται κατὰ τὸ παρὸν εἰς κακὴν κατάστασιν, ἤθελον δὲ λάβει πολὺ καλὴν μορφήν, ἂν ἐφαίνοντο καράβια Ἑλληνικὰ καὶ ὀλίγα τὸν ἀριθμὸν, τουλάχιστον εἰς τὰ παράλια μέρη τῆς Ἡπείρου καὶ εἰς τὸν κόλπον τῶν Πατρῶν.

Ὁ ἀδελφός σας Α. Μαυροκορδάτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'. Παράρτ. 9

Ἀρχεῖον Κουντουριωτῶν σελ. 120.

Ἐξ Ἑρμιόνης τὴν 15 Νοεμβρίου 1822.

— Πρὸς Κουντουριώτας.

«Ὁ κύριος Μαυροκορδάτος γράφει μας ἰδιαίτερος ἀπὸ 27 παρελθόντος ἐκ Μεσολογγίου "ἂν σταλοῦν καὶ τώρα τὰ καράβια καὶ ἡ ζητούμενη Πελοποννησιακὴ δύναμις, καὶ πάλιν τὰ σύνορά μας πηγαίνουν ἐκεῖ ὅπου ἦταν, διότι ὁ κόσμος εἶναι ἀπροσκύνητος καὶ εἰς χειρὰς των ἔχουσι τὰ ἄρματα, ἀλλ' εἶναι νεκρωμένος"».

Ὁρλάνδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄. Παράρτ. 10.

«Ὅτε (ἴσως 1823) ἦλθε τουρκικὸς στόλος καὶ ἀπεβίβασε στρατιώτας εἰς Εὐηνοχώριον, μετέβη ὁ πατέρας με Μεσολογγίτας, κατέλαβε μίαν χωσάδα καὶ ἐμπόδισε τὴν ἀπόβασιν, φονεύσας πολλοὺς Τούρκους». — «Ὅτε ὁ Νότης Μπότσαρης καὶ ἄλλοι ἔκλιναν εἰς παράδοσιν, ὁ πατέρας συνέταξε κατάλογον, πλαστόν, εἰς ὃν παρέστησεν ἀνώτερον τὸν ἀριθμὸν τῶν στρατιωτῶν, τὸν ἔδωκε τοῦ Κότσικα καὶ οὕτως ἐματαιώθη τὸ σχέδιον τῆς παραδόσεως».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄. Παράρτ. 11.

Ἀπόσπασμα ἀναφορᾶς Ἀθαν. Ῥαζηκότσικα πρὸς τὴν Διευθ. Ἐπιτροπὴν.
«Ἐπειδὴ πολλοὶ στρατιῶται ἠγούμενοι πηγαίνουν εἰς τὰ σπίτια τῶν ἐντοπίων καὶ τὰ κατακρημνίζουν, μᾶλλον ὅτι εἶναι γεμᾶτα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους των· μάλιστα βιασμένοι ἀπὸ τὸ σημερινὸν συμβεβηκός, ὅπου ἐπῆγαν πολλοὶ στρατιῶται καὶ ἐκρήμνισαν τρία σπίτια τῶν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν μου, καὶ μοῦ ἐφονεύθη ἕνας στρατιώτης μου χτυπηθεὶς ἀπὸ ἓνα ξύλον, ἐνῶ ἔπασχε νὰ κρατήσῃ τὴν ὀρμὴν τῶν κρημνιστῶν».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄. Παράρτ. 12

Ἀριθ. 4460 — Προσωρινὴ Διοίκησις τῆς Ἑλλάδος.

Διατάσσει

Ὁ Γενναιοτάτος Στρατηγὸς Γρηγόρης Λιακατᾶς καὶ οἱ κύριοι Α. Ῥαζηκότσικας, Χρηστάκης Ἄρτης, Μῆτσος Τσιντζιλόνης, Σπῦρος Πεταλούδης, Σέργιος Παπάζογλης, Σπῦρος Μακρυγιάννης καὶ Ἀναστ. Βαρνακιώτης, ὁμοῦ καὶ ὁ Φρούραρχος, διορίζονται νὰ συμβουλευῶνται μετὰ τοῦ Γενναιοτάτου Στρατηγοῦ Ν. Στορνάρη, διωρισμένου εἰς ταύτην τὴν περίστασιν Ἀρχηγοῦ ὅλων τῶν ὀπλοφόρων παροίκων καὶ ἐντοπίων ταύτης τῆς πόλεως, καὶ συσχεπτόμενοι μετὰ τῆς Γενναιότητός του νὰ λαμβάνουν συμφώνως μετ' αὐτοῦ ὅλα τὰ μέτρα, ὅσα αἱ περιστάσεις ἤθελαν ὑπαγορεύσει τόσο περὶ τῆς ὑπερασπίσεως τῆς πόλεως, ὅσον καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς εὐταξίας αὐτῆς.

Τῇ 10 Ἀπριλίου 1825 Μεσολόγγιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄. Παράρτ. 13

Γενναιοτάτε στρατηγὲ Ἀδελφέ.

— Ἐλάβαμε τὸ χθεσινὸν γράμμα σας πρὸς τὸν στρ. Γ. Τσιόγκαν καὶ εἶδομεν τὸ δίκαιον ζήτημά σου· ἡμεῖς τὸ ἐνομίσαμεν περιττὸν καὶ δὲν εἶπαμε τῶν Μεσολογγιτῶν νὰ σᾶς γράψουν· σήμερον ὅμως ὅταν εἶδομεν τὸ γράφειν σας, τοῖς εἶπαμε καὶ ἀμέσως μὲ ὅλην τους τὴν εὐχαρίστησιν μᾶς τὸ ἔφεραν καὶ ἰδοὺ σᾶς τὸ περικλείομεν. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν καθὼς καὶ διὰ στόματος καὶ ἐγγράφως σᾶς ἐπροσκαλέσαμεν, νὰ ἔλθετε, ἀδελφέ, ὅσον τάχος, ὅπου καὶ μὲ τὴν ἐμπειρίαν σου καὶ μὲ τοὺς στρατιῶτας σου νὰ διαφεντεύσωμεν τοῦτο τὸ μέρος ὅπου εἶναι τὸ πᾶν τῆς Ἑλλάδος, ὡς γνωστὸν σας· καὶ μὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ σᾶς ἀπολαύσωμεν σήμερον, σὲ ἀδελφικοασπαζόμεθα καὶ μένομεν. Τὴν 28 Μαρτίου 1825 Μεσολόγγιον. Ταῖς κατοικίαις ὅπου ἐζητήσατε μὲ τὴν προτερινήν σας τὰς ἐτοίμασαν.

Οἱ ἀδελφοί σας Πατριῶται: Γ. Τζιόγγας - Δ. Μακρῆς - Νικολὸς Στορνάρης - Νικήτας Σταματελόπουλος - Ἀνδρέας Ἰσκου - Γιαννάκης Στάϊκος - Δήμου Τσέλιος - Ἀποστολάκης Κουσουρῆς - Βασίλης Χασάπης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 14.

Ἀπόσπασμα τῆς ἀπὸ 26 Αὐγούστου 1825 ἀναφορᾶς, εὕρισκομένης παρὰ τῇ Ἐθνολογικῇ Ἑταιρείᾳ.

«Οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἡμᾶς εὕρισκοντο ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς εἰς τὰ ἄρματα ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ διωρισμένου ἀπὸ ἡμᾶς ἀρχηγοῦ τῶν ἐντοπίων ἀρμάτων Ἀθανασίου Ῥαζοκόστικα, οἱ ὅποιοι, ὡς σᾶς εἶναι γνωστὸν, ἀντιπολεμοῦν τοὺς ἐχθροὺς γενναίως, καὶ ὅποια θέσις φανῇ ἀνίσχυρος, ἐκεῖ διορίζονται οἱ ἰδικοί μας καὶ βλέπετε καὶ ἀκούετε καθ' ἐκάστην αὐτοὺς καὶ φονευμένους καὶ πληγωμένους. — Πρὸς περισσοτέραν ὅμως πληροφορίαν σᾶς περικλείεται καὶ κατάλογος τῶν φονευθέντων καὶ τῶν πληγωθέντων».

Οἱ πατριῶται κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου: Ἀναστ. Παλαμᾶς, Ἀλέξιος Τσιμπουράκης, Ἀθῶν. Ῥαζοκώστικας, Πᾶνος Παπαλουκᾶς, Γεωργ. Μ. Φαράντος, Νικολ. Καρπούνης, Δημήτριος Πλατύκας, Παῦλος Μπονισέρης, Μῆτρος Πετρόπουλος, Πέτρος Γουλμῆς, Γεώργιος Καψάλης, Σπύρος Πεταλούδης.

I.

Μεσολογγίται φονευμένοι ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν Ἀθαν. Ῥαζηκότσικα.

Ἀγκόνι σμηρνιάς	Κώστας γιάννου νεπαχτίτη	Ἀνδρέας μπορμπούλου
(;) κολόμπα δέξος	Ζιφυλάτος	παιδὶ χρήστου μεγάλη
Γιωργάκης	Βλάχος Λάσκαρης	Γιώργης καπετὰν γαβρίλη
Παιδὶ κολοκύθα	Καραγιάννης Παπουτζῆς	Κουτσεφόπουλος
Μόσχος Μπακάλης	Κώστας Ἀσίκης	παιδὶ Μωραΐτογιάννη
Πέτρος μοσκανᾶ	Κωνσταντῆς μπαργκιόλας	Τζόλος κ' ετζογιανίνης
Κωνσταντῆς ἀσιμακούλα	Κουτογιωργάκης	παιδὶ Καζοπόλας
Ψυχοπαῖδι βαρνακιώτη	Ἀγιμακούλας	Δημήτρης πανούτζαινας

68

Χαράλαμπος σαντζούρα ξάδερφος	1 Μάνθος Τρικούπης
Μπουμπουρέλη	
Νικολὸς Κοπανιώτης κωστῆ νικολοῦ	1 ἄθωλος Μπίκουνας
Μπουτιάρη	
Ἀνδρέας μαγουλῆς Φώτης Χοντροδήμας	1 θοδωρῆς στάμου παπουτζῆς

71

κοτζόνο	Παναγιώτης ροῦτζος	κανονιέροι φονεύμενοι
Ἰωάννης φότου	ἄνδρᾶ Γιάννος γαμβρὸς διαμαντῆ	Γιάννος ντάτζικου
Βλαχογιάννης	Δημήτρης μπεκιάρης	Γιάννος σούστας
Πέτρο λιάρος	παιδὶ μασούρα	πόλος Γιαγκούλης
Θανάσης ἀλέστας	Πέτρος ψυχογιὸς σκαπρᾶ	Ἀπόστολος Τζήγαλα
Θανάσης σιμητᾶς	Λελίνης (;) μπαμπούλης	Γαλάνης Φῶτος
Λευθέριος κοκολέτα	Τζολάκης	Παναγῆς τροπόνης
Χριστόδουλος Κοκολέτα	Ἀντώνης Κώστα Κορδιᾶ	Ἀναστάσης Αἰβαλιώτης
Χαράλαμπος νικολάου	Δημήτριος σιδέρης	Γιάννος Μάλες
Ἀθανάσης Καπράλος	Δημητράκης Τζαγκαρόλας	παιδὶ ἀλέξαινας
Κανάρας	Γιωργάκης Ῥαφτάκης	Τριαντάφυλος Σβύτσαρος
Στέφανος Βαμπακᾶς	Ἀνδρέας Ζαβιτσάνης	Κωστῆς
παιδὶ Καλογέλου	Ἀνδρέας Γέρμνας	Ἰωάννης Χατζῆς
Σταῦρος Περιβολάρης	Σταμπολῆς Γαλανάκης	Βιτσενέζος
Βάσος Φούντας	Γιάννος Βέκιος	Νικολὸ - Ντιλάλης
παιδὶ Βασίλα Φούντα	Παναγιώτης Παπαφράγκου	Στύρο Ἀθελιώτης

παιδὶ πατριניᾶς	Γαλάνης Κουρελιᾶς	Γεωργάκης Γαβρίλης
Γεώργος Τζιφουῆχος	Παντολέως Κουτούκης	Παντολέως Πλατύκας
Γιάννης Μαιτρογιάννης	Γιάννης Αἰβαλιώτης	Σπύρος Χαροκόπος
Γιώργης Χιλᾶς	Γιάννο Κώστα	

22

Πληγωμένοι ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν Ἀθανασίου Ῥαζηκότσικα.

Γιάνος Μπαρμπέκος	Βλάχος Ταμπάκης	Ἀντώνη Τραυλός
Δημήτρης Κατζιβόλη	παιδὶ κωτζυπάνας	Γιωνότουλος
Μίτσος καλίβας	παιδὶ σμαῖλογιάννη	Γιανόπουλος
Θανάσης Τζάλας	Κώστιες Κομπούλη	Γούναρης
Κώστας Γκόρπας	Πατρίδης	Νάσος Κίτσου Φούντας
Ἀνδρέας Τομαροῦς	παιδὶ Μαλαντρίνενας	Μπεκογεώργος
Γουρνάρας	Βασίλης Σούστας	Γεροντάλιος
Γληγόρης Κατραμάδος	Νᾶσο Μπαρμπεράκης	Γιαννάκις Μανιός

58

παιδὶ Λάντου	Γαλάνης πεταλούδης	Κανονιέροι λαβωμένοι
παιδὶ Ἀραπογιάννη	παιδὶ κοντογιωργάκη	Σπύρος Θεοφίλου
Χρῆστος Κώστα	Νικολὸς Λιάπης καὶ τὸ παιδί του	Γαλάνης Καπράλος
Φούρναρη	καὶ ὁ ἀνεψιὸς του	
Νᾶσος Καντέλι	Γιάννος Ἀντωνόπουλος	Τζανῆς Λιανόπουλος ἀνεψιὸς ἀνδρέα φούρναρη
Παῦλος Καντέλι	Σπύρος Μάρα	Θόδωρος Κοκορέμπας
Γιαννάκης Πετράλωνας	Σπύρος Μπέτζου	Θωμᾶς γκόρπας
Ἀσημάκης Κόντε	Θωμᾶς γκόρπας	

4 30 ὅπισθεν 34

Γιάννος Κακοκάλας Δημήτρης Σκηναῶς
71 οἱ ὅπισθεν Μεσολογγῖτες ντουφεκτίζῃδες φονευμένοι

Παῦλος Μπριτζόλος Παναγιώτης Σκηναῶς
58 ὁμοίως ὅμοιοι πληγωμένοι

Κωσταντῆ Γεραντώνη παιδὶ Καραμπάτζου
129 ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν Ἀθανασίου Ῥαζηκότσικα

Ἀναστάσιος Κατάσσοις Χαλκιόπουλο
κανονιέροι Μεσολογγῖται

Γεράσιμος Τζόρνα παιδὶ Ῥατάλιας (;)
22 φονευμένοι

Μάνθος Ῥαυτάκος Ἀντώνης Παπαδόπουλος

34 πληγωμένοι

Θωμᾶς Ψαυτάκος	Μίτρος Παπαπαναγιώτης
Μίτρος Στραβοκεφάλου	Κώστας Ψούντας
56	

Ἀπόστολος ἀδελφός του	Τάσος Κροκίδας
Μορστούλης	Κουτσογιάννης
Σταμπολῆς	Πέτρος Πολύδωρος
185	

Ἐκατὸν ὀγδοήντα πέντε φονευμένοι ἐμπεριέχονται εἰς τὸν παρόντα κατάλογον.

Τ Ε Λ Ο Σ

Οἱ πρόκριτοι

Ἀναστ. Κουρκουμέλης, Σπῦρος Πεταλούδης, Ἀναστάσης Παλαμᾶς, Στεφανῆς Μαρκόλας, Γιωργούλης Μπαλομένος, Ἀλέξης Τσιμπουράκης, Γλιγόρης Μπαλαμπάνης, Παντολέος Παπουτζόπουλος, Πᾶνος Παπαλουκάς.

30

Γραμῆτας (;), Δημήτρης Παπάζογλου, Φασόλας, Βασίλης Ψωμάκης, Γιώργης Βαρβέρας, Γεώργιος Μ. Ψαράντου, Κυρτέλος, Πέτρος Καψάλης, Γεώργης Λάμπρου, Ἀλετρά, Μῆτρος Δελεγιουργιόπουλος, Γιάννος Κώστα Κόρδα, Χαράλαμπος Τζαντί, Μπαγιπάλας, Ἀθανάσιος Ῥαζηκότσικας, Γιωργάκης Δέλιος, Παναγιώτης Δαμιανοῦ, Ἀντώνης Μπάκας, Ψυχογιὸς Μακροτάσου, Χατζῆ Τοφάδιας, Γοῦσο Μουστακιοῦς, Κώστας Μασούρας.

Τῇ 26 Αὐγούστου 1825 ἐν Μεσολογγίῳ.

«Ὑπερτάτη καὶ Σεβαστὴ Διοίκησις. — Ὁ ἐκ τῆς πόλεως ταύτης εὐπατρίδης κύριος Ἀθανάσιος Ῥαζηκότσικας, ἀγωνισθεὶς ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ἱεροῦ τούτου ἀγῶνος εἰς διαφόρους ἐκστρατείας καὶ ἐπὶ τε τῶν δύο παρεληλυθότων ἀποκλεισμῶν καὶ τελευταῖον ἐπὶ τῆς πολιορκίας ταύτης, ἐκλεχθεὶς παρὰ τῶν πατριωτῶν του ἀρχηγὸς τῶν ἐντοπίων σωμάτων, μὲ ζῆλον πατριωτισμοῦ ἔκαμε καὶ κάμνει τὰ πολεμικά του χρέη, καὶ μάρτυς ἀψευδὴς ὁ κατάλογος τῶν φονευθέντων καὶ πληγωθέντων πατριωτῶν του ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν του. Ὅθεν καὶ ἡμεῖς ὡς αὐτόπται μάρτυρες τῶν πρακτικῶν του ἀναφέροντες, παρακαλοῦμεν τὴν κοινὴν μητέρα, ἵνα γνωρίσῃ καὶ αὐτὸν ὡς γνήσιόν της τέκνον καὶ ἀντιβραβεύσῃ μὲ δίπλωμα στρατηγίας καὶ διαταγὴν στρατολογίας, νὰ διατάξῃ καὶ τὴν πληρωμὴν τῶν δεδουλευμένων μισθῶν του καὶ σιτηρεσίων κατὰ τὸ πρὸς αὐτὸν δοθὲν ἔγγραφον τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ, συγκαταθέσει πάντων ἡμῶν καὶ τῇ διαταγῇ τῆς ἐνταῦθα Ἐξόχου Ἐπιτροπῆς πρὸς τὸν Γεν. Ἐπιθεωρητήν. Ἐν Μεσολογγίῳ τὴν 17 Αὐγούστου 1825».

Οἱ Πατριῶται

Νικόλαος Ζέρβας, Γιαννάκης Στάϊκος, Νικολὸς τοῦ Δήμου Τσέλιου, Ἀνδρέας Ἰσκού, Κώστας Βλαχόπουλος, Νότης Μπότσαρης, Κίτσος Τζαβέλλας, Γεώργιος Κίτσου, Λάμπρος Βεΐκος, Μῆτσος Κοντογιάννης, Νικολὸς Στορνάρης, Ἀποστόλης Κουσουρῆς, Βασίλης Χασάπης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 16

Τὸ εἰς χεῖρας μου μέρος τῆς ποινικῆς ταύτης δικογραφίας περιέχει:

α.) Τὴν ἐνώπιον τοῦ Γεν. Ἀστυνόμου Ναυπλίου Κ. Μώραλη γενομένην ἐξέτασιν τοῦ Χαμολέοντος τὴν 15 καὶ 16 Ἰουλίου 1825.

β.) Τὴν ἐνώπιον τῶν Ἐπιτρόπων Θεοκλήτου Φαρμακίδου καὶ Δημ. Γουζέλη γενομένην ἐξέτασιν τοῦ ιδίου.

γ.) Τὴν κατὰ τὴν 23 7βρίου καὶ τὴν 10 8βρίου 1825 γενομένην ἐν Ναυπλίῳ ἐξέτασιν τοῦ ιδίου.

δ.) Τὴν γενομένην ἐξέτασιν τοῦ Ἀστυνόμου Αἰτωλικοῦ Ἰω. Τομπακάκη ἐν Ναυπλίῳ τὴν 30 8βρίου 1825. Καὶ

ε.) Τὴν ἀπὸ 6 Νβρίου 1825 ἔκθεσιν τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀπαρτιζομένης ἀπὸ τοὺς Δ. Γουζέλην, Κ. Πολυάδην καὶ Ἰω. Γ. Οἰκονομίδην «πρὸς ἐξέτασιν τῶν ὅσα ἀποβλέπουσιν εἰς τὸν Νικ. Χαμολέοντα, Κύπριον, κεκρατημένον εἰς τὴν ἐνταῦθα Γενικὴν Ἀστυνομίαν».

Ἡ ἔκθεσις αὕτη, ἀπευθυνομένη «πρὸς τὸ τῆς Ἀστυνομίας Ὑπουργεῖον», ἀποφαίνεται «ὅτι ὁ Χαμολέων εἶναι ἔνοχος μυστικῆς προδοσίας κατὰ τοῦ ὀλικοῦ Ἑλλήν. Ἑθνους» καὶ ὅτι πρέπει νὰ δικασθῇ ἀπὸ «Κριτήριον, διορισθησόμενον παρὰ τῆς Σ. Διοικήσεως» εἶναι δηλ. ἐν εἶδος βουλευμάτος παραπεμπτικοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 17

Ἀπόσπασμα ἀναφορᾶς σταλείσης πρὸς τὴν Διοίκησιν.

«Ὅθεν κοινῇ γνώμῃ σήμερον ὅτι ὁ Ἐξ. κ. Ἰω. Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ Θεοφιλέστατος Ἀγ. Ῥωγῶν κ. Ἰωσήφ, καὶ οἱ στρατηγοὶ Ν. Βότσαρης, Κ. Τζαβέλλας, Γ. Κίτσου, Ν. Στορνάρης, Ἀ. Ἰσκού καὶ Ἀθαν. Ραζηκότσικας μεταβάντες εἰς τὰ αὐτὰ πλοῖα, ἠρώτησαν τὰς αἰτίας τῆς φυγῆς των καὶ μόλον ὅτι οἱ ἀντιναύαρχοι ἐπαρουσίασαν εἰς αὐτοὺς γράμματα τῶν προκρίτων Ὑδρας καὶ Πετσῶν...»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. Παράρτ. 18

Χειρόγραφον Σπύρου Μήλιου:

«Οἱ Στρατηγοὶ Ἰσκος, Βεῖκος, Σούκας περὶ τὸ δεῖλι ἐκήρυξαν ὅτι ἔβλεπαν πλέον ἀπελπισμένον τὸ φρούριον καὶ ματαίας τὰς προσπάθειάς εἰς τὸ νὰ ὑπερασπισθῶμεν πλέον, καὶ διὰ τοῦτο ἐπρότειναν διὰ νὰ συνδιαλαγῶμεν μὲ τοὺς Τούρκους».

Ἀρτεμίου Μίχου Ἀπομνημ., σελ. 22 σημ. 1.

«Ὁ σωματάρχης οὗτος (Σούκας) συνέλαβε τὴν ιδέαν νὰ προδώσῃ τὸ φρούριον εἰς τὸν ἐχθρόν. Τούτου ἀνακαλυφθέντος, ἔλαβαν οἱ ἀρμόδιοι τὸ μέτρον καὶ ἀπέκτησαν τοὺς ὑπ' αὐτὸν ὑποσωματάρχας, ἀποκαταστήσαντες τούτους ἀνεξαρτήτους... ἰδὼν δὲ τότε ὁ Σούκας τὴν μόνωσίν του... ἀπεφάσισε τὴν εἰς τὸν ἐχθρόν δραπέτευσίν του, ἀλλὰ συμβάσης συμπλοκῆς (μὲ τὸν ἐχθρόν) ἡ θεία δίκη τὸν ἐτιμώρησεν... ἄλλοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἔπεσε τρωθεὶς ὑπὸ ἑλλήν. Σφαίρας».

Τοῦ ἰδίου σελ. 23 σημ. 1.

«Ὀλίγοι τινὲς τῶν διασημοτέρων σωματαρχῶν, τῶν θεωρουμένων δηλ. τῆς α' τάξεως, δελεασθέντες ἐξ ἑνὸς ἀπὸ τὰς ἐπικερδεῖς ὑποσχέσεις, τὰς ὁποίας ὁ πολιορκητὴς ὑπέσχετο, καὶ ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὐρίσκετο τὸ φρούριον, ἔνεκεν τῆς μεγάλης ἐλλείψεως τῶν πολεμοφοδίων, ἤρχισαν νὰ ἀμφιταλαντεύωνται περὶ τοῦ πρακτέου, καὶ ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔκλιναν εἰς τὴν παραδοχὴν τῶν συνθηκῶν καὶ μάλιστα εἰς ἐξ αὐτῶν, ὁ γεροντότερος, εἶχεν εἰς χεῖράς του ἐτοίμην τὴν συνθήκην διὰ νὰ ἐνεργήσῃ τὴν ὑπογραφὴν τῆς. Τοῦτο ἐννοήσαντες οἱ πρόκριτοι Μεσολογγίται καὶ οἱ σωματάρχαι τῶν ἐντοπίων Μῆτρος Δεληγιώργης καὶ Ἀθαν. Ῥαζηκότσικας, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ σωματάρχαι τῆς Φρουρᾶς, οἱ τῆς β' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τάξεως, λαβόντες δὲ μεθ' ἑαυτῶν καὶ τοὺς σωματάρχας Λάμπρον Βεῖκον καὶ Νικόλ. Ζέρβαν, διὰ τινος, ὡς λέγεται, χρηματικῆς προσφορᾶς, χορηγηθείσης ἐκ μέρους τῶν ἐντοπίων Μεσολογγιτῶν, παρουσιάσθησαν θαρραλέοι εἰς τὴν κρίσιμον στιγμὴν καὶ ἀπειλήσαντες τοὺς κλινισθέντας (ἢ κλινούντας), ἔδωκαν εἰς τὸν πολιορκητὴν διὰ τοῦ σωματάρχου Γεωρ. Βάγια, ἀρνητικὴν ἀπάντησιν».

Ἡ πρώτη περίπτωσις περὶ ἧς ὁ Μίχος, ἔλαβε χώραν τὴν 17 Ἰουλίου 1825 καὶ ἡ δευτέρα τὴν 20 ἰδίου.

από το Βιβλίο του Κωνσταντίνου Α. Στασινόπουλου
" Οἱ Μεσολογγῖται "
το οποίο διαμορφώθηκε σε ψηφιακή μορφή από αντίτυπο
για τις ανάγκες της ιστοσελίδας
www.pentalofo.gr